

**НАУКОВО–ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ВІДДІЛ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені І. І. МЕЧНИКОВА**

**INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
RESEARCH INSTITUTE OF COSSACKS
THE DEPARTMENT OF COSSACK HISTORY IN THE SOUTH OF
UKRAINE
THE DEPARTMENT OF HISTORY OF ODESA I.MECHNYKOV NATIONAL
UNIVERSITY**

**ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
CHORNOMORS'KA MYNUVSHYNA**

**Записки Відділу історії козацтва на Півдні України
The transactions of Department of Cossack History in the South of
Ukraine**

**Випуск 2
Volume 2**

**Одеса - 2007
Odesa - 2007**

**ББК 63.3(4Ук)
Ч 494
УДК 94(477)**

Редакційна колегія:

академік НАН України, д.і.н. Смолій В.А. (голова колегії),
д.і.н. Бачинська О.А. (відповідальний редактор),
к.і.н. Вінцковський Т.С., д.і.н. Гончарук Г.І.,
к.і.н. Гончарук Т.Г. (відповідальний секретар), д.і.н. Гуржій О.І.,
д.і.н. Дзиговський О.М., д.і.н. Кульчицький С.В., к.і.н. Кушнір, д.і.н.
Леп'явко С.А., к.і.н. Місечко А.І., к. філос.н. Мулява В.С., к.і.н.
Новікова Л.В., д.і.н. Станко В.Н., к.і.н. Чухліб Т.В.

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 6 від 21.06. 2007 р.)

*Висловлюємо щирі подяки за сприяння у виданні старшині та
козакам Чорноморського Гайдамацького з'єднання Українського
козацтва*

Обкладинка: Козацький загін у поході (Альбом "З української старовини"
М.Самокиша, С.Васильківського).

ISBN

ПЕРЕДМОВА

У 2006 р. Відділ історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України видав перший випуск Записок у вигляді часопису “Чорноморська минувшина” (часопис виходить один раз на рік). У випуску наголошувалось, що пріоритетною тематикою видання стане, природно, історія козацтва. Разом з тим передбачалась публікація різноманітних джерел і досліджень з історії краю, починаючи з його заселення людиною, що зумовлено геополітичним, комунікативним, економічним й військово-стратегічним значенням, яке мав чорноморський регіон в історії. Планується публікувати також інформацію про діяльність сучасних козацьких організацій, що сприятиме вивченню їх ролі в суспільному житті, й окремі монографічні дослідження. В рамках зазначеного протягом 2006 р. “Чорноморська минувшина” презентувала дві монографії з нумерацією за числами:

1. Цубенко В. *З історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське (Херсонське) військове поселення кавалерії. 1817–1857 рр. Монографія.* – Одеса: Оптимум, 2006. – 216 с. (“Чорноморська минувшина” презентує: Число 1).

2. Гончарук Т. Г. *Нащадки українських козаків та “народження Одеси”.* – Одеса: “Астропринт”, 2006. – 144 с. (“Чорноморська минувшина” презентує: Число 2).

Редколегія запрошує до подальшої співпраці фахівців. Статті, повідомлення, рецензії обсягом до 12 сторінок друкованого тексту, через 1,5 інтервалу, які мають бути оформлені згідно з другим випуском, а також відзиви, побажання надсилати за адресою: 65081, м. Одеса, вул. Єлисаветинська, 12, історичний факультет, кафедра історії України, Відділ історії козацтва на півдні України. E-mail: Olena_an@ukr.net

Щиросердно вітаємо членів редколегії
Станіслава Владиславовича Кульчицького,
Володимира Никифоровича Станко,
Григорія Івановича Гончарука,

які у 2007 році відзначили

70–річчя від дня народження!

*Зичимо їм міцного здоров'я, нових творчих здобутків,
наукових звершень на історичній ниві та здібних
учнів!*

З роси та з води Вам, шановні ювіляри!

***

*Вітаємо співробітників Відділу історії козацтва
на півдні України НДІ козацтва*

Володимира Полторака та Федора Стоянова

із захистом кандидатських дисертацій,

*присвячених проблемам історії українського
козацтва! Бажаємо їм подальших наукових досягнень!*

СТАТТІ

УДК 94(477.7)“17”(43.03)

Тарас Чухліб

ОСОБЛИВОСТІ ТУРЕЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ ГЕТЬМАНА
Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті на основі опублікованих і архівних документів розглянуто турецьку складову зовнішньої політики гетьмана Б.Хмельницького, з'ясовується самостійне значення відносин з Османською імперією, а також їх місце у процесі реалізації принципу полівасалітетності України. Вказано на частковий успіх Б.Хмельницького у справі досягнення фактичного протекторату з боку Туреччини та на перетворення турецького напрямку зовнішньої політики на традицію для низки наступних українських гетьманів.

Початок українсько-турецьких відносин у ранню модерну добу світової історії, очевидно, слід віднести до 1621 р. Саме тоді султан Осман II напередодні Хотинської війни запропонував старшині Війська Запорозького перейти на його бік. У випадку підтримки українців Османська імперія зобов'язувалася підтримати утворення козацької держави зі столицею в Києві чи Кам'янці-Подільському¹. Окремі джерела засвідчували, що однією з причин позбавлення влади тогочасного запорозького гетьмана Яцька Бородавки (Нероди) стала підозра у його таємних стосунках з представниками турецького уряду². Згідно з висновками дослідників цього питання, у 1624 р. Військо Запорозьке укладає союзницький договір з Кримським ханством³. Саме цей козацько-кримський договір наклав значний відбиток на підписання мирних угод гетьмана Богдана Хмельницького з ханством, а також Османською імперією через чверть століття.

Відносини вже одержавленого Війська Запорозького з турецькими султанами, починаючи від сміливої публікації у 1876 р. статті Миколи Костомарова про Б.Хмельницького як «данника Отоманської Порти» й до цього часу, перебувають у полі зору вітчизняних та зарубіжних дослідників, які інколи дотримуються протилежних позицій у своїх висновках відносно оцінки стосунків Чигирини зі Стамбулом. Підтримуємо точку зору Ярослава Федорука, який відзначив, що поки не буде віднайдено автентичних текстів українсько-турецьких договорів середини XVII ст., цю тему й надалі обгортатиме пелена припущень, які можна буде трактувати лише на рівні гіпотез⁴. Разом з

1 Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 471; Podgorodecki L., Raszba N. Wojna Chocimska 1621 roku. – Krakow, 1979. – S. 71.

2 Tretjak J. Hitoria wojny Chocimskiej (1621). – Krakow, 1921. – S. 150.

3 Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – Запоріжжя, 1998. – С. 160-161; Сас П. Політична культура українського суспільства. – К., 1998. – С. 163-164; Фаизов С. Первый крымско-запорожский военный союз // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 5. – К., 2005. – С. 197-208.

4 Федорук Я. Коментарі до статті І. Крип'якевича «Турецкая политика Богдана Хмельницкого» //

тим, дослідження попередників та вже відкриті джерела дозволяють стверджувати, що гетьман Б.Хмельницький протягом свого правління декілька разів проводив досить активні переговори про прийняття османського протекторату.

Є відомості, що вже восени 1647 р. до Бахчисарая і Стамбула було відправлено козацьке посольство, яке мало заручитися турецькою й татарською підтримкою у майбутньому повстанні українців проти влади Речі Посполитої⁵. Ця місія завершилася укладенням у березні 1648 р. українсько-кримського військового договору, який передбачав взаємну допомогу проти ворогів, а також згоду Б.Хмельницького направити козаків для допомоги султану в Кандійській війні з Венецією⁶.

На початку 1648 р. українське козацтво розпочало війну за утвердження “прав і привілеїв” Війська Запорозького в межах Речі Посполитої. Однак непоступливість польської влади призвела до того, що керівництво повсталих на чолі з гетьманом Б.Хмельницьким задумувалося над прийняттям протекторату якогось із монархічних дворів – Криму, Трансильванії, Москви, Швеції або ж Туреччини. Як заявляв у серпні 1649 р. з цього приводу сам Б.Хмельницький “...я буду триматися того пана (монарха. - Т.Ч.), який мене ласкаво з Божої ласки держить в своїй опіці”⁷. Політика, направлена на утвердження міжнародної легітимації через прийняття протекторату будь-кого із іноземних монархів відбувалася майже одночасно в усіх вищезазначених геополітичних напрямках і була обумовлена специфікою *status quo* Війська Запорозького (а воно, незважаючи на повстання проти влади Речі Посполитої, включно до початку 1654 р., перебувало у номінальній залежності від польсько-литовських королів). Такі зовнішньополітичні заходи поступово трансформувалися в політику, яка передбачала полівасалітетну підлеглисть новоутвореного під час революційних подій державного організму⁸.

Безумовно, творцем такої політики був ніхто інший, як гетьман Б.Хмельницький. Опираючись на довголітні традиції міжнародної діяльності українського козацтва він зумів, відмовляючись від королівської зверхності, забезпечити входження козацької держави до міжнародної спільноти на умовах визнання себе васалом турецького султана, а потім і московського царя. Тим самим у міжнародних відносинах було узаконене право гетьмана Війська Запорозького на володіння Україною, яка досі сприймалася світовими володарями лише як провінція Речі Посполитої. У посланні гетьмана до воєводи

Український археографічний збірник. – Вип.10/11. – К.,2006. – С.196.

5 Мицик Ю. Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни середини XVII ст. // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в XIV – XVIII вв. – Запорожье 1993. – С.44 – 45.

6 Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. – К.,1993. – С.103; Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 180.

7 Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – Т. 1. – Отд. III. – К., 1898. – С. 464.

8 Чухліб Т. Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату. – К.,2003. – С.34.

Руського воєводства Адама Киселя від 3 червня 1648 р. вперше письмово викладена думка про можливість звернення Війська Запорозького “за порадою до іншого пана (тобто, іноземного володаря – Т.Ч.)”⁹. Хоча, як можна зрозуміти з уточнення “...бо знаємо, що не з волі Й[ого] К[оролівської] М[илості] над нами таке королівське беззаконня чинилося”, Хмельницький поки що не збирався цього робити, а лише дипломатично натякав польському воєводі про можливу зміну “пана” - протектора в разі невиконання королем вимог козацтва.

Після смерті короля Речі Посполитої Владислава IV гетьман Б.Хмельницький відразу ж відправив дипломатичне посольство до Стамбула. Згідно з дослідженнями відомого сходознавця О. Прицака, вже влітку 1648 р. між Османською імперією та українським гетьманом було укладено угоду сюзеренно-васального типу¹⁰. Інший історик В. Степанков віднайшов у архівосховищах Львова та Вроцлава документи, які свідчили про те, що це посольство мало просити у султана “прийняти його (Б.Хмельницького. – Т.Ч.) під свою оборону і надати допомогу проти поляків”¹¹. На основі даних листа польського шляхтича Л.М’ясковського, російський дослідник Б. Флоря зробив висновок щодо ведення переговорів козацьким посольством полковника Филона Джалалія (восени 1648 р. той вдруге відправився до Туреччини) в напрямку отримання османської протекції¹². Як засвідчують джерела, в обмін на заступництво султана Б.Хмельницький повинен був виплачувати данину на зразок Молдавського й Волоського князівств, надавати в разі потреби посильну військову допомогу Порті, давати “рабів” на турецькі галери, а також передати у пряме підпорядкування Османській імперії Кам’янець-Подільський¹³.

Укладення договору з турецьким султаном (за іншою версією - лише ведення переговорів щодо прийняття османської протекції) у 1648 р. кладе початок формуванню полівасалітетної зовнішньої політики гетьманського уряду Б.Хмельницького. Протягом наступного року гетьман продовжував міжнародну політику щодо зміни протекції - про це свідчать його листи до московського царя, продовження переговорів з послами Османської імперії, переписка з трансільванським князем та урядовцями Кримського ханства. Однак жодна з цих “високих” сторін (окрім хіба що Криму) не могла забезпечити своєї військової присутності в Україні й тим самим допомогти реальному утвердженню влади Б.Хмельницького, яка перебувала перед постійною загрозою ліквідації з польського боку. Тому не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, Військо

9 Там само. – С. 44, 46.

10 Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. – С. 177-192.

11Цит. за: Степанков В. Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією у 1648 – 1654 роках // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія. – К., 2005. – С.24.

12 Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція” // Київська старовина (далі КС). – 2001. – № 3. – С. 92.

13 Там само.

Запорозьке спробувало знову добитися прихильності іншого династичного зверхника - монарха в особі султана Мегмеда IV. Згідно з дослідженнями Миколи Костомарова визнання османського протекторату над козацькою Україною відбулося протягом 1649–1650 рр.¹⁴ Додатковим підтвердженням цього факту є те, що на початку квітня 1649 р. турецький султан наказав кримському хану та сілістрійському паші підтримати Б.Хмельницького¹⁵.

О. Прицак і Л. Прицак-Гвоздик засвідчують, що підписання другого “османсько-козацького” договору відбулося трохи пізніше – у другій половині 1650 – 1651 рр.¹⁶ На нашу думку, очевидно, тоді між Чигирином і Стамбулом було укладено лише торгову угоду, яка називалася “Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом Руським про торгівлю на Чорному морі” (т.зв. Чорноморська конвенція). У її першому пункті відзначалося, що “Цісар Й. М. Турецький дозволяє Козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів, по Білому (Середземному. – Т.Ч.) морю до всіх своїх держав, островів та інших портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав, а також по всіх ріках та містах, з якими мають вести торгівлю, товари, що їх захочуть продавати, купувати і міняти за своєю волею зупинятись у портах, в'їжджати в них, коли захочуть, без жодної затримки, перешкоди і труднощів”¹⁷.

Українське керівництво, з огляду на ненадання Московською державою військової підтримки, влітку 1650 р. активізувало свої відносини з Османською імперією. Спочатку гетьман звернувся до яничарського воєначальника у Стамбулі Бекташ-аги та очаківського бея Мурад-паші з проханням допомоги у відновленні стосунків з султаном Мегмедом IV. У відповідь турецьким володарем було направлено до Чигиринна посольство на чолі з Осман-агою (Осман-чаушем), яке перебувало у гетьманській столиці з 30 липня до 5 серпня 1650 р.¹⁸ Наслідком перебування турецького урядовця в Україні став лист Б.Хмельницького до турецького султана. У ньому обумовлювалися попередні умови, згідно з якими Українське гетьманство погоджувалося на турецький протекторат. Чигирин зобов'язувався: “Проти кожного неприятеля (султана. - Т.Ч.) стояти”; “у держави Вашої цесарської (султанської. – Т.Ч.) милості не вдиратися”; “у згоді перебувати з татарами... на віки в приятельстві ходити”; з відома султана і кримського хана свої “військові справи

14 Костомаров Н. Богдан Хмельницький данник Османской Порты // Он же. Исторические монографии и исследования. – Кн.5. – С.Пб.,1905. – С.606.

15 Степанков В. Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією. – С.27 – 28.

16 Прицак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648 – 1657 рр. – Харків, 2003. – С.127 – 141.

17 Собрание государственных грамот и договоров. – Т.III. – М.,1822. – С.444 – 447; Документи Богдана Хмельницького. - С.619 – 622; Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657. – К.,1998. – С.67 – 70.

18 Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 554-555; Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 93.

чинити”¹⁹. Чеський сходознавець Ян Рипка віднайшов лист Мегмеда IV до Б.Хмельницького від 10 серпня 1650 р., в якому відзначалося: «... повідомили ви нас, що ви вірно і щиро прагнете бути підданцем нашого могутнього двору і належати до числа слуг, обнятих нашою ласкою..., то і це ваше прохання вислухано, і ми вас у підданство прийняли...»²⁰. Правда, очевидно, це султанське послання, з невідомих причин, так і не було відправлене до гетьмана.

Відповідь і пропозиції турецької сторони мав вислухати керівник українського посольства полковник Антін Жданович, який разом з Осман-агою прибув на початку вересня до столиці Османської імперії. Очевидно, протягом 7-20 вересня 1650 р. послами Хмельницького в результаті переговорів з великим візирем були обумовлені основні пункти майбутнього підданства Українського гетьманства султанській владі. Символом згоди Мегмеда IV взяти козацьку державу під свій захист було вручення А.Ждановичу перед від'їздом до України “булави дорогоцінної” для передачі її Б.Хмельницькому²¹. Разом з ним до Чигирин повернувся й Осман-ага, що повинен був викласти гетьману пропозиції султана. Турецький посол був на прийомі у гетьмана на початку грудня 1650 р.²².

Як дослідив М. Грушевський, українсько-турецькі переговори завершилися у березні наступного року “формальним признанням України васальною державою Оттоманської імперії”²³. Такий висновок відомий вчений зробив на основі дослідження тексту султанської грамоти на ім'я гетьмана, де відзначалося про згоду турецького монарха протегувати Україні²⁴. Прийняття гетьманом Війська Запорозького васальної залежності від Порти у 1651 р. підтвердив і видатний польський османіст Зігмунд Абрахамовіч²⁵.

Тоді ж Б.Хмельницький намагається добитися зовнішньополітичного визнання через оформлення династичного шлюбу свого старшого сина Тимоша з донькою молдавського господаря В. Лупула, який, до речі, перебував під владою турецького султана²⁶. Але в цьому випадку, за тогочасною політико-культурною традицією, лише сини Тимоша й Розанди Хмельницьких-Лупулів вважалися б “принцями крові” й могли б здійснювати свої владні повноваження щодо тієї чи іншої території. Крім того, формуванню князівської династії Хмельницьких могли завадити і суб'єктивні фактори

19 Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов (далі - Акты ЮЗР). – Т. VIII. – С.Пб., 1875. - С. 354; Прицак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648 – 1657 pp. – С.130.

20 Rypka J. Z korespondence Vysoke Porty z Bogdanem Chmelnickym //Z dejin Vychodni Evropy a slovenstva: Sbornik venovany Jaroslavu Bidlovi. – Praga, 1928. – S.346 – 350.

21 Жерела до історії України-Руси. – Т. XII. – Львів, 1911. – С. 139; Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. - С. 94.

22 Воссоединение Украины с Россией. Сб. документов (далі – ВУсР). - Т. II. – М.,1953. – С. 185.

23 Грушевський М.Історія України-Руси. - Т. IX. - Ч. I. - К., 1996. - С. 54.

24 Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672 / Opr. Z. Abrachamowicz. – Warszawa, 1959. – P. 331.

25 Abrachamowicz Z. Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte (1651)// Harvard Ukrainian Studies. – 1990. – Vol. XIV. – №1 – 2. – P.137 – 138.

26Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – С. 317-319; Прицак Л. Із досліджень про державу Богдана Хмельницького. – Харків,2003. – С.166 – 167.

(як-то вбивство когось із подружжя або потенційних нащадків), що і підтвердилося невдовзі, коли у 1653 р. було смертельно поранено гетьманича.

Про конкретні умови протекції свідчив австрійський дипломат І.Шмід, який у той час перебував у Стамбулі й повідомляв 10 березня 1651 р. у Відень про те, що козаки були звільнені від данини султану й мали одне зобов'язання - нести військову службу на користь нового сюзерена²⁷. Мегмед IV також надіслав Б.Хмельницькому вишитий золотом кафтан, що в османській традиції міждержавних відносин означало визнання українського гетьмана за султанського підданого.

Однак як тільки дійшло до практичної реалізації цієї угоди, у відносинах між Чигирином і Стамбулом почали виникати певні труднощі. Навесні 1651 р. Б.Хмельницький відмовився прийняти військову допомогу турків в обмін на вимогу передачі Порті Кам'янця-Подільського. Коли ж у червні кримський хан, всупереч своїм попереднім зобов'язанням, не підтримав українську армію в битві з поляками під Берестечком, гетьман звернувся з проханням до Мегмеда IV, щоб "кримським людям учинити ... допомогу" українцям²⁸. В обмін на наказ султана до хана про підтримку Хмельницького, Порти змусила останнього погодитися на зміну попередніх домовленостей. Тепер Українське гетьманство (так само, як Молдавія та Волощина) було змушене платити данину султану. Крім того, гетьман мав надати в розпорядження Османської імперії певну кількість війська для її війни з Венецією²⁹.

Розуміючи, що Кримське ханство, незважаючи на вказівки Стамбула, знову може зрадити, а грошей у військовому скарбі було не так багато і кожен бойовий полк перебував на особливому рахунку, з огляду на війну з Польщею, Б.Хмельницький вирішив укласти черговий договір про підданство Війська Запорозького Речі Посполитій. Ще раніше, в листопаді 1650 р., Б.Хмельницький заявляв, начебто "виправдовуючись" перед Яном II Казимиром за стосунки зі "сторонніми панами" - турецьким султаном, московським царем, трансільванським князем і кримським ханом: "...рятуючи наші голови і запобігаючи нашому лиху, мусимо шукати собі [інших] приятелів"³⁰. А після військових невдач української армії в 1651 р. гетьман Б.Хмельницький та генеральна старшина у вересні того ж року склали присягу на вірність "королеві і Речі Посполитій"³¹, яка скріплювала укладену між ними Білоцерківську угоду. До її підписання спонукала військова поразка українців під Берестечком. Реакція Порти на укладення у вересні 1651 р. Білоцерківського перемир'я між гетьманом і королем була досить негативною, адже тепер плани реального поновлення турецького протекторату над Україною знову відкладалися на невизначений термін.

Однак одразу ж після акту присяги королеві український гетьман

27 Жерела до історії України-Руси. - Т. XII. - С. 164.

28 Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV, Jana Kazimierza / Wyd. K. Wójcicki. - Т. II. - Warszawa, 1846. - Р. 199.

29 ВУСР. - Т. III. - М., 1954. - С. 143.

30 Універсали Богдана Хмельницького. - С. 63.

31 Грушевський М. Історія України-Русі. - Т. IX. - Ч. 1. - С. 365-367.

вислав своє посольство до Москви з проханням військової допомоги і повідомленням у листі до царя, в якому, зокрема, говорилося: "... Прийняли перемир'я з гетьманами коронними і Річчю Посполитою..., і сподіваємось на ласку Господа Бога і на ласку Його Царської Величності"³².

Після примирення Хмельницького з королем під Білою Церквою йому знову потрібно було "виправдовуватися", тепер вже перед іншим династичним володарем - султаном Османської імперії. Основною причиною українсько-польського перемир'я, яку виклав гетьман у листі до Мегмеда IV від 4 листопада 1651 р., було запізнення татарських орд при поєднанні з козацькою армією перед початком Берестецької битви. Але, незважаючи на це, Українське гетьманство залишалося у "братерському" союзі з Кримським ханством. Окрім того, Б.Хмельницький наголосив на своєму бажанні й надалі визнавати зверхність турецької влади: "...Як також хочемо бути вірнопідданими і В[ашої] Ц[есарської] (тобто, султанської. – Т.Ч.) М[илості]"³³. Навіть більше, гетьман знову звернувся до султана з проханням дати наказ хану йти на підтримку козакам, адже "...ляхи, гарантовані укладеним миром, перейшли на відпочинок за Дніпро; побивши їх, легко примусимо решту піддатися під владу В[ашої] Ц[есарської] М[илості] (султана. – Т.Ч.)"³⁴. Ці прохання були повторені у черговому листі Б.Хмельницького до Мегмеда IV від 27 листопада того ж року³⁵.

Наступного, 1652 р., Ян II Казимир змусив українського гетьмана вибирати між польською і турецькою протекцією - у березні він запропонував йому негайно виступити у військовий похід проти Османської імперії. Але Б.Хмельницький дипломатично відмовив королю. А через деякий час у листі до коронного канцлера А.Лещинського від 24 червня 1652 р. відверто заявив, що якщо король не накаже припинити наступ на землі Українського гетьманства, то він "змушений буде шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили, яка зможе нас захищати"³⁶. Невдовзі ці погрози втілилися у відновленні гетьманом більш тісних дипломатичних стосунків з Османською імперією, а потім і з Московським царством.

На початку березня 1653 р. до Стамбула виїхало представницьке посольство козацької України. Як засвідчував турецький хроніст XVII ст. Наїма, Б. Хмельницький просив султана Мегмеда IV підтвердити своєю грамотою протекторат над Україною і як символ зміцнення сюзеренно-васальних стосунків надіслати йому "прапор" і барабан³⁷. Б. Флоря, слідом за М. Грушевським, відзначав, що після здійснення відповідних актів Військо Запорозьке повинне було розглядатися як частина Османської імперії (на зразок Молдавії та

32 Цит. за: Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – С. 296.

33 Архів Головних актів давніх у Варшаві (далі – АГАД у Варшаві). – Ф. "Архів Коронний". – Відділ "Козацькі справи". – Папка 42. – Спр. 27. – № 6; Документи Богдана Хмельницького – С. 226.

34 Документи Богдана Хмельницького. – С. 226.

35 Там само. - С. 233-234.

36 Бібліотека музею Чарторийських у Кракові. – Теки Нарушевича (далі – ТН). – № 146. – Арк. 211 – 216; Документи Богдана Хмельницького. – С. 266–267.

37 Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących. – Т. I. – S. 204-205.

Волощини), а військовий напад на нього мав розцінюватися як напад на саму імперію³⁸. Ідучи назустріч проханням гетьмана, султан надіслав до України “велике” посольство на чолі з Мегмед-агою, яке перебувало у Чигирині з середини травня до кінця червня 1653 р. Турецький урядовець привіз султанську грамоту, де говорилося про те, “щоб був гетьман у підданих султана”³⁹. Окрім того, він вручив Хмельницькому “корону (очевидно, шапку. – Т.Ч.), і шаблю, і булаву, і бунчук, і кафтан”. Османський посол запевнив українське керівництво, що султан Мегмед IV надасть йому військову допомогу у вигляді 10 тисяч вояків сілістрійського паші й буде постійно захищати козацьку державу від іноземних вторгнень. Це були зобов’язання монарха Османської імперії як протектора України і разом з тим володаря-сюзерена відносно гетьмана-васала Б. Хмельницького⁴⁰.

Обов’язки Війська Запорозького як залежної держави перед султанською владою за пропозицією турецького посольства були наступними: 1) передача під султанське управління Кам’янця-Подільського; 2) щорічна сплата данини у розмірі 10 тисяч золотих і 10 тисяч волів та овець; 3) надання Порті своїх військових підрозділів у разі необхідності⁴¹. Також Б. Хмельницький, разом з усією старшиною, мав скласти присягу вірності султану від імені всього населення України. Гетьману залишалось зробити один (але чи не найголовніший!) крок до правового оформлення угоди про васальну залежність Війська Запорозького від Османської імперії, а саме - скликати Генеральну раду, яка б легітимізувала попередній українсько-турецький договір.

Така рада відбулася наприкінці червня - на початку липня 1653 р. і на ній, після довгих суперечок, було відхилено не лише умови турецької сторони щодо підданства, але й положення українсько-турецького договору, який був укладений перед тим гетьманом та султаном. Не останню роль у такому рішенні законодавчого органу козацької держави відіграв сам Б.Хмельницький. Згідно з повідомленнями російських агентів зі Стамбула український правитель, відправляючи назад турецьких послів, говорив їм: “...города (Кам’янця-Подільського. - Т.Ч.) не можу дати, ні іншої ніякої дані, я не маю держави багатої... тільки якщо люди військові, якщо знадобляться султану, бути мені готовим на його службу”⁴².

Причина відмови полягала не лише у надмірних вимогах Туреччини, але й у тому, що варіант з прийняттям османського протекторату був, на нашу думку, всього-на-всього певним відволікаючим маневром української дипломатії. Він мав відволікти увагу урядових кіл Речі Посполитої від головного напрямку зовнішньої політики Війська Запорозького, яке, починаючи з 1649 р., намагалося

38 Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 98-99; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – К., 1931 – С.784, 1545.

39 ВУСР. - Т. III. – С. 289, 302.

40 Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України. 1654 – 1657. – Ч. I:1654 р. – Львів, 1996. – С.73.

41 Там само.

42 Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 101.

отримати протекцію “православного володаря” - царя Московської держави. З іншого боку, декларація бажання прийняти зверхність Османської імперії використовувалася Б. Хмельницьким як своєрідний засіб тиску на Алексея Михайловича з метою змусити його прийняти рішення “вступитися” за “одновірців” перед Польською короною.

Елементом тиску на московський уряд, як вже зазначалося, була політика переконання царя в серйозності українсько-турецьких переговорів, які тривали з початку 1653 р. і начебто мали завершитися прийняттям османського протекторату. У квітні 1653 р. про це заявили у Москві гетьманські послы Самійло Мужилівський і Кіндрат Бурляй⁴³. Саме відтоді з гетьманської канцелярії почали “витікати” тексти турецьких грамот, які відразу ж попадали у руки московських дипломатів⁴⁴. Промовистими були і висловлення самого Б.Хмельницького у розмові з посланцями путивльського воєводи Ф. Хілкова: “Не відійти мені бусурманських невірних рук... приводить мені Бог покірним бути і слугою невірному царю (султану. - *Т.Ч.*)”⁴⁵. Чи не тому однією з головних аргументацій учасників російського Земського собору була теза про те, що необхідно якомога швидше прийняти українців “під високу руку” царя, а то вони піддадуться “бусурманам”. Безпосереднім поштовхом до скликання гетьманом козацької ради у Переяславі, окрім рішення собору в Москві, стало укладення мирного договору у грудні 1653 р. між Кримським ханством та Річчю Посполитою⁴⁶. Кам’янецька угода між Бахчисараєм і Варшавою не передбачала збереження державно-політичної автономії Війська Запорозького та задоволення потреб православних на території України. Окрім того польсько-татарський мир дозволяв окупацію козацької держави коронними військами та повернення селян, міщан і більшості козаків до соціального статусу, який існував до 1648 р. в межах Польської корони⁴⁷. Після січневої 1654 р. козацької ради у Переяславі⁴⁸ “служити прямо і вірно

43 Там само.

44 Там само. – С. 102.

45 ВУсР. – Т. III. – С. 320.

46 Степанков В. Кам’янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії //Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. –К.,1995. – С.13; Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України. – Ч.1. – С.15.

47 Степанков В. Кам’янецька угода й Переяславська рада. – С.6–13.

48 Відомо, що 8 січня 1654 р. на козацькій раді у провінційному полковому Переяславі не приймалася жодна угода між козацькою Україною та Московією. Лише у результаті тогорічних лютого-березневих переговорів між гетьманським і царським урядами виникли два документи - 23 пункти-“статті”, які послав Б.Хмельницький до Москви і які мали лягти в основу майбутнього договору та 11 пунктів-“статей”, які прислав до Чигирин Олексій Михайлович. Лише окремі з цих Чигиринсько-Московських “статей” (їх називають ще “Березневими”) були виконані протягом наступних років. За твердження багатьох вітчизняних і зарубіжних істориків, ні українська, ні московська сторони не дотримувалися досягнутих домовленостей, а отже, можна говорити лише про номінальний царський протекторат над Військом Запорозьким. Як до, так і після Переяславської ради, Б.Хмельницький визнавав над собою зверхність турецького султана. Отже, він “лякав” одного монарха іншим і намагався протиставити один одному тогочасних династичних володарів задля здобуття “удільності” для утвореної ним козацької держави. Легенда про Переяслав, як місце де начебто “возз’єдналися два народи” почала творитися вже від часів Петра I й набула свого завершення у 1954 р. Тоді комуністичною владою СРСР було ухвалено відповідний документ, який на довгі роки спотворював історичну дійсність, а особливо її усвідомлення українською та російською

в усіх справах і повеліннях царських” погоджувалася українська сторона, але на умовах зобов’язань московського монарха “в тому всьому пожалування і милость свою царську указати”⁴⁹. Під “тим всим” мались на увазі 23 пункти прохання уряду козацької держави від 17 лютого 1654 р. до російського царя щодо її васального підданства⁵⁰. Ці побажання Б. Хмельницького і “всього Війська Запорозького” мали донести цареві послы С. Богданович-Зарудний і П. Тетеря, які з кінця лютого перебували у Москві. Затримка із відповіддю московської сторони на українські побажання - цар мав погодити привезені пункти та висунути свої вимоги, згідно з яким він збирався протегувати козацькій Україні – змусила Б.Хмельницького 21 березня звернутися з додатковим листом до своїх послів. У ньому наказувалося під час ведення переговорів нагадати росіянам, що незадовго до ради у Переяславі турецький султан “...на всі статті наші і права і віри і вольності дозволяв і ніякої дані від нас не вимагав, тільки щоб ми на війну були готовими”⁵¹.

Визнаючи номінальну зверхність московського царя Б.Хмельницький продовжує дипломатичні стосунки Війська Запорозького з Османською імперією та Кримським ханством. У лютому 1654 р. (менше ніж через два місяці після Переяслава!) Хмельницький звертається до султана Мегмеда IV з проханням про заступництво Османської імперії та продовжує обмінюватися посольствами з його кримським васалом⁵². Весною у Стамбулі перебували представники гетьмана, які отримали від султана згоду на продовження стосунків з Кримом⁵³. Саме тому 16 квітня Б.Хмельницький писав до кримського хана Іслам-Гірея, що Військо Запорозьке “на вічні часи” не порушить взаємної присяги про “братерський союз” і “приятельство”⁵⁴. Показовою є оцінка Б. Хмельницьким у цьому листі своїх дій щодо прийняття московської протекції: “Що ж до Москви, з якою ми вступили в дружбу, то ми це зробили згідно з порадою Вашої Царської Милості (хана – Т.Ч.). А з усього бачимо, що ляхи стягають людей з різних земель на нашу загибель, то чому б ми не мали цього (домовленостей з Московською державою – Т.Ч.) робити? Бо краще мати більше друзів...”⁵⁵. У відповідь на це послання та посольство полковника С. Савича кримський хан у травні надіслав гетьману свою грамоту⁵⁶.

У березні 1655 р. Б. Хмельницький приймав у Чигирині турецького посла Шагін-агу. Після завершення переговорів з ним до Порту відправилися українські дипломати, які наприкінці травня – у

націями.

49 Акты ЮЗР. – Т. X. – С.Пб.,1878. – С. 445–452.

50 Документи Богдана Хмельницького. – С. 323-325.

51 ВУсР. – Т. III. – С. 559–560.

52 Державний архів Львівської області. – Ф.26. – Р. 1932. – Оп.4. – Спр. 629: Czerewko W.-S. Przebieg działań wojennych Chmielnickiego w latach 1654 – 1655. – Lwów, 1932. – Арк. 82 – 83.

53 Заборовский Л. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.–М.,1981.– С.47.

54 Памятники, изданные Киевскою комиссиею (изд.2). – Т.III. – К.,1898. – С.193 – 196.

55 Там само.

56 Акты ЮЗР. – Т.Х. – С.Пб.,1878. – С.588–597.

червні перебували у столиці Османської імперії⁵⁷. Головною темою переговорів знову були питання про “зраду” Кримського ханства, заборону татарам нападати на Україну та прийняття Військом Запорозьким номінальної васальної залежності від султана⁵⁸. У відповідь на лист Мегмеда IV, де засвідчувалася сюзеренна присяга Хмельницькому⁵⁹, гетьман наприкінці листопада 1655 р. відповідав, що “ми дуже раді були великій милості султана і знову будемо вірно служити нашому могутньому господареві (Мегмеду IV – Т.Ч.)”⁶⁰. Окрім того, козацькі послы добилися того, що до Бахчисарая був висланий турецький чауш⁶¹, який від імені султана наказав татарам припинити воювати з козаками і жити з Україною “у мирі та дружбі, як колись”⁶². Тим самим гетьман намагався забезпечити підтримку турецького монарха своїм далекосяжним планам у Придунайському регіоні та відновити дружні стосунки з Кримським ханством. Турецькі послы неодноразово перебували у Чигирині в 1656 та 1657 рр. Як дослідив І.Крип’якевич, у березні 1657 р. до Порти на чолі посольства був висланий полковник Лаврін Капуста, який 22 травня мав прийом у Мегмеда IV⁶³. Під час цієї аудієнції український дипломат, очевидно, звертався до султана з проханням вплинути на кримського хана, щоб той не відмовлявся від мирних відносин з Українським гетьманством.

Турецька політика Б.Хмельницького полягала в тому, щоб в особі Османської імперії забезпечити собі надійного союзника (через набуття номінального васалітету), й таким чином позбавити турецького султана можливості за спиною Українського гетьманства вступити у коаліцію з Річчю Посполитою. Окрім того, мир зі Стамбулом передбачав також і мирні стосунки з Кримським ханством, військова допомога якого суттєво допомагала у війні з поляками. Чи вдалося українському гетьману втілити такі свої плани у життя? Очевидно, що цілком ні, адже татари періодично відмовляються від підтримки Війська Запорозького й переходять на бік польсько-литовського короля, що змушувало гетьмана знову шукати підтримки у Москві. Та й Османська імперія, яка була втягнута у війну з Венецією на Середземному морі, не змогла надати необхідного захисту козацькій Україні ні в 1651, ні в 1653, а ні в 1655 рр., коли оголошувалося про підлеглисть гетьмана султану.

Однак ідею набуття протекторату Високої Порти вслід за Б.Хмельницьким намагаються втілити його наступники – Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Іван Брюховецький, Степан Опара та

57 Заборовский Л. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – С.137.

58 Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.IX. – Ч.2. – С.1098 – 1099; Заборовский Л. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – С.138.

59 АГАД Варшава. – Ф.“Архів Коронний”. – Відділ “Козацький”. – №60; Мицик Ю. Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Український історичний журнал. – 1998. – №6. – С.115 – 116.

60 Документи Богдана Хмельницького. – С.461 – 463.

61 Чауш (чавуш) – службовець турецького уряду, який часто відряджався до османських провінцій для доставки наказів.

62 Санин Г. Порты, Крым и страны Восточной Европы в 50 – 60-е гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч. 2. – М.,2001. – С.37.

63 Крип’якевич І. Турецька політика Богдана Хмельницького // Український археографічний збірник. – Вип.10/11. – 2006. – С.157.

Петро Дорошенко. І лише останньому в 1669 – 1670 рр. вдалося реально добитися військової підтримки турків у боротьбі за “права та вольності” козацької держави.

Taras Chukhlib

The peculiarities of Hetman B. Chmel'nyts'kyj's Turkish policy

In the article author on the base of published and archive sources examines the Turkish component of Hetman B. Chmel'nyts'kyj's foreign policy. It is elucidated the significance of relations with Ottoman Empire in itself as well as their place in the process of realization of polyvassalities principle towards the Ukraine. It is pointed out to the partial success of B. Chmel'nyts'kyi in achievement of actual protection from Turkey and to the transformation of Turkish stream of foreign relations to politic tradition for a number of following Ukrainian Hetmans.

УДК 93(477.7)“14/15”

Роман Цветков

**УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В ТВОРІ Ж.-О. де ТУ
“HISTOIRE UNIVERSELLE DE SON TEMPS”(1581–1617 рр.)**

У статті вперше в історіографії аналізується фрагменти твору “Histoire universelle de son temps” (1581–1617) французького історика Ж.-О.-де Ту (1553–1617), що стосуються характеристики українського козацтва та його діяльності, а також порівнянь козацтва з іншими воєнізованими корпораціями, що існували на кордоні між Османською імперією та християнською Європою. Визначено, що де Ту, в залежності від наявних джерел та контексту, створив два протилежних образи українського козацтва: козаків-розбійників і козаків-лицарів.

Друга половина XVI ст. – час появи у Франції цілої низки багатотомних універсальних історій. Серед відомих авторів цього жанру можна виділити Бернара де Гайяна (Haillan), Жака-Огюста де Ту (de Thou) і Теодора Агриппу д'Обиньє (d'Aubigné)⁶⁴. Найбільш неупередженим з цих творів вважається робота Ж.-О. де Ту “Histoire universelle de son temps” (далі – “Універсальна історія мого часу”)⁶⁵ (має близько 130 книг, об'єднаних у 16 томів, написана латиною у 1581–1617 рр. В даній публікації використовується французький переклад тексту, що вийшов друком у XVIII ст.).

Ж.-О. де Ту (1553–1617рр.) народився в родині Христофора де Ту, який займав посаду першого президента паризького парламенту у Франції. З юних років він вивчав стародавні мови. Згодом навчався юриспруденції в університетах Орлеану і Бурже, слухав лекції Куянція у Валенсі. Одержавши освіту, де Ту почав займатися активною політичною діяльністю. Йому випало жити в епоху так званих релігійних війн у Франції між католиками та гугенотами (протестантами). Він зробив свій вибір і приєднався до партії “політиків”, що дотримувались курсу на умиротворення країни на основі компромісу. Де Ту двічі брав участь у посольствах в Італію й у Німеччину для переговорів з гугенотами. Де Ту

⁶⁴ De Thou J.-Au. Histoire universelle de son temps/Trad. sur l'édition Latine de Londres, – London,1734; D'Aubigne Ag. Histoire universelle: la société de l'Histoire de France, 1886.

⁶⁵ Люблинская А.Д. Источниковедение истории средних веков. – ЛГУ, 1955. – С. 325.

був соратником короля Генріха III, а після його загибелі – Генріха IV. Він досяг високого звання президента паризького парламенту. Однак не лише політика визначала його життя. Де Ту був інтелектуалом, який знаходився в дружніх стосунках з цілим рядом кращих представників інтелектуальної думки сучасної йому епохи.

Де Ту був автором низки робіт, з яких найбільшу популярність одержала його “Універсальна історія мого часу”. Роботу над нею він розпочав у 1581 р. і продовжував, з перервами, майже до самої своєї смерті у 1617 р. У своїй праці Ж.-О. Де Ту розглядає історію майже всіх країн Європи, а також Османської імперії, Персії, Північної Африки і нововідкритих земель Америки в другій половині XVI ст. Не залишив без уваги французький історик і землі України, що входили в той час до складу Речі Посполитої. Її жителі, особливо козаки, неодноразово з’являються на сторінках “Універсальної історії мого часу”.

У даній публікації ми зупинимося на трьох аспектах його праці: перший – це визначення, хто такі українські козаки та їх характеристика автором в цілому; другий – порівняння козацтва з подібними формуваннями інших народів; третій – оцінка козацтва в зв’язку з їхньою участю в різних подіях кінця XVI – початку XVII ст.

Спочатку розглянемо, фрагменти з твору де Ту стосовно того хто такі українські козаки і де вони проживають. Роповідаючи про повстання молдавського господаря Івоні (Іона) Воде у 1574 р.⁶⁶, автор повідомляє що Іон “знав, що на окраїнах Польщі проживає войовничий народ, який завжди воює зі своїми ворогами-татарами”⁶⁷. Як можна бачити з цього повідомлення, історик розміщує козацтво на кордонах Польської держави в сусідстві з татарами, з якими воно безупинно воює. Водночас де Ту лаконічно повідомляє читача про те, якими він бачить козаків. Головну їх характеристику він подає у двох термінах – “народ” і “войовничий”. Таким чином, для цього представника французької інтелектуальної еліти, козацтво вже специфічно відрізнялось від сусідніх народів у способі життя і культурі, тому що його можна було охарактеризувати як особливий народ, що перебуває у стані постійної війни. Л. Февр писав: “...будь-яка історія є вибір...”⁶⁸. Де Ту зробив свій вибір – козаків він поставив поруч з війною.

Подалі де Ту дає більш розгорнутий опис козаків: “Цей народ не має власної держави. Навпаки, він проживає на кордоні з декількома різними націями в гирлі Дніпра. Усе, що є серед сусідніх народів, поляків, литовців та інших, нещасливого і злочинного, а також людей,

66 У 1574 р. українські козаки взяли у одній з найбільших військових кампаніях того часу в Південно-Східній Європі – війні між молдавського господаря Івоні проти турецького панування. Коли Івона зрозумів, що конфлікт із турками невідворотний, то намагався заручитися підтримкою Польщі, але король відмовив у допомозі. Тоді Івоня почав шукати підмоги у подільській шляхти і українських козаків. Так, у Молдавію з’явився загін Івана Свєрчовського (Свірчовського, Свирговського) – близько півтори тисячі чоловік і загін запорожців на чолі з отаманом Покотилою. Кампанія тривала протягом трьох місяців, і всі перемоги Івоні було здобуто за прямої участі козаків І.Свєрчовського.

67 De Thou J.-Au. Histoire universelle de son temps /trad. sur l’édition Latine de Londres. – T.VII. – P. 120.

68 Февр Л. Суд совести истории и историка// Бои за историю /пер. с фр. А. Бобовича, М. Бобовича, Ю. Стефанова. – М.:Наука, 1991. – С. 14.

яким дійсний стан їхньої долі не дозволяє залишатися на їхній батьківщині, або ж сподівання на кращу долю, владно змушує йти, збиратися разом, для того, щоб нести спустошення на всю округу, тому околиці землі з цієї причини залишаються необробленими і пустелями” (“Cette Nation ne forme point d'Etat particulier. Au contraire elle habite les frontieres de plusieurs Nations differentes vers l'embouchure du Nieper. C'est - là que tout ce qu'il y a parmi les peuples voisins, Polonois, Lithuaniens, & autres, de malheureux, de scélérats, de gens à qui la situation presente de leur fortune ne permet pas de rester dans leur partie, ou que l'esperance d'un meilleur sort oblige d'en sortir, se rassemble, pour porter le ravage dans tous les environs, qui pour cette raison sont incultes & déserts”)⁶⁹. Нижче де Ту додає: “Це є ні що інше, як з'єднання усього найбільш низького із різних народів...” (...Ce n'est qu'un composé de tout ce qu'il y a de plus vil parmi plusieurs Nations...)⁷⁰. Таким чином автор уточнює походження козаків, зв'язуючи їх з об'єднанням вихідців із різних народів, які збираються в гирлі Дніпра.

Де Ту під поляками та литовцями має на увазі й населення України, хоча, як буде показано далі, для означення українців він використовує етнонім “руські”. Інтерес являє і наступна характеристика козаків: до складу козаків входять нещасливі, злочинці та люди, які опинились за “бортом корабля життя”. Можна сказати, вони перебувають на іншому полюсі стосовно французького історика – людині, яка займає високі посади у Французькому королівстві. Природно, для нього козаки усього лише “найбільш низьке із різних народів”. Вони об'єднались в сподіванні знайти кращу долю і, для того, щоб досягти своєї мети, грабують навколишні землі. Отже, Де Ту не зміг належним чином оцінити ситуацію, що склалася в другій половині XVI ст. на південних кордонах Речі Посполитої, де йшла постійна боротьба з набігами кримських татар.

Очевидно, не мав історик і достовірної інформації про важке становище народу в українських землях, через яке і з'явилися в такій кількості “нещасливі”, які залишали свою батьківщину.

Зауважимо, що на відміну, наприклад, від іншого сучасника та співвітчизника, який залишив опис населення українських територій першої половини XVII ст., Г.-Л. де Боплана, Ж.-О. де Ту ніколи не був в Україні, і інформацію про неї отримував від інших, які часто мали упереджене ставлення до козаків і українського питання в цілому. Звідси і всі ті характеристики, якими історик наділяє козаків. Зокрема, далі читаємо: “Козаки – вороги всіх тих, кого вони можуть пограбувати, так само наводили жах на поляків, як і на турків. Утім, у них було мало піхоти, без якої вони не могли проводити облоги, і не вистачало грошей для оплати військ” (“Les Cosaques ennemis de tous ceux chez qu'ils pouvoit piller, étoient aussi terribles aux Polonois, qu'aux Turcs. D'ailleurs, il y avoit peu d'infanterie, sans laquelle on ne pouvoit faire des sieges, & l'on manquoit d'argent pour payer les troupes...”). Як ми бачимо, даний фрагмент спочатку дає козакам

69 De Thou J.-Au. Histoire universelle de son temps. – T.VIII – P. 166.

70 Idem.

українську невтішну характеристику – “вороги всіх, кого можуть пограбувати”, інакше – розбійники; далі історик подає конкретні відомості про організацію козацького війська. Ще декілька подібних не найкращих характеристик козаків містять наступні уривки. Зокрема, де Ту пише, що козаки – це: “люди, звичні до збагачення пограбуванням іноземців, і які воюють лише заради здобичі” (“...peuples accoutumés, à s’enrichir des dépouilles des étrangers, & qui ne font la guerre que par l’appas du butin”)⁷¹. Трохи далі він додає, що козаки: “...народ – ворог світу, народжений для грабунків”⁷².

Ми можемо помітити, що при описі козацтва де Ту намагається дотримуватися однієї лінії: козацтво – це зло. Це було наслідком того, що інформацію про події, що відбувалися на території України, він отримував, як правило, з переважно польських джерел. Друга важлива причина – це різниця в соціальному стані. Де Ту належав до верхів у своїй країні, а козаки – (у чому він був впевнений – *Р.Ц.*), до низів у своїй державі. І будь-яка спроба низів діяти самостійно від верхів буде розцінена останніми як незаконна. Тому для де Ту є природним те, що простолюдни (“низькі”) не можуть займатися ні чим іншим, як грабунками без керівної й направляючої ролі привілейованих верств.

Про те, що ставлення було саме таким, свідчить те, що подібні до українського козацтва явища в інших країнах Європи отримували від французького історика подібні характеристики. Так, описуючи війни католиків і лютеран у Німеччині, Ж–О. Де Ту згадує угорських гусарів, яких прирівнює до козаків: “...деякі полки гусарів, людей жорстоких і жадібних до здобичі” (“...quelques regiments de Houssars, hommes cruels & avides de butin”)⁷³. Або, наприклад гайдуки, які, за словами автора: “...здаються такими, що народжені для грабунків..”, це “...люди, завжди готові йти за найменшими заворушеннями” (“Heiducques, gens toujours prêts à seconder les moindres mouvemens...”)⁷⁴. Тут ми також бачимо, що на перше місце в характеристиках зазначені негативні якості: схильність до грабуванку й жадності.

Де Ту характеризує українських козаків також і в контексті власних знань про Східну Європу та щодо існуючих на цій території формувань, що на його думку, є подібними до козацьких в пониззі Дніпра. Так, перелічуючи склад польської армії в 1588 р., де Ту згадує: “...козаків, що називаються також низовими, гусарами, ускоками чи мартелоссами...” (“...les Cosaques, qu’on appelle aussi Hussares, Uscocques, ou Martelosses...”)⁷⁵. В іншому місці де Ту зазначає: “Козаки, йменовані ускоками, мартелоссами чи низовими – рід людей, які живуть між імперією турків і державами християнських князів, що призвичаїлися жити розбоєм...” (“...les Cosaques nommé Uscoques, Matelosses & Nisoves, espèce d’hommes placés entre l’Empire des Turcs

71 Idem. – Т. XII – P. 510.

72 Idem. – Т. XIV – P. 454.

73 Idem. – Т. XIV – P. 503.

74 Idem. – Т. XII – P. 586; Т. XIV – P. 278.

75 Idem. – Т. X – P. 144.

& les Etats des princes Chrestiens & accoûtumés de vivre de brigandage...")⁷⁶. Як ми бачимо, у даному тексті замість "гусарів" з'являється термін "низові". Можливо, де Ту чув або читав про низових козаків, але до кінця не розібрався у значенні цього терміна. У цих фрагментах автор помітив подібність козацтва до формувань, що виникли у схожих умовах на інших територіях на кордоні християнського і мусульманського світів, і, мали схожий спосіб життя. Можна, лише, дивуватися проникливості французького історика, який був кабінетним інтелектуалом і ніколи що не зіштовхувався з представниками цих народних формувань, однак, отримуючи інформацію про них від інших, зумів побачити в них явища одного порядку.

Однак вказуючи на схожі риси де Ту не показав різниці між окремими формуваннями. В цьому плані до характеристики де Ту можна додати вислів американський дослідник Л. Вульф, який писав про західноєвропейських істориків і мандрівників до XVIII ст. наступне: "Зображуючи Східну Європу, західні інтелектуали воліють звертати увагу лише на спільні риси, створюючи деяку загальну схему"⁷⁷. Що загального знайшов представник французької еліти у людей, які жили на іншому кінці Європи, і, які знаходилися на нижніх щабелях соціальної драбини?"

Де Ту розповідає, що Угорщина неодноразово спустошувалась. "Ким? – ...зłodіями, яких угорці називають гайдуками, поляки – козаками, жителі Далмації – ускоками, турки і склавини – мартелоссами, а німці – фрейбуттерами" ("...par les voleurs, que les Hongrois appellent Heidons, les Polonois (Cosaques, ceux de Dalmatie Uscoques, les Turcs & les Sclavons Martellois, & les allemands Freibutteurs...")⁷⁸. Спільне в них те, що вони – зłodії, навіть, не розбійники, а просто зłodії". Надалі, коли історик описує сербів з області Рашка, він пише: "...рашки є войовничим народом на зразок козаків, і збагачуються за рахунок добра своїх сусідів" (A l'égard des Rasciens, qui sout des peuples belliqueux l'exemple des Cosaques, qui s'enrichissent du bien de leurs voisins...)⁷⁹. Функція захисту від натиску ісламського світу автором зовсім пропущена. Таким чином, те основне, заради чого й утворилися всі ці групи жителів християнського прикордоння Європи, не відзначено, а те другорядне, те, що виходило із способу ведення війни у XVI ст. – поставлено на перший план.

У цьому контексті цікавим є те, що де Ту багато сторінок "Універсальної історії мого часу" присвятив опису жорстокостей і насильств, що перевершують людську уяву, заподіяних католиками гугенотам, і гугенотами католикам у Франції. Проте при цьому ні ті, ні інші не називаються ним "зłodіями". Всі разом, і католики, і гугеноти – не зłodії, а воюючі сторони, незважаючи на всі їх бешкетування. Водночас козаки, ускоки, гайдуки та інші – зłodії. Чи не криється

76 Idem. – Т.Х – Р. 708; Т.ХІ – Р. 259.

77 Вульф Л. Изобретая Восточную Европу: Карта Цивилизации в сознании эпохи Просвещения. – М.: Новое литературное обозрение, 2003. – С. 516.

78 De Thou J.-Au. Histoire universelle de son temps. – Т.V. – Р. 155.

79 Idem. – Т.ХІІ – Р. 235.

секрет цього в тому, що і католиків, і гугенотів очолювали люди “шляхетного” походження і виховання? А козаки, ускоки, гайдуки та подібні народні формування не лише склалися з простого люду, в тому числі і із самого знедоленого, але й на чолі їх найчастіше стояли люди, далекі від вищих верств. Іншими словами – козаки, ускоки, гайдуки й інші – виникли через ініціативи знизу, а не зверху. Безперечно, це не могло вітатися з боку історика, який був прихильником королівської влади і централізованої держави.

На думку де Ту, славу, гарну або погану, треба заробити. Саме козаки стали у де Ту загальним ім'ям для інших, ймовірно, вони змогли своїми діями привернути увагу французького історика, стати для нього найпершими серед прикордонних утворень східноєвропейських народів, якщо інші брали з них приклад.

Незважаючи на попередні оцінки, зазначимо, що де Ту як історик прагне бути об'єктивним. Коли він починає оцінювати козаків у бої, його оцінки стають прямо протилежними попереднім. Так, ватажку козаків – Свєрчовському⁸⁰, який прийшов на допомогу Івоні Воде, де Ту дає наступну характеристику: “Цей генерал був неймовірно прудким, він раптово напав на ці війська (турецькі – *Р.Ц.*), що були сильно стомлені тривалим переходом, і, не даючи їм часу перепочити, порубав їх на шматки” (“*Ce Général fit une diligence incroyable; il tombe sur ces troupes fatiguées d'une longue marche; & sans leur donner le temps de respirer, il les taille en pieces*”)⁸¹. Надалі описуючи бій між молдавсько-козацькими військами і турецькою армією, де Ту відзначав: “Нарешті, козаки вирішили перемогу” (“*Enfin les Cosaques décidèrent de la victoire*”)⁸². Коли молдавська частина війська прийняла рішення здатися туркам, козаки, за словами де Ту, були: “... переконені, що бажать краще хоробро вмерти зі зброєю в руках, ніж схилити свою голову перед ворогом–варваром, що буде чинити їм найбільш ганебні і жорстокі тортури” (“*Les Cosaques étoient de ce dernier sentiment persuadés qu'il valloit mieux mourir courageusement les armes à la main, que d'aller porter sa tête à un ennemi barbare, que exerceroit contr'eux les supplices les plus honteux & les plus cruels*”)⁸³. І, завершуючи опис цієї війни, де Ту повідомляє, що молдавани, які здалися, були перерізані турками, а козаки: “... рушили з опущеними головами на батальйони невірних, і знайшли серед цих численних ворогів смерть, за яку вони змусили їх заплатити дорогу ціну, хоч і були в меншості” (“*Ils donnèrent tête baissée au travers des Bataillons infideles, & trouvèrent au milieu de ces ennemis nombreux la fin d'une vie, qu'ils leur firent acheter chèrement, quoiqu'ils fussent en petit nombre*”)⁸⁴. Отже, якщо де Ту спочатку основну увагу читача звертає на звірства козаків щодо турків, і для нього це “жахливе видовище” (“*C'étoit un spectacle affreux de voir. . .*”)⁸⁵, внаслідок чого має

80 Іван Свирчовський, Свирговський – козацький ватажок кінця XVI ст.

81 Idem. – Т.VII – P. 122.

82 Idem. – Т.VII – P. 123.

83 Idem. – Т.VII – P. 128.

84 Idem. – Т.VII – P. 130.

85 Idem. – Т.VII – P. 121.

скластися негативний образ козака, то, описуючи їхні перемоги над турками (що, до-речі, були в той час союзниками Франції, але все-таки, як для правовірного католика, невірними) де Ту, сам того не помічаючи, захоплюється подвигами синів східноєвропейських степів. Поступово образ козака змінюється, від сторінки до сторінки усе більш героїзується. Спочатку французький історик відзначає їхній вирішальний внесок у перемогу в тій війні. А опис їхньої поведінки в останньому бою має викликати у ренесансного читача спогади про великі діяння античних героїв. Турки ж, на сторінках “Універсальної історії мого часу...” де Ту, з нещасливих жертв перетворилися в “ворожого суперника”. Паралель зі спартанцями Леоніда таки напрошується – купка героїв гине, оточена численними ворогами, і не просто ворогами, а варварами.

У де Ту є фрагмент, у якому він оповідає про русів. Зокрема, після перемоги польського війська над татарами завдяки козакам у 1589 р. татари, щоб помститися за набіг козаків на Татарію пішли в Галичину і дійшли до Львова, і отут: “Руські об’єдналися з козаками і, підбадьорені приходом Замойського⁸⁶, пішли з великою рішучістю атакувати татар” (“les Russiens s’étant joint aux Cosaques & encouragés par l’arrivée de Zamoyski, allèrent avec beaucoup de resolution attaquer les tartars”)⁸⁷. Трохи нижче де Ту писав, що вони потрапили в пастку, і перелічив тих, хто до неї потрапив: “...поляки, руські та козаки” (“...les Polonois, les Russiens, & les Cosaques”)⁸⁸. Руські і козаки в даному контексті є різними поняттями. І виникає запитання: хто такі “руські”? З контексту зрозуміло, що вони з’явилися, коли татари дійшли до Львова. Можна припустити, що під терміном “руські” автор розуміє не жителів всієї України, а жителів Руського воєводства, центром якого був Львів, тобто русинів або жителів колишньої Русі. Це підтверджується і в іншому фрагменті. Так, описуючи Дніпро, він пише: “...він (Дніпро – *Р.Ц.*) проходить через Київ, колись столицю Русі польської” (“...passé à Kiou, autrefois capitale de la Russie Polonoise”)⁸⁹. В даному випадку є зрозумілим, що де Ту вважав, жителів України і козаків різними групами населення або взагалі народами. Таке помилкове сприйняття було достатньо поширеним в західноєвропейській літературі до кінця XVIII ст., а в деяких роботах і на початку ХХ ст.

У праці де Ту є ще низка повідомлень про козаків, що здебільшого також зв’язані з їхніми війнами проти турків і татар. Серед них особливо цікаві два наступні фрагменти. У першому, датованому 1589 р., автор розповідає, як польське військо, у складі якого були й українські козаки, потрапило у пастку, і було оточено татарами, але хоробро кинулося в бій і перемогло завдяки козакам. Закінчує це повідомлення де Ту словами: “Після цього подвигу козаки більше нікого не боялися, ні поляків, ні татар, тому що чого ж вони могли боятися від поляків після такої великої перемоги, що вони до були для

86 Замойський Ян – польський шляхтич, канцлер Речі Посполитої.

87 De Thou J.-Au. Histoire universelle de son temps. – Т.Х – Р. 709.

88 Idem. – Т.Х. – Р. 708 – 709.

89 Idem. – Т.ІІІ. – Р. 267.

них...” (“Après cet exploit, les Cosaques n’avoient plus rien a craindre ni des Polonois, ni des Tartares; car que pouvoient ils apprehender des Polonois après une si grande victoire qu’ils venoient de remporter pour eux...”)⁹⁰. Отже, де Ту зміг відчути та передати те, що козаки стали вже значною силою, на яку зважали й польський уряд, й татари, та й самі козаки зрозуміли й усвідомили уже свою силу, почали змінювати свою поведінку стосовно сусідніх народів.

Друге повідомлення – про одне зі звичайних нападів козаків на турецькі володіння. Однак переказ його є досить своєрідним. Де Ту повідомляє: “Нахабність козаків, яких називають також низовими, ускоками і мартелоссами, як я вже зауважував, зробила нову образу, що зламала мир між Польщею і Туреччиною. Справді, ці розбійники після того, як безкарно зробили напад у гирло Дніпра і Дністра, насмілилися ще атакувати й пограбувати кораблі купців, що були упевнені у своєму захисті османським прапором і вірою в угоди, укладені з Польщею” (“L’insolence des Cosaques, qu’on appelle aussi Nisoviens, Uscoques, & Martelosses, comme je l’ai déjà remarqué, fut une nouvelle injure qui rompit la paix. En effect ces brigands après avoir impunement fait les courses, à l’embouchure du Nieper & du Niester, oserent encore attaquer & piller des vaisseaux Marchands, qui se croyants asses défendus par le Pavillon Ottoman, & par la foi des traités faits avec la Pologne”)⁹¹. У цьому повідомленні де Ту – чиновник бере верх над де Ту – істориком. Звичайно, для президента паризького парламенту здається “нахабністю” і “образою”, коли якісь козаки у володіннях законного правителя Османської імперії – султана, здійснюють свої напади. Звичайно, їх не можна назвати інакше, як “розбійниками”. І, що особливо, образливо, їх напади були здійснені “безкарно” і зламали міжнародні угоди.

Важливим для розуміння того як де Ту сприймав українське козацтво є поняття ряду “свої” – “чужі”, “наші” – “ворогі”. В даному питанні де Ту є чіткі позиції. Зокрема, “наші” – це французи, які воюють із зовнішнім ворогом, наприклад, іспанцями⁹², навіть, якщо це французи-протестанти; “наші” – це німецькі католики, які протистоять німецьким лютеранам; “наші” – це європейці-християни, які воюють з турками-мусульманами, безвідносно того, що Османська імперія могла бути союзником Франції⁹³. Так, “нашими” виявляються іспанці в битві під Лепанто або угорці, які боролись на Балканах з османами⁹⁴. Однак жодного разу “нашими” не виявились козаки, хоча на сторінках “Універсальної історії мого часу” вони лише те і роблять, що воюють з турками і татарами.

Цікавим є те, що інші сучасники і співвітчизники де Ту не завжди розділяли його точку зору на українське козацтво. Так, зокрема, Теодор Агриппа д’Обиньє, який брав активну участь в воєнних діях

90 Idem. – Т.Х. – Р. 710.

91 Idem. – Т.ХІ – Р. 259.

92 Idem. – Т.І – Р.970.

93 Idem. – Т.І – Р. 1017; Т.V. – Р. 498.

94 Idem. – Т.VІ. – Р. 210,241–245,185,544.

так званих релігійних війнах у Франції в другій половині XVI ст., сприймав козаків як потрібних “людей війни”, адже вони захищають Європу від татар, а на війні, як відомо, без жорстокості і грабунків не буває, не буває і без порушення домовленостей. Тому, на відміну від де Ту, за д’Обіньє козаки це: “Один рід людей війни, які називають себе козаками, здебільшого, поляни за походженням, які є вершниками, найбільш страшними в усьому світі, звичні карати татар і приборкувати їхні набіги, що без них були б більш частими на Європу” (“...d’un sorte de gens de guerre qui s’appellent Cosaques la pluspart Polonois de Nation, et sont les gens de cheval les plus redoutez de tout le septentrion, accoutumez à chastier les Tartares et brider les courses, que sans eux ils feroient plus frequenter en l’Europe”)⁹⁵. Слід зауважити, що і де Ту відзначив, факти “покарання татар козаками” за грабіжницькі походи в Україну. Зокрема, під 1575 р. він описує набіги татар на українські та польські землі (“...dans la petite Russie, ou Russie Polonoise”). Польща не змогла своєчасно дати татарам відсіч, а козаки чолі з Богданом Росинським⁹⁶ перейшли Дніпро і пішли у Крим, який “піддали вогню та мечу” (“Les Cosaques de leur côte, qui regardoient ces hostilités comme leur affaire propre ne s’endormient pas. Ils passent le Nieper ayant à leur tête Bogdan Rosinxci, entrent dans la Tartarie qu’ils trouvent sans defense, & mettent tout à feu &, à sang...”)⁹⁷.

Таким чином, праця “Універсальна історія мого часу” Ж.-О. де Ту – цінне джерело, що містить характеристики українського козацтва на початкових етапах його історії. Французький історик, намагаючись бути об’єктивним, показав два протилежних образи козаків, які склалися у нього під час опрацювання різних джерел. З одного боку, козаки – це грабіжники та розбійники, з іншого – герої та лицарі, які виявляють приклади військової доблесті і мужності в боротьбі з турками та татарами. Саме українське козацтво було визначено, дету як взірець для різних воєнізованих формувань на кордоні між християнським світом та світом ісламу, мета яких – забезпечення захисту від нападів завойовників. Що стосується етнічної структури козацтва, то де Ту вказує на її строкатий характер і проводить межу між козацьким “народом” та “руським народом”.

Roman Stsvetkov

Image of Ukrainian Cossacks arising in J.-O. de Thou's work “Histoire universelle son temps” (1581-1617)

In the article it has been made the first attempt in historiography to analyse those fragments of French historian J.-O. de Thou's (1553-1617) work “Histoire universelle son temps” (1581-1617), which concern to character of Ukrainian Cossacks and its activity as well as to comparison the Cossacks with another military corporations existed at border between Ottoman Empire and Christian

⁹⁵ D’Aubigne Ag. Histoire universelle. T.5 – P.: la société de l’Histoire de France, 1886.– P. 32.

⁹⁶ Йдеться про Богдана Ружинського (? –1576), князя, гетьмана (старшого) реєстрового козацького війська у 1575–1576 рр. Головну мету своєї діяльності він бачив у боротьбі проти турецько–татрської агресії на українські землі. У 1575 р. здійснив похід на Кримське ханство, спустошив улуси, взяв м. Кафу, де визволив невільників.

⁹⁷ De Thou J.-Au. Histoire universelle de son temps. – T.X. – P. 708; T.XI.- P.259.

Europe. It was determined that according to his sources or to context of his book J.-O de Thou had made two opposite images of Ukrainian Cossacks which were following: "robbers" and "knights".

УДК 94(477)“1768–1775”

Володимир Полторак

ЗМІНА СТАВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДО ДОНСЬКОГО КОЗАЦТВА ВНАСЛІДОК ЇХНЬОЇ УЧАСТІ У ПРИДУШЕННІ НАРОДНИХ ПОВСТАНЬ 1768-1775 рр.

У статті досліджено участь донських козаків у придушенні народних повстань 1768-1775 рр. та знищенні Нової Січі. З'ясовано, як ця участь вплинула на ставлення українців і, зокрема, запорозьких козаків до донського козацтва.

Одним з обов'язків донського козацтва у XVIII ст. стало придушення народних повстань та інших антиурядових акцій. Донська старшина була зацікавлена у результативності таких дій, оскільки цим підвищувала свій авторитет в очах російських урядовців і зміцнювала свої позиції у козацькому середовищі. Рядові козаки не так однозначно позитивно сприймали участь в каральних діях. У даній статті з'ясовується, яким чином такі внутрішні суперечки та сам факт проведення каральних акцій відобразились на ставленні українців до донського козацтва.

Уперше до теми участі донських козаків у придушенні українських народних рухів 1768-1775 рр. звернувся у своїх працях А. Скальковський, проте він не відзначив реакцію українців, яку викликали каральні експедиції донських козаків. У подальшому до теми звертались В. Антонович, А. Шиманов, В. Голобуцький, О. Пронштейн, Л. Маленко, але теж належної уваги зміні ставлення запорожців до донських козаків внаслідок їхньої участі у придушенні народних рухів не приділили. Однак виявлені нами опубліковані та архівні документи дозволяють розкрити це питання і твердити, що ці дії донців достатньо серйозно вплинули на взаємини між ними й запорожцями.

Початково російські війська, направлені в Польщу для боротьби проти учасників Барської конфедерації (29 лютого 1768 р. – 1772 р.), отримали наказ з “православними поляками” (тобто, українцями) “збройною рукою не чинити до наказу, а лишень вмовляти розійтись по домівкам”⁹⁸. Однак з розвитком подій Коліївщини командування побачило в народному русі небезпеку і для Росії. У придушенні повстання з наказу російського командування взяли участь донські козаки. Так, у загоні генерала П. Кречетникова (1729-1793), який діяв спочатку на Варшавському напрямі, а згодом був скерований до Умані, перебували декілька полків донських козаків полковника Попова, пор. Кологривова, Саричева та ін., якими керував отаман

⁹⁸ Журнал генерал-майора и кавалера Петра Кречетникова, главного командира корпуса Ее императорского величества о движении и военных действиях в Польше в 1767 и 1768 гг. – М.: Университетская типография, 1863. – С. IV.

війська Донського Поздєєв⁹⁹. Помилково керівником одного з полків названо у багатьох історичних працях полковника Гур'єва¹⁰⁰, однак джерела спростовують таку інформацію і називають Гур'єва полковником карабінерного Каргопольського полку¹⁰¹. Він насправді брав участь у бойових діях під Уманню, однак саме як керівник карабінерного полку та загальний координатор дій російських військ. Із журналу бойових дій видно, що донські полки часто розділялись на окремі загони і підпорядковувались російським офіцерам. Саме таким офіцером – поручиком Кологривовим і був очолений загін донських козаків, який діяв під Уманню.

В. Антонович, а за ним В. Голобуцький вважали участь донських козаків вирішальною у придушенні Коліївщини. На їхню думку, донці були дружньо сприйняті повсталими як союзники, а потім у зручний момент полонили керівників повстання та спільно з російськими регулярними частинами – значну кількість коліїв. І дійсно, загін Кологривова ще на підступах до Умані захопив 25 запорожців, а вступивши неподалік Умані під керівництво полковника Гур'єва. Донські козаки цього загону взяли участь в уманській операції з ліквідації загонів І. Гонти та М. Залізняка, під час якої було полонено 65 запорожців та 780 підданих Польщі¹⁰².

Ставлення російської влади до українців на цей момент зафіксоване в інструкції російського посла у Варшаві П. Кречетникову, в якій наказано вгамувати “бунтівних українських мужиків, які за своєю неосвіченістю не знають, якого вони закону, а вважають, що нашого”¹⁰³. Бачимо в цій цитаті справжні наміри російської влади та лицемірність їхніх заяв про захист православ'я у речі Посполитій – адже українців вони православними не вважали.

Як наслідок, змінилось ставлення українців взагалі та запорожців зокрема до росіян та донських козаків. У 1769 р. один з керівників розпорошеного гайдамацького руху отаман Мирон Губа вже більш категорично висловлюється на їхню адресу: “мені ляхів бити ні для чого, а буду тепер москалів вирізати”¹⁰⁴. Загін на чолі з М. Губою був ліквідований 6 квітня під Рохмістровкою командою донських козаків зі складу 1-ї армії, що діяла у війні з Туреччиною. Як зазначалось у журналі бойових дій, козаків надіслали “за проханням місцевих жителів для викорінення гайдамацтва”. Безумовно, що під місцевими жителями слід розуміти шляхту. Із загону Губи, який називав себе “отаманом команди запорозької”, було вбито 23 козака, в тому числі і самого отамана. Показово, що очолював донців не представник

99 Там само. – С.63.

100 Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування 1734-1775. – К., 1961. – С.382.

101 Журнал генерал-майора и кавалера Петра Кречетникова.... – С.144.

102 Там само. – С.173,175.

103 Письма к генерал-майору и кавалеру П. Кречетникову во время пребывания русских войск в Польше 1767 и 1768 г. и губернаторства его в Астрахани. – М., Унив. тип., 1863. – С.70.

104 Переписка гр. П. Румянцева о восстании в Украине 1768 г. // Киевская старина (далі – КС). – Т. 7. – К., 1883. – Сентябрь и октябрь. – С. 273.

старшини, а російський штаб-офіцер майор Вуіч. Ще один загін донських козаків, на чолі з донським полковником Туроверовим 21 квітня ліквідував іншу групу гайдамаків. Спротив був шаленим – серед загиблих двох донців опинився і сам полковник, який виявився родичем Тимофія Федоровича Туроверова. Ця постать у запорозько-донських взаєминах відіграла помітну роль, у 1746 р. очолив збройну експедицію на приазовські коси з метою ліквідації там запорозьких риболовецьких заводів. Тимофій Туроверов певний час посідав посаду військового дяка, був представником протидіючої С. Єфремову старшинської партії, зятем Ф. Краснощокова¹⁰⁵. Загибель представника такого впливового старшинського роду не могла не вплинути на подальше загострення міжкозацьких взаємин, ще більше розлютила донську старшину. З боку ж запорожців участь донців у антизапорозьких каральних акціях була сприйнята негативно¹⁰⁶.

Характерною є згадка в “Історії русів” про дії донських козаків під час придушення виступів проти запису в пікінерні полки на Задніпрянщині (сучасна Кіровоградщина). Автор праці, без сумніву представник української козацької старшини, самовидець описаних подій, пише: “Екзекуцію цю виконував полковник пікінерний, дехто охрещений турок Адобаш (направді – серб, полковник слобідського гусарського полку Микола Адабаша¹⁰⁷) з донськими козаками. І ексекutori ці були видатні мужі, гідні судового присуду та його дії. Вони в кожному містечку, вигнавши з будинків народ на майдан дивитись ексекуцію, розорили будинки ці чисто по-татарськи і поділились здобиччю своєю зі своїм турком, чим роди ці від віку відзначені. І в цьому й полягає пряма гідність їх, ославлена воїнською!”¹⁰⁸.

Як бачимо, донські козаки, користуючись особливою довірою російського уряду, використовувались ним у придущенні численних народних повстань. Додамо, що завдяки їм “упокорювались” Астраханське повстання 1705 р., калмицьке 1727 р., башкірське 1755 р., яйцьке 1759-1761 рр., воронезьке 1775 рр.¹⁰⁹.

Але й в середовищі донців існували ще міцні консервативні течії. В 1768-1770 рр. спостерігається збільшення кількості відряджених урядом донських козаків – у 1769 р. їх кількість сягнула 14 700, 1770 р. – 19 677. На додачу до мобілізації значної кількості козаків, командування використовувало їх для заселення нових земель, при цьому змінюючи статус поселенців. Новопоселені при Азові та Таганрозі донці скаржились своїм товаришам, що серед них заведені регулярні порядки, старшина замінена на офіцерів. Боротьба в 1768-

105 Подлинные записки флотского капитана И. Ханькова о донской экспедиции // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 14. – С. 72.

106 Маленко Л. Переселення колишніх “некрасовців” на землі Азовського козачого війська у 1830-х рр. // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ. – Вип. 2. – Запоріжжя, 1998. – С. 116.

107 Канцелярія Новосербського корпусу /Упор.: В. Мільчев, О. Посунько // Джерела з історії Південної України. – Т. 7. – Запоріжжя, 2005. – С.99.

108 История русов, или Малой России. - М.: Университетская типография, 1846. – С.254.

109 Пронштейн А. Земля Донская в XVIII веке. – Ростов-на-Дону, 1961. – С.125.

1771 рр. з “регулярщиною” стала для рядових козаків проявом антиросійських настроїв¹¹⁰. Надалі активізація таких настроїв призвела до саботажу урядових наказів та навіть збройних акцій. Цікавим став факт відмови донських козаків у кількості 700 осіб переселитись для несення служби на новозбудовану Бердянсько-Дніпровську лінію, яка повинна була відрізати запорожців від контактів з Кримом. Уряд продовжував використовувати донців у боротьбі з запорожцями¹¹¹.

Деякий вплив на формування нового сприйняття донського козацтва в суспільній українській свідомості мало повстання 1773-1775 рр. Очолене О. Пугачовим, воно носило антикріпосницький та одночасно національно-визвольний характер. Важливу роль у ньому відіграли українські козаки, зокрема, запорозькі. Очевидці засвідчували наявність в лавах повсталих значну кількість “козаків донських та запорозьких”¹¹². В числі найближчих соратників Пугачова теж були як донські, так і запорозькі козаки¹¹³, що представляли найнижчі верстви населення козацьких військ. Солідарність їхнього ставлення до російського уряду виголосили донський козак Заброта та російський монах Пітірім. Перший виказав співчуття запорожцям та Гетьманщині, на яких скеровані були репресивні заходи російського уряду, натомість Пітірім сказав: “Помагай їм Боже, вони люди добрі і з московськими господами те ж вчинять, що і з польськими”¹¹⁴. На завершальному етапі повстання, коли зрозумілою стала поразка Пугачова у Приволжжі, лідер повсталих виголосив свої плани перебратись на Дон та Запорожжя, де збирався поповнити лави своєї армії. Ці та інші факти ілюструють загалом позитивне ставлення представників нижніх козацьких верств один до одного.

Одночасно у придушенні пугачовського повстання взяли участь 30 донських козацьких полків – це велика військова сила, яка відіграла важливу роль під час бойових дій. “Разброд и шатання” деяких із цих полків, перехід їх на бік повсталих¹¹⁵ не дають нам підстав сумніватись у тому, що російський уряд зробив велику ставку на донців. Після нової низки перетворень в управлінні військом Донським, надійність донських козаків стала безсумнівною для царату¹¹⁶.

Все частіше донці використовувались у придушенні саме запорозьких заворушень. У 1770 р. у лівобережні запорозькі паланки були переселені ногайці, які прийняли зверхність Російської імперії. Запорожці були вимушені частину своїх збройних загонів виділити на захист свого майна від цих “союзників” – загалом було виділено три сотні постових під начальством 4-х полковників¹¹⁷. Російська сторона

110 Там само. – С.296–297.

111 Там само. – С.298.

112 Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. – С.399.

113 Дон и Нижнее Поволжье в период крестьянской войны 1773-1775 гг. – Ростов-на-Дону: Ростовское книжное издательство, 1961. – С. 155.

114 Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. – С.400.

115 Дон и Нижнее Поволжье в период крестьянской войны. – С. 60, 69, 104-106.

116 Пронштейн А. Земля Донская в XVIII веке. – Ростов-на-Дону, 1961. – С.311.

117 Шпитальов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах

спровокувала запорозько-татарський конфлікт і стала у його розв'язанні на бік “нових підданих”. Так, вона надіслала спеціальну команду донських козаків для розшуку в запорозьких вольностях “ногайських холопів”, які утікали з орд¹¹⁸. Рядові запорожці і навіть заможні хазяї зимівників зі зброєю в руках захищали від донців цих втікачів, які стали їхніми працівниками¹¹⁹.

У 1775 р. донські козаки брали участь у знищенні Січі¹²⁰. Очолив військову операцію російських військ, яка була проведена 4-5 червня 1775 р., генерал-поручик Петро Текелій. В операції на правобережних запорозьких землях взяли участь 13 донських полків – загалом 6 500 осіб¹²¹. Вони були розділені між п'ятьма деташаментами якими провадився наступ на правобережні Запорозькі володіння. Так, під керівництво генерал-поручика Текелія, який вів наступ на Січ, було надано полки Денісова, Луки Суліна, Ребрикова, Мартинова та Кузіна; генерал-майор Чорба отримав полк Суліна і вів наступ з боку Лисаветградської провінції; генерал-майор де Бальмен отримав 2 полки донських козаків Леонова та Устінова і наступав на Кодацьку паланку з півночі; генерал-майор Лопухін очолив корпус, який наступав з боку Очакова та Олешків і мав у своєму розпорядженні полки Сичова, Яновського та Агєєва; нарешті, полковник Зверєв, підпорядкований Лопухіну, наступав на Буго-Гардівську паланку з Єдисану і мав полки Іловайського та Дячкіна¹²². Це були ті 13 полків, які у 1774 р. входили до складу 1-ї армії.

На лівобережжі Дніпра операцією з ліквідації війська Запорозького керував генерал-поручик Олександр Прозоровський¹²³. Під його керівництвом були беззбройно зайняті паланкові центри Самара, Кальміус, Барвінківська стінка¹²⁴. У його підпорядкуванні теж були донські козаки – від 1 500 до 4 500 осіб (адже три донські полки несли службу на Дніпровській лінії, а 6 полків входили до 2-ї армії) і переважно їх силами було зайнято Кальміуську паланку. Очевидці розповідали, що в жадобі до здобичі, донці нещадно грабували запорозькі церкви¹²⁵. В нагороду за цю акцію військо Донське отримало підтвердження Указу 1746 р. в частині призначення кордону

1735-1739 та 1768-1774 років. – Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – С.32.

118 Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 229.- Оп. 1. – Спр. 267. – Арк. 4.

119 Там само. – Спр. 252. – Арк. 9; Спр. 267. – Арк. 18, 19.

120 Пронштейн А. Земля Донская в XVIII веке. – С.125; Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 92.

121 Лаврів П. Історія Південно-Східної України. – Львів: Слово, 1992. – С.86.

122 Из бумаг М. Кирьякова. – Одесса: Славянская тип., 1915. – С.5–7; Всеподданейшее донесение императрице Екатерине II генерал-поручика Текелія об уничтожении Запорожской Сечи// Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 3. – С. 587-589.

123 РДАДА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 1-2.

124 Из бумаг М. Кирьякова. – Одесса: Славянская тип., 1915. – С.5; Шиманов А. Предсмертная поземельная борьба Запорожья// КС. – Т. 7. –1883 –Декабрь. – С. 634.

125 Маленко Л. Переселення колишніх “некрасовців” на землі Азовського козачого війська у 1830-х рр.– С. 116; Сапожников І. Запорозька військова церква Покрова Пресвятої Богородиці //Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ. – Вип. 7. – Запоріжжя, 2003. – С. 183.

їхніх володінь по Кальміусу¹²⁶.

Надалі донські козаки використовувались російським урядом для придушення повстань поруч з випробуваними військовими частинами, такими, як чугуївські козацькі, регулярні піхотні, карабінерні, мушкетерські полки. Так, у 1792 р. саме донські полки були кинуті на придушення виступів деяких донських станиць¹²⁷, у 1794 р. – в Польщу для придушення повстання під проводом Т. Костюшка.

Отже, участь донських козаків у придушенні українських повстань та рухів, а також активна участь донців у зруйнуванні Січі, призвели до формування образу донського козака як вірного слуги Російської імперії, а отже позначились на ставленні українців до усієї донської козацької спільноти.

Volodymyr Poltorak

The Don Cossack's participation in suppression of national revolts 1768-1775 and changing the attitude of Ukrainians to Don Cossack's

In the article the question of Don Cossack's participation in suppressions of national revolts 1768-1775 and in destruction of Nova (New) Sich is investigated. The influence of this fact on the attitude of Ukrainians to Don Cossack's is analyzed.

УДК 94 (477.7) "17-18" (43.03)

Тетяна Подкупко

**ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ЧИННИК У ПОЛІТИЦІ ГЕТЬМАНА
"ХАНСЬКОЇ УКРАЇНИ" ПЕТРА ІВАНЕНКА (ПЕТРИКА)**

У статті на підставі архівних і друкованих джерел, а також історіографічного матеріалу розглянуто геополітичний чинник у політиці гетьмана так званої "Ханської України" Петра Іваненка (Петрика).

З середини XVII ст. на багатих чорноземом теренах між Південним Бугом та Дністром утворилась так звана "Ханська Україна". Її появу можна назвати компромісом реалізації геополітичних зацікавлень у володінні Буго-Дністровським межиріччям між Туреччиною, Кримським Ханством та українськими керманичами. Представники зазначених держав час від часу прагнули поширити, посилити свої політичні, дипломатичні, економічні впливи на ці причорноморські терени. Інституція територіально охоплювала всю Південну Україну, крім Запорозької Січі. Те, що зазначена інституція охоплювала саме ці території в зазначений час свідчать як друковані матеріали, так і джерела¹²⁸. Тому хотілось би розвіяти сумніви дослідників з приводу

126 Козирев В. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999. – С. 170.

127 Пронштейн А. Земля Донская в XVIII веке. – С. 344.

128 Оглоблин О. Гетьман І. Мазепа та його доба / Редактор Л. Винар, упор. І. Гирич, А. Атаманенко. – 2-е доповненне видання – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто 2001; Шевчук В. Політичний ідеаліст другої половини XVII ст. Петро Іваненко (Петрик) і його спроба повторити чин Богдана Хмельницького // Розбудова держави. – 1993. – № 5. – С. 44–51; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі - ІР НБУВ НАНУ). – Ф. II. – Спр. 15545-15548 (Тюркські справи. Матеріали урядових осіб до історії Росії, Туреччини, України,

територіальних та хронологічних меж існування “Ханської України”¹²⁹. Ця частина України мала визнавати зверхність хана. Звідси і назва у джерелах – “Ханщина”, “Ганщина”, “Ханська Україна”.

Найвищим керівником “Ханської України” був гетьман. На шляху до влади претендент мав виявити неабиякі дипломатичні здібності. Майбутнього гетьмана обирало місцеве населення. Далі, за рекомендацією Кримського хана, обраного гетьмана затверджував турецький уряд. Резиденція гетьманів знаходилась в Ягорлику, згодом в Дубоссарах. Ці урядовці були переважно (в XVII ст. виключно) українського козацького походження¹³⁰.

Інститут ханських гетьманів сам по собі є феноменом в історії українського державотворення. Ця проміжно-перехідна посада була середнім варіантом між васалітетом і намісництвом. Гетьман був не лише адміністратором, а й представляв інтереси місцевого населення перед кримсько-турецькою владою. Уряд “Ханської України” провадив жваву зовнішньополітичну діяльність з сусідніми державами, що надавало важливого політичного значення. Найбільш заповзяті гетьмани “Ханської України” мали значний вплив на українсько-татарські відносини, й на загальноукраїнські справи¹³¹.

Однією з таких вагомих та впливових постатей серед гетьманів “Ханської України” був Петро Іваненко (Петрик).

Все життя і діяльність цієї постаті овіяно таємничістю. Безцінна інформація, яка може пролити світло в студюваннях діяльності гетьмана П.Іваненка, в тому числі й спроби реалізації геополітичних інтересів України, зберігається в архівосховищах України, Росії, Польщі, Туреччини. Цінні матеріали, що зберігались в Криму, як відомо, були загублені разом з документами про діяльність ханських гетьманів і, зокрема, П.Іваненка. Пласт документів архівів Туреччини, через низку труднощів, майже не залучено до наукового обігу дослідниками.

Окремі біографічні відомості, перш за все походження та освіта Іваненка, потребують розшуку джерел, їх ретельного вивчення. Сьогодні напевне можна говорити, що родом він з південного регіону Гетьманщини, точніше з Полтавського полку. За станом, родина Іваненків належала до тодішньої козацько-старшинської еліти, що викристалізувалась й сформувалась за часів початку Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького. Після ґрунтовної початкової освіти, так званої “домової науки” у Петра Іваненка були роки навчання, в тому числі й у Києво-Могилянській академії.

Свою службову кар’єру П.Іваненко розпочав наприкінці 1680-х рр. у Генеральній військовій канцелярії Гетьманщини. Швидкий зліт по службових сходинках Іваненка до посади

Польщі, Швеції, Кримського ханства, 1649-1668 рр.). – 103 арк.; Ф. II. – Спр. 13698-13716 (Теки Нарушевича. ТТ. 144-162. Док. 1650-1667 рр.). – 206 арк.

129 Сапожников І. Запорожці в Очаківській області та Україні ханській під час “кримської протекції” (1711 – 1734 рр.) // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науководослідної лабораторії Південної України ЗДУ. – Вип. 7. – Запоріжжя 2003. – С. 244.

130 Оглоблин О. Гетьман І.Мазепа та його доба. – 2001. – С.195-196.

131 Подкупко Т. Життя, овіяне таємницями: штрихи до портрета Петра Іваненка (Петрика) // Море. - № 4. – Одеса, 2005. – С. 200-203.

генерального канцеляриста дозволив ще молодому чиновникові цілком зануритись в найнагальніші державні проблеми України.

Найбільший вплив на формування державницького світогляду заповзятого початківця мав безпосередній патрон Іваненка – Василь Леонтійович Кочубей (генеральний писар, а згодом – генеральний суддя). Маючи протекцію не лише Генерального Судді, а й самого гетьмана Івана Мазепи, Петро Іваненко, намагався безпосередньо впливати на політику Гетьманщини. За специфікою своєї служби, характером доручень зі зв'язків перших осіб держави з полковою старшиною, зокрема Полтавською, молодий канцелярист був добре ознайомлений, як з внутрішнім, так і з зовнішнім життям не лише тодішньої столиці – Батурина, а всієї Козацько-гетьманської держави. Ця обізнаність, поєднана з високою освіченістю, не могла не викликати обурення у П.Іваненка тогочасним станом Батьківщини. Сумління спонукало до рішучих дій.

Не знайшовши належної підтримки на Гетьманщині, Іваненко сподівався знайти союзників за її межами. Після виконання чергового доручення – доставлення монаршої платні Полтавській старшині, зокрема, полковникові Федору Жученку, ранньою весною 1692 р. П. Іваненко поїхав на Запорозьку Січ.

На той час, Січ вже стала традиційним центром опозиційних віянь в Україні. “Держава в державі” приймала в своє братство всіх бажаючих, єдиною умовою для влиття було вірування в Христа. Минуле, інколи кримінально-злочинне, після прийняття до товариства, й припису до одного з тридцяти восьми кошів, лишалось далеко позаду. Життя на Січі для кожного козака починалось з білого аркушу. Заслужити слави, чи бути присоромленим - тут все починало залежати від особистих якостей. З Січі козаків уже не видавали жодному урядові, тут діяли свої закони, були свої покарання, свої заохочення...

Щодо діяльності П.Іваненка в період від появи на Січі до походів на Гетьманщину (1692-1696 рр.) існує кілька версій. Одна з них, що його відрядили опозиційні гетьманові І.Мазепі старшинські кола¹³². Друга версія, що до втечі й виступу канцеляриста був причетний сам І.Мазепа, який таким чином готував головний виступ проти московських утисків Козацько-гетьманської держави. Існує версія про самостійні наміри молодого політика втілити в життя свою модель Української держави¹³³. Ще одна версія про те, що на різних етапах діяльності П.Іваненка вплив на його політику, з боку інших, мав різну силу і якість¹³⁴.

Отже, прибувши на Січ, П.Іваненко починає антимосковську пропаганду та проти зростаючих утисків українських старшин¹³⁵. Тут, майбутній гетьман чітко окреслив свою політичну концепцію розвитку України. Ним були зазначені ймовірні союзники і визначені непримиренні ворогуючі сторони. Дійсно, виходячи з тодішньої

132 Багалея Д. Петрик // Русский биографический словарь. – Т. 13. – С. 638-640.

133 Шевчук В. Політичний ідеаліст другої половини XVII ст. Петро Іваненко (Петрик) і його спроба повторити чин Богдана Хмельницького//Розбудова держави.–1993.– № 5. – С. 44–51.

134 Оглоблин О. Гетьман І.Мазепа і Москва //І.Мазепа і Москва. – К., 1994. – С. 11–48.

135 РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 66. – Арк. 1–5.

міжнародної ситуації, саме Польща та Московія були тими основними силами, чиї геополітичні спрямування перешкоджали природному розвитку українських земель, існуванню самої української держави. Енергійні, захопливі промови, підкріплені незаперечними фактами знаходять у запорожців “сіроми” підтримку і співчуття. Висока освіченість, досвід дипломатичної роботи привертають до Іваненка увагу місцевої старшини. Невдовзі Петрика (таке прізвисько він отримав від запорожців) обирають січовим писарем.

Залучившись певною підтримкою та повідомивши кошового І.Гусака, Петрик їде з Запорізької Січі до Кримського ханства. По дорозі він заїхав до Казикермена. Звідти він надіслав листа запорожцям, де подякував за хліб-сіль і просив підтримки у збройному виступі проти московських залог.

26 травня 1692 р. Петрик та бей Казикермена Кеменмурза підписали військово-політичний договір – “Статті Вічного миру” між Україною і Кримським Ханством. Договір віддзеркалив основні устремління і пориви тодішніх українських державотворців – вирішити питання теренових меж, економіки, зовнішніх політичних взаємин та внутрішньої злагоди в суспільстві.

Договір передбачав утворення української незалежної соборної держави – “Государства Княжества Выделнаго Киевскаго, Черниговскаго й всего войска Запорожскаго Городового і Народа Малороссийского” (ст. I, XI), установлення дипломатичних відносин (ст. XIII, XIV), гарантії взаємного ненападу (ст. VIII), установлення українсько-кримського оборонно-наступального союзу, (зокрема, проти Речі Посполитої та Московської держави, ст. II, III, IV, VII), економічні угоди – вільні та безмитні промисли для українців у татарських степах (ст. V) та вільна безмитна торгівля між державами (ст. IX) тощо...¹³⁶. Цей документ є досягненням української політико-правової думки, найвиразнішим виявом української національної самосвідомості та державної ідеї у XVII ст. У документах Петрика (договорі з Кримським ханством, універсалах та листах) значною мірою відбилася концепція державного розвитку, як Запорозької Січі, так і Гетьманщини, де значне місце відводилось геополітичному чиннику.

Запорозька Січ поставилася до ідей П.Іваненка уважно, але не надала йому очікуваної підтримки. Військова допомога Січі Петрику уособилась у кількох сотнях “голоти”. Проти них виступило кілька полків, сам гетьман І.Мазепа і московські війська.

Однак Петрик все ж вирушив походом на Україну. Узяв в облогу Новобогородицьку фортецю на річці Самарі, але не зміг її здобути. Далі пішов до Орільських сотень Полтавського полку. Тут його визнали два міста – Китайгород та Царичанка. Згодом, за підтримку повстанцям сотників цих міст було жорстоко покарано. На прилюдному судовищі в Полтаві на смерть скарали царичанського сотника. Доля Китайгородського склалась не краще. Публічно відшмагавши батогами (таке приниження гірше за смерть), сотника заслали до Сибіру.

¹³⁶ Статті вичного мира с государством Крымским Княжества Выдельного Киевского, Черниговского и всего Войска Запорожского Городового и народа Малороссийского, лета 1692 мая 26 день//Оглоблин О. Договір П.Іваненка (Петрика) з Кримом// Ювілейний збірник на пошану ак. Д.І.Багалія. – К., 1927. – С. 720–744.

Петрикові союзники – татари, почали грабувати населення, виводити ясир. Це викликало обурення місцевого населення. Петрик змушений був відступити до Перекопу.

Російський державний архів давніх актів, фонд “Зносини Росії з Кримом” (ф.123), у донесенні посланця від І.Мазепи на Січ Сидора Горбаченка містить інформацію про чисельну підтримку Петрика і союзу з Кримом запорожцями. В цьому ж фонді міститься лист московських царів з обіцянкою грошової винагороди козакам за відмову брати участь в акції Петрика¹³⁷. Це свідчить про значну увагу з боку Московських царів до повстання П.Іваненка, яке підтримувало населення, і спроби відвернути від нього козаків шляхом підкупу.

Другий воєнний похід Петрика на Гетьманщину відбувся у січні 1693 р. 30-40 тисяч татар на чолі з зятем хана Нурадином-султаном та його сином Ширин-беєм знову пішли на землі Полтавського полку¹³⁸. Під самою Полтавою татари знову почали плюндрувати і грабувати поселення, брали ясир. Хоча Петрик і благав випустити бранців, однак саму акцію було скомпрометовано. Цього разу жодне місто не підтримало Петрика. Невдалими були й походи 1694 і 1696 рр.

Переконаний український державник Петрик розумів усю небезпеку для України з боку Москви і Польщі. Невдача походів на Лівобережжя призвела до руйнації планів Петрика про широке загальноукраїнське державне будівництво. Свої ідеї йому вдалось частково втілити в життя на теренах “Ханської України”.

Найгострішими й досі не з’ясованими питаннями є діяльність Іваненка у як гетьмана Ханської України; хронологічні межі цієї діяльності; співпраця Петрика з українськими діячами, особливо після Полтавської катастрофи й активним пошуком українськими лідерами південних союзників, яких уособлювали Крим і Туреччина.

Внутрішній лад держави за Петриком мав бути тотожним тому, що був за Б.Хмельницького. Полковий устрій передбачав відповідний адміністративно-територіальний поділ. Полк включав край з центральним, полковим містом та сотенними містечками й селами. У містах передбачалось Магдебурзьке право–громадське самоврядування з самоуправлінням і судом, розмежуванням ремісників на цехи, з правом мати свій герб і печатки. При “покозаченні” козацька родина обробляла свою займанщину, яка відходила від пана, якщо такий був. Земля мала надаватись і полковим чиновникам. Так передбачалось відновити клас рангових маєтностей, якими володіли б козацькі чиновники, доки перебували на службі. Кожен козак мав бути самостійним власником своєї ділянки і зобов’язаний за це нести військову службу і буг бити звільнений від інших повинностей і поборів.

Загибель Іваненка овіяна ще більшою таємницею, ніж його походження і життя. Різні джерела по-різному дають дату смерті П.Іваненка. Дані коливаються від кінця XVII ст. й до першої чверті XVIII ст. У Центральному державному історичному архіві у м. Києві в

137 РДАДА. – Ф. 123. – Оп. 1. – Спр. 11, 15, 17.

138 ЦДІАУК. – Ф.51. – Оп. 3. – Спр. 501. – Арк. 1–5.

документах фонду “Генеральна військова канцелярія” (ф.51) є згадка про діяльність Іваненка у першому десятилітті XVIII ст. та про чергові спроби його вбивства за замовленням московського керівництва¹³⁹. Ці свідчення спростовують сталу традицію в історіографії щодо загибелі Петра Іваненка від рук Якова Вечорки у 1696 р. Після того, як Петрик опинився на Січі 1692 р. оголошена винагорода за його голову поступово зростала. На 1696 р. за живого чи мертвого бунтаря обіцяли 1000 карбованців. Знайшлась людина, яка спокусилась винагородою. Однак скористатись нею вбивці не вдалось – він загинув у тому ж таки бою 1696 р. від татарського списа, коли намагався врятуватись втечею. Сплюндрований труп, з відтятою головою, демонстрували для залякування непокірних мешканців південних полків, як тіло Петрика... Проте у тому саме році П.Іваненко нагадав про своє існування. Наполегливі спроби Московського царського уряду вбити гетьмана Ханської України відбилися у листуванні, донесеннях, звітах... У 1708 р. такий собі Андрій Ковбаса вимагав, крім обіцяної грошової винагороди, ще й маєток за смерть Петрика. Загибель гетьмана Ханської України заперечували звістки про діяльність Петрика в причорноморському краї. У джерелах за 1709 р. є відомості, про загибель Андрія Ковбаси, який так і не одержав маєток. Є відомості, що Петрик гетьманував з перервами до 20-х рр. XVIII ст., і попри намагання найманих убивць дожив до старості.

Геополітичний чинник був визначальним у діяльності Петра Іваненка. Він простежується у студіюванні яскравих спроб втілення в життя різноманітних державницьких ідей, самого феномена гетьманування Петрика. Завдяки гетьманові Ханської України в державній думці кінця XVII – початку XVIII ст. відбилась непересічна значення південного регіону для економічного, політичного, культурного розвитку всієї України. Діяльність Петрика була цеглиною у розбудові української держави з півдня.

Tetyana Podkupko

The geopolitical factor in the politics of Hetman of “Khan’s Ukraine” Petro Ivanenko (Petrik)

In the article on the basis of being based on both archival and printed sources and of a historiography material the geopolitical factor in the politics of Hetman of so-called “Khan’s Ukraine” Petro Ivanenko (Petrik) has been considered.

УДК 94 (477) “17”

Геннадій Шпитальов

**ПИТАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ І ТАКТИКИ
ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА ПЕРІОДУ НОВОЇ СІЧІ
У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙН XVIII ст.**

Деталізовано особливості організаційно-функціональної структури, управління і тактики Запорозького війська періоду Нової Січі. З’ясовано стан військової справи запорозького козацтва в системі збройних сил Російської імперії. Визначено ступінь відповідності бойових традицій і військового

мистецтва запорозького козацтва європейській воєнній теорії і практиці XVIII ст. Висвітлено місце бойового досвіду запорозького козацтва періоду Нової Січі у боротьбі з турецько-татарськими військами у подальшому розвитку воєнної справи України і Росії.

Військовій справі запорозького козацтва періоду Нової Січі (1734-1775 рр.) присвячено чимало наукових праць. Однак на сьогодні ми не можемо стверджувати, що тема вичерпана. Детальної конкретизації потребують організаційно-функціональна структура Запорозького війська, особливості його комплектування, управління, озброєння, організація підрозділів і тактика тощо. Всі ці питання можна з'ясувати лише шляхом комплексного дослідження та системного аналізу військової справи козацтва у контексті розвитку військової справи XVIII ст. в цілому. Копітка багаторічна робота з реконструкції військової служби козацьких військ у російсько-турецьких війнах 1735-1739 та 1768-1774 рр. дозволила автору даної публікації з'ясувати ці питання.

З 1734 р. запорозькі козаки були підданими російської корони, а саме Військо Запорозьке низове, чисельністю до 15 000 чоловік, являло собою станове козацьке збройне формування, яке було складовою частиною іррегулярних військ російської армії. З 1739 р. (після Белградського мирного договору між Росією і Туреччиною) область Війська Запорозького низового входила на правах автономії до складу Російської імперії.

Організаційно-функціональна структура Запорозького війська періоду Нової Січі базувалася на давніх традиціях низової козацької громади кінця XV – початку XVIII ст. Вищим органом влади на Запорожжі була щорічна загальновійськова рада. На загальновійськових радах обиралася військова і полкова старшина, розподілялись військові угіддя, вирішувались адміністративні, політичні і воєнні питання. Такі ради завжди відбувались першого січня. Але скликалися і позачергові – двічі (інколи тричі) на рік. Брати участь у радах могли лише неодружені козаки і старшини. Термінові питання вирішувались на спільних нарадах військової старшини і курінних отаманів (старшинських сходках). Ці сходки в 50-ті рр. XVIII ст. перебрали повноваження вищого органу влади Низової козацької громади. Нижчими органами влади на Січі були курінні ради, на яких обиралися курінні отамани та їх помічники, а також вирішувались внутрішні проблеми куренів. Адміністративні повноваження військової полкової і курінної старшини обмежувались одним роком. Однак авторитетних старшин запорожці, як правило, переобирали на наступний термін¹⁴⁰.

Першою особою у Війську був кошовий отаман, який правив одноосібно і єдиноначально. Він був цивільним, військовим і духовним начальником Запорожжя. Наступні за своїм значенням посади були за військовим суддею, військовим писарем і військовим осавулом. Військовий суддя був другою особою після кошового. Суддя розглядав

¹⁴⁰ Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького.- Дніпропетровськ, 1994.-С.64–67; Шпитальов Г.Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735-1739 та 1768-1774 років. – Запоріжжя, 2004. – С.7–13; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: В 3 т.-Т.1. – Львів, 1990.-С.138-139.

цивільні і кримінальні справи, скріплював своєю печаткою офіційні документи Запорозького Коша, а в разі участі кошового у поході (або тривалому від'їзді) призначався наказним кошовим отаманом. Військовий писар виконував функції головного секретаря, контролював військову і паланкові канцелярії, вів рахунки, складав офіційні документи і ставив на них свій підпис за кошового отамана і військового суддю. (За давнім запорозьким звичаєм кошовий отаман і військовий суддя не повинні були знати грамоти). В обов'язок військового осавула входили функції надзору за порядком на Січі, у таборі і Запорожжі у цілому. Крім того, на військового осавула покладалась організація прикордонної та розвідувальної служби, розподіл платні і контроль над заготівлею провіанту, розгляд скарг, провадження дізнання, контроль за виконанням судових рішень. Посада військового обозного (як начальника штабу) обіймалася у Війську Запорозькому лише у воєнний час. Військовий старшина, обраний на цю посаду, слідкував за матеріальною базою, озброєнням і забезпеченням Війська Запорозького, організував підготовку козацьких підрозділів до походу або чергового військового наряду, очолював інженерну службу, здійснював оперативне управління підрозділами тощо. Посади військового булавничого, військового хорунжого, військового бунчужного та військового перначника були почесними і надавались старшинам похилого віку. У свою чергу посади військових служителів: військового довбиша, військового гармаша, військового товмача, військового кантаржія і шафарів перевозів, – були суто виконавчими. Після складення повноважень вищою посадовою особою на загальновійськовій раді звання військового старшини мало залишитися за козаком назавжди (якщо раніше він обіймав посаду курінного отамана)¹⁴¹.

Таким чином, у Війську Запорозькому низовому існував цілий інститут військових старшин без посад, які являли собою командний резерв на випадок війни або керівництва окремими військовими з'єднаннями.

У своєму впливі на товариство кошові отамани опиралися на курінних отаманів, які були посередниками між військовою старшиною і рядовим козацтвом.

Полкову (паланкову) старшину обирали рядові козаки у кожній окремій паланці. З 1755 р. паланкові полковники, старшини і шафарі на перевозах призначалися на посади Кошем. Похідні старшини, які обиралися для керівництва підрозділами, в мирний час зберігали своє звання і виконували свої функції лише під час чергового військового наряду. Кожен старшина без посади, як військовий, так і похідний, підпорядковувався своєму курінному отаману¹⁴².

141 Апанович О.М. Запорожское войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768-1774 годов: Дис.... канд. ист. наук.-К., 1949.-С.3-24; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.-С.146-147.

142 Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С.72-73; Шпитальов Г.Г. Запорозьке військо у другій половині 30-х років XVIII ст. //Наукові записки: 36. Праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 2001. – Т.6. – С.159 –180.

Постійних підрозділів у Війську Запорозькому низовому не було. Загони комплектувались лише для воєнного походу або виконання військового наряду. Таким чином, Військо Запорозьке низове періоду Нової Січі було організоване за територіально-міліційним принципом згідно з традиційною паланково-курінною системою.

Військо Запорозьке низове поділялося на кінноту і піхоту. Проте чіткого розмежування між кавалеристами і піхотинцями у запорожців не було. Це був скоріше соціальний поділ. Як правило, у піхоті службу несли козацька сірома, яка не мала можливості придбати собі коней. Особливістю запорозьких піхотинців було те, що вони діяли проти супротивника на човнах – “дубах” або несли гарнізонну службу на Січі. У кінноті служили “справні” запорожці. Під час мобілізації, напередодні походу, кожен вершник повинен був з'явитись до Війська, маючи двох, а старшини – декількох коней. Ті запорожці, які втрачали своїх коней і не могли придбати нових, переходили служити в піхоту. Та навпаки, коли піхотинець “справляв” собі коней, то з дозволу курінного отамана переходив служити в кінноту. Частина піхотинців відбувала воєнну службу в обозі. Головним чином це були одружені козаки. Обоз головного загону Війська складався з провіантських, артилерійських і старшинських возів. Кожен старшина у поході мав відповідну своєму рангу кількість возів. (Полковий старшина мав у поході один віз, похідний полковник – два, а військовий старшина – не менше трьох возів). Так, у 1774 р. Кодацька паланка відрядила “для гоньби старшинських возів” 50 козаків¹⁴³. Отже, тільки для обслуговування старшинських возів під час походу Війська мобілізувалось близько 400 піхотинців. Крім того, кожен старшина мав у поході прислужників з числа піхотинців. (Похідний старшина мав двох прислужників, похідний полковник – чотирьох, військовий старшина – до восьми прислужників)¹⁴⁴. Рядові кавалеристи перевозили свій провіант, трофеї і зброю на другому коні. Старшини мали відповідно рангу кількість коней. (Полкові старшини – по 6, полковники – по 8, військові старшини – по 16 коней)¹⁴⁵. Таким чином, поділ на кінноту і піхоту в Війську Запорозькому низовому мав у собі більше соціально-економічне, а ніж військово-організаційне підґрунтя.

Тепер розглянемо організацію тактичних підрозділів Війська Запорозького низового.

Головними тактичними підрозділами кінноти були тисячні команди, які очолювались військовими старшинами. Ці команди поділялись на дві п'ятисотенні команди, очолювані полковниками. При кожному полковнику були писар і осавул. У свою чергу п'ятисотенна команда поділялась на дві сотні: перша сотня нараховувала 300 козаків, а друга – 200. Під час бою або навчань перша сотня очолювалась осавулом, а друга – писарем. До складу сотні входило 10 похідних куренів по 23-26 козаків кожен. Похідний курінь очолювався наказним курінним отаманом і наказним курінним хорунжим. Для окремих операцій

143 ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.232. – Арк.34 зв.

144 Там само. – Спр.286. – Арк.35.

145 Там само. – Спр.325. – Арк.9-10.

формувався загони з декількох (найчастіше двох) похідних куренів, очолюваних підписарієм або підосавулієм. Виконання незначних завдань покладалося на один похідний курінь, а то і просто на його частину, очолювану наказним курінним хорунжим. Таку організацію запорозької кінноти слід пов'язувати з основним бойовим строєм – лавою. Оскільки в лаві було завжди дві шеренги, то кожен тактичний підрозділ (п'ятисотенна команда, сотня, похідний курінь), який поділявся на дві частини являв собою певну шеренгу лави. Для проведення значних бойових операцій з декількох тисячних команд формувався тимчасові партії, очолювані військовим старшиною, при ньому було ще декілька військових старшин без посад, які склали штаб партії. Часто партії очолював сам кошовий отаман, військовий писар або військовий осавул. (У ході російсько-турецької війни 1735-1739 рр. партіями росіяни називали усі козацькі загони, незалежно від їх чисельності, а командами – загони регулярних військ). Форпостні прикордонні команди і партії кінноти комплектувалися з таким розрахунком, щоб кожна запорозька сотня (200-300 козаків) очолювалась полковником і на кожні 2-3 похідних куреня було по одному похідному старшині.

У запорозькій піхоті, яка діяла на човнах, п'ятисотенні команди поділялися на п'ятидесятні – по два похідних куреня на один човен. П'ятидесятню на човні очолював підосавулій або підписарій. Для зручності управління людьми в поході по одному з бортів судна розміщався певний курінь. П'ятисотенні команди запорозької флотилії очолювались полковниками, при яких був писар і два осавули (по одному осавулу на п'ять човнів). Тисячну команду флотилії очолював військовий старшина.

Однак слід зазначити, що жодна стройова одиниця (полк, сотня, похідний курінь) ніколи не була у повному складі, так само як і число цих одиниць у підрозділі. До того ж у запорозькій п'ятисотенній команді в організаційному плані мало значення лише число куренів і кількість людей в них.

Під час мобілізації Війська Запорозького від кожного січового куреня до команд відряджалась певна кількість козаків, очолюваних наказним курінним отаманом. Команди комплектувались з таким розрахунком, щоб у кожній по можливості були представлені всі 38 куренів. Січовий курінь виступав як організаційно-господарча ланка і в повному складі ніколи не був тактичною одиницею. Курінні отамани завжди залишалися на Січі, відряджаючи в походи козаків з наказними курінними отаманами. Під проводом наказного курінного отамана, відрядженого до п'ятисотенної команди, перебувало від 25 до 30 козаків. На форпостах чисельність козаків від певного куреня, відряджених до загону, могла становити від 30 до 10.

Під час війни головний загін запорожців завжди очолювався кошовим отаманом, при якому перебували військовий писар, військовий осавул, військовий обозний і військові служителі, які всі разом становили Похідний Кіш. В той же час Похідним Кошем запорожці називали і все Військо, яке перебувало в поході і очолювалось кошовим отаманом з військовою старшиною. Організаційно Похідний Кіш являв собою

з'єднання, що складалося з 6-12 п'ятисотенних кінних команд, кожна з яких мала бути укомплектованою козаками від усіх січових куренів. Платня, провіант і боєприпаси в усіх командах Похідного Коша розподілялися по куренях і видавалися лише на число людей, які були при наказному курінному отамані¹⁴⁶.

За відсутності кошового отамана вся влада на Січі зосереджувалась у Січовому Коші (військовий суддя з курінними отаманами). Найважливіші справи військовий суддя мав узгоджувати з кошовим отаманом за допомогою листування. Перед виступом у похід кошовий отаман призначав військового суддю наказним кошовим отаманом, який у разі загибелі кошового мав виконувати обов'язки останнього до нових виборів, які відбувалися по прибуттю Похідного Коша на Січ. Запорозьких піхотинців, що несли сторожову службу на човнах гребної флотилії, очолював призначений Кошем старшина, який у разі відсутності на Січі кошового отамана мав керуватися вказівками військового судді. Оскільки дії запорозької гребної флотилії упродовж воєнних кампаній обмежувались сторожовою і розвідувальною службою в пониззі Дніпра, такий захід за постійної відсутності кошового отамана в далеких походах цілком зрозумілий.

Таким чином, діючий командний склад Війська Запорозького низового завжди мав потужний резерв завдяки інституту військової і похідної старшини без посад, а традиційна практика призначення для воєнних походів похідних і наказних курінних отаманів була запорукою дотримання дисципліни і порядку в тимчасових тактичних підрозділах.

З 1735 р. основним видом бойової діяльності запорожців став "пошук". У європейській воєнній термінології того часу пошуком називався бойовий рейд в окреслений район з конкретним завданням. Найчастіше такими завданнями були розвідка або диверсія на території супротивника.

Пошукові партії комплектувались на Січі від усіх куренів, а від Похідного Коша – від декількох. У залежності від кількісного складу команди, яка вирушала в пошук, – сотня, п'ятидесятня (полусотня), вона очолювалась відповідно полковим писарем або осавулом, підписарієм або підосавулом і обов'язково з наказними курінними отаманами. Полковник, приймаючи під свою руку п'ятисотенну команду, мав керуватися спеціальними письмовими інструкціями Коша, складеними для кожного окремого завдання, що обумовлювало коло діяльності командира команди в залежності від поставленого завдання. Заступниками полковника були полкові старшини: писар, осавул і хорунжий, які разом складали штаб команди. Команду, чисельність якої сягала понад 1 000 чоловік, очолював військовий старшина, при якому були спеціально призначені писар і осавул, вищі рангом за полковників, оскільки призначались з числа військових старшин без посад. Під проводом військового старшини, який очолював партію, збиралося 3-4 п'ятисотенні команди. Командир партії міг ефективно керувати командами лише через своїх заступників і ординарців, на яких

¹⁴⁶Там само. – Спр.323. – Арк.26-33.

покладалися функції взаємодії із сотенною старшиною.

Командний склад Війська Запорозького низового разом з кошовим отаманом нараховував 101 особу. До цього числа треба додати “військових старшин та інших звань канцеляристів” (близько 48-49 осіб). Отже, у цілому командний склад Війська складався зі 150 осіб¹⁴⁷. За виключенням нижчих командирів, командний склад призначався Кошем або обирався на військових сходках отаманів з числа старшин без посад. Лише курінна старшина обиралась рядовим козацтвом.

У воєнний час командний склад Війська обирався рядовими козаками і затверджувався Кошем. В останнє десятиріччя існування Нової Січі вищий і середній командний склад призначався Кошем без урахування думки рядового козацтва. Однак нижчий командний склад, курінні похідні отамани, десятники і п'ятидесятники за розпорядженням Коша “для кращого порядку” завжди обиралися рядовим козацтвом¹⁴⁸. Якщо ж, за віддаленістю команди або партії, полковий старшина обирався рядовими козаками на посаду без затвердження Коша, обрання вважалось “самовільним”. На донесеннях про вибір того чи іншого полкового старшини Кіш накладав резолюцію: “...Правити посаду без затримки до розгляду Коша”¹⁴⁹. У разі відмови затвердити на посаді обрану особу, Кіш ніколи не мотивував причин свого рішення.

Усі найважливіші справи в запорозьких командах: обрання командирів, розподіл платні, провіанту і трофеїв розв'язувалися на “сходках” команди. Але в останнє десятиріччя існування Нової Січі (1765-1775 рр.) Запорозький Кіш під тиском російського командування намагався звузити ці “сходки” до старшинсько-отаманських нарад¹⁵⁰. У ході російсько-турецької війни 1768-1774 рр. козацькі сходки майже повністю були витіснені старшинськими нарадами, які проходили “за зібранням уповноважених полковників, старшин і деяких перших і начальних із команди козаків”¹⁵¹. Кожна “сходка” за участю “черні” розглядалась Кошем як надзвичайне явище. В ордерах до начальників команд кошовий отаман Петро Калнишевський вимагав, щоб “на сходку козаки, крім отаманів, юрбами не ходили, про що всьому загалу, нашим військовим словом оголосивши, заборонити маєте з тим, що в разі, якщо після цієї заборони зухвальник з'явиться, то такого через отамана буде відшукано і покарано без помилування за нехтування нашими повеліннями”¹⁵².

У воєнний час вищою судовою інстанцією був Похідний Кіш. Рішення залежало тільки від кошового отамана, резолюції якого по судових справах були остаточними і не підлягали касації. Частина справ стосовно військових злочинів розглядав військовий суддя. Але він не мав права виносити остаточні рішення, а лише подавав кошовому отаману свою думку відносно тієї чи іншої справи, а також знайомив з ходом слідства і

147 Апанович О.М. Запорізьке військо як складова частина російської армії в другій половині XVIII ст. // Наукові записки інституту історії АН УРСР.-Т.5.-К., 1953.-С.123.

148 ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.347. – Арк.87-88.

149 Там само. – Спр.242. – Арк.78-79; Спр.286. – Арк.55,93.

150 Там само. – Спр.323. – Арк.22,46.

151 Там само. – Спр.285, 285а, ч.1. – Арк.3.

152 Там само. – Спр.323. – А рк.56.

результатами допитів. Командири команд не мали судових повноважень. За виконання рішень суду відповідав військовий осавул, а після їх виконання мав відразу ж рапортувати кошовому отаману. Причому військовий осавул виконував і функції слідчого. Військовий довбиш (помічник військового осавула) мав бути присутнім лише при “екзекуціях”¹⁵³.

За давнім козацьким звичаєм, кожен запорожець захоплену здобич здавав своєму старшині для розподілу між усіма учасниками бою. У Війську Запорозькому низовому перед походом козак мав скласти присягу на Євангелії: “...У разі якщо я, будучи в нинішньому поході з паном старшиною військовим (вказував ім’я) та іншими панами старшинами ...від здобичі, при розгромі супротивника і, де трапилось мені отримати, утаю і оної для розділу не пред’явлю, то скарай мене, Боже, у цьому і наступному віці...”¹⁵⁴. Розподіл здобичі проводився натурою або ж її продавали, а гроші ділили. Приховування козаком здобичі від товаришів нещадно каралося за військовим неписаним законом. Якщо ж здобич привласнював старшина, то це викликало обурення і, навіть, повстання команди. Суперечки між козаками і старшинами команд щодо отриманої здобичі розглядалися спеціально призначеними комісіями Коша¹⁵⁵. Розділ здобичі був нерівний. У першу чергу зі здобичі виділялась частка для кошового отамана, військового судді та військового писаря і відсилалась їм у вигляді подарунка (насамперед для подарунків Запорозького Коша російському генералітету й урядовцям у Петербурзі). Потім виділяли частку для поранених і тих, хто втратив у бою коней. Після цього брала свою частку старшина команди, а вже потім відбувався розподіл по куренях команди, під час якого наказний курінний отаман розподіляв здобич між своїми козаками. Старшини команди отримували більшу і кращу її частину¹⁵⁶.

Імена убитих або померлих від ран козаків заносилися в поіменні списки, які відсилались до січової церкви. Там імена вписувалися у поминальну книгу, з якої по загиблим служили панахиду¹⁵⁷. Гроші на церковну відправу виділялись зі здобичі. Коні і майно убитих козаків передавались родичу, якщо такий був у команді, або відсилались на Січ курінному отаману. Іноді майно убитого продавалось, а виручені гроші передавались курінними отаманами до церкви¹⁵⁸. Під час боїв запорожці обов’язково відразу ж підбирали тіла вбитих товаришів і потім перевозили для належного поховання¹⁵⁹.

Тепер розглянемо питання озброєння і тактики запорожців.

Козацькі формування Російської імперії являли собою легкі війська, головною ударною силою яких була кіннота. Піхота виконувала

153 Апанович О.М. Запорожское войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768-1774 годов. – С.70-71.

154 ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.247. – Арк.223.

155 Там само. – Спр.242. – Арк.5.

156 Там само. – Спр.345. – Арк.72,78.

157 Там само. – Спр.284. – Арк.36; Спр.347. – Арк.70-71.

158 Там само. – Спр.284. – Арк.109.

159 Там само. – Спр.345. – Арк.90.

другорядні (допоміжні) функції і призначалась для служби в обозі або гарнізонах. Невелика частина запорозьких і донських піхотинців була задіяна для сторожової служби на човнах у гирлах Дніпра і Дону.

Надання переваги в козацьких військах саме кінноті не випадкове. Справа в тому, що в умовах південних степів будь-які пересування невеликих підрозділів могли відбуватися лише верхи на конях і мали бути мобільними.

У ході бойових дій легкі війська мали прикривати армію під час пересування, фуражування, розквартирування, а також використовувалися для несподіваних нападів на невеликі загоны й обози супротивника, спустошення ворожої території тощо. Такі дії називалися “малою війною”. У Росії, як і у Західній Європі, легкі війська, що вели малу війну, називалися партизанськими, командири таких загонів – партизанами, а самі загоны – партіями¹⁶⁰. У XVIII столітті під малою війною розумілися такі військові дії, які: а) не маючи на меті завоювання земель або їх утримання, сприяли діям армії або корпусу; б) приховували від супротивника головну силу армії, як під час розташування у певному районі, так і під час пересування; в) забезпечували армії безпеку і своїми діями знесилювали супротивника. Хоча з першого погляду здається, що події малої війни не мали суттєвого впливу на хід кампаній, однак вони тим і були важливі, що тільки за допомогою них головні сили армії були здатні завоювати землі й утримувати завойовані. Вдало організована мала війна, виснажуючи сили супротивника і позбавляючи його можливості продовжувати кампанію, без сумнівів може в багатьох випадках мати більший вплив на загальні наслідки війни, ніж дії головної армії¹⁶¹. В обов’язок легких військ під час малої війни входило відбиття і розорення підвозів до армії супротивника, знищення транспортів, магазинів тощо. Також за необхідне було вводити супротивника в оману постійними пересуваннями і неправдивими відомостями. Партії не повинні були знаходитись в одному місці, а весь час мали проводити таємні марші¹⁶². Дії і тактика легкокінних партизанських загонів на початок XVIII ст. були закріплені положеннями міжнародного воєнного права¹⁶³.

У військовій термінології XVIII – початку XIX ст. партизанські загоны мали три назви: деташемент, партія і команда¹⁶⁴. Деташемент являв собою загін, відряджений від армії. Чисельність деташементу мала становити 10-20000 осіб. Партія являла собою загін, відряджений від деташементу. Чисельність партії коливалась від 2 до 3 000 осіб. Команда являла собою загін, відряджений від партії. Чисельність команди становила від 100 до 1000 осіб. Однак назви “команда” і “партія” у воєнній термінології XVIII ст., зазвичай, означали окремий збірний загін і суттєвої різниці між ними не проводилося. Партіями називали і

160 Разсуждение об устройстве лёгких войск и употреблении их во время войны. – С.45.

161 Валентини. Правила малой войны и употребления лёгких войск: Пер. с франц. – С.Пб., 1811. – С.1–2.

162 Бисмарк Р.А. О форпостной службе. – С.Пб., 1765. – С.29-30.

163 Риттер А. Теория большой войны при помощи малой или партизанской: Пер. с нем. // Военная библиотека. – Кн.8. – С.Пб., 1871. – С.562–577.

164 Разсуждение о устройстве лёгких войск и употреблении их во время войны. – С.48.

партизанські загони, які налічували по 100-200 осіб ¹⁶⁵. Тому що запорозька кіннота здавна була організована за вище згаданим принципом, можна стверджувати, що вона була найбільш пристосованою до ведення малої війни у складі російської армії.

До заснування Нової Січі малу війну запорожці називали “загонами”. Проте у ході російсько-турецької війни 1735-1739 рр. ця назва через тісну взаємодію з росіянами була витіснена терміном “пошук”. У ході бойових дій деташементи, партії і команди мали вести розвідку відносно місцезнаходження військ супротивника, фортець, постів, захоплювати офіцерів і “проводити взагалі усі подвиги або несподівані напади, які тільки можливі, явно або приховано, малою кількістю людей” ¹⁶⁶.

У ході кавалерійських боїв запорозькі вершники застосовували рушниці лише під час розгардіяшу (бій окремими малими загонами). Під час бою галасом, тобто змішавшись з супротивником, козаки застосовували пістолі, стріляючи лише в упор, щоб куля не влучила у своїх, або на відкритій місцевості, на противагу татарським лучникам. При атакуванні супротивника запорожці застосовували холодну “білу” зброю, списи і шаблі. Значна кількість пістолів у козаків пов’язана з тим, що під час бою, у ході якого постійно змінювалась ситуація, козак не мав часу на перезарядження. Крім того, запорозький кавалерист міг мати і дві рушниці: одну за плечима, а другу біля сідла. Таким чином, широке застосування вогнепальної зброї дозволяло запорожцям отримувати перемогу над значно переважаючими силами супротивника і завдавати йому величезних втрат, особливо у засідках та під час ар’єргардних боїв ¹⁶⁷.

Проте значна кількість вогнепальної зброї у запорожців пояснюється ще й тим, що більша частина їх рушниць і пістолів була трофейною і різнилася за зразками і калібрами. З огляду на це, як слід зарядити свою зброю міг тільки її власник, оскільки сам відливав або катав для неї кулі.

Російська регулярна кіннота, на відміну від козацької, у ході атакування супротивника не застосовувала вогнепальної зброї, оскільки вогонь, який вели вершники з коня на дистанції, не міг бути ні прицільним, ні швидким. У ході бойових дій стрільба з коня визнавалася росіянами доцільною лише при переслідуванні розбитого супротивника ¹⁶⁸. Головним призначенням регулярної кінноти було нанесення шабельних ударів у зімкненому строю для прориву фронту супротивника. Усі пересування регулярних кавалерійських з’єднань мали відбуватися у строю ¹⁶⁹.

Запорозьким вершникам часто доводилося спішуватися і виконувати функції піхоти.

165 Военный словарь. – Т.2. – М., 1818. – С.121, 272.

166 Разсуждение о устройстве лёгких войск и употреблении их во время войны.–С.44; Бисмарк Р.А. О форпостной службе. – С.Пб., 1765. – С.21-23.

167 Шпитальов Г.Г. Запорозька кіннота в російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. //Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип.5. – Запоріжжя, 2000. – С.71-83.

168 Байов А. Очерк военного искусства и состояние русской армии при ближайших приемниках Петра Великого // История русской армии и флота. – Вып. 2. – М., 1911. – С.11.

169 Устав воинский: В 4-х ч. – Ч.1: О конной экзерциции. – С.Пб., 1766.

У способах ведення вогню регулярної і козацької піхоти (зазвичай спішеної кінноти) на той час не було суттєвої різниці. Так, наприклад, шеренгова стрільба регулярної піхоти (як і козацької) чинилася в тому випадку, коли друга шеренга тримала попереду фронту піки. Вогонь вела лише перша шеренга, яка складалася із досвідчених солдатів, унтер-офіцерів. Дві задні шеренги складались з новобранців, хворих і старих солдатів (в козацьких військах аналогічно), які під час бою заряджали і передавали свої рушниці першій. Перша шеренга приймала заряджені рушниці лівою рукою, а після пострілу передавала назад правою. Під час оборони шанців або ретраншементів стрільбу також чинила лише перша шеренга, а задні заряджали рушниці. У разі осічки в отвір ствола рушниці вставлявся шомпол, щоб її не зарядили другим патроном. Стрільба мала відбуватися “без усякої конфузії і азарту”¹⁷⁰.

Треба зазначити, що такий спосіб стрільби для регулярної армії був значно зручніший, оскільки рушниці були єдиного зразка.

У цілому, говорячи про козацьку тактику першої половини XVIII ст., треба сказати, що її загальні риси мали одну похідну і були відпрацьовані ще на початку XVI ст. під час об'єднаних походів запорожців і донців проти татар. Упродовж другої половини XVII ст. у війнах з Польщею і Туреччиною тактика козацьких формувань Росії й України була приведена до спільного знаменника. У ході Північної війни 1700-1721 рр. козацькі формування набули досвід спільних дій з регулярною армією. Крім того, військово мистецтво кожного козацького формування не розвивалося відокремлено від інших, а взаємовпливало і доповнювало одне одного. Стосовно Війська Запорозького Низового треба сказати, що прихід на Січ вихідців з країн Європи та Сходу приносив новизну саме у військову справу.

У ході бойових дій 1735-1739 рр. козаки, як і завжди, проводили атаки лавою (шикування двома лініями). Перша лінія окремого полку становила 300 козаків, а друга – 200, на відстані 60 сажнів (130 м) позаду від першої. Перша лінія починала рух проти супротивника кроком, потім риссю, а при достатньому зближенні з супротивником переходила в галоп і ударяла в кар'єр (максимальна швидкість, на яку тільки були здатні коні). Друга лінія шикувалась за першою, обходячи її фланги, і коли перша починала атаку, друга йшла за нею. У разі вдалої атаки першої лінії, друга лінія підкріплювала її ударом у фланг або тил супротивника. У разі невдачі першої лінії, друга зупиняла переслідуючого супротивника, чим надавала час першій відійти і вишикуватися для нової атаки. Фланги лави видавались уперед для охоплення супротивника. З цією метою на флангах розміщались найбільш “доброкінні” козаки. У тому разі, коли козаки спішувались і атакували супротивника у пішому строю, спочатку давали залп з рушниць, а потім “ударяли в списи”. Якщо доводилося діяти спільно з кінними і пішими козаками, то спішені ставились з гарматами попереду центру, а кіннота на флангах. Будучи оточеними, козаки спішувались і шикувались триангулою тришеренговим строєм або будували з возів

170 Масловский Д.Ф. Строевая и полевая служба русских войск времён императора Петра Великого и императрицы Елизаветы. – М., 1883. – Прил. 17. – С.59,61.

вагенбург. Спис був дієвим лише у зімкненому кінному строю. В одиночному кавалерійському бою його було легко відбити. Найчастіше спис застосовувався козаками під час оборони у спішеному строю.

Козацькі списи XVIII ст. мали три-або чотиригранні наконечники і являли собою піки. Довжина ратища піки сягала 4-5 метрів. Біля наконечника кріпився прапорець (значок) для спантеличення коней супротивника. У ході атаки піки застосовувала лише перша шеренга. Друга йшла з шаблями, які козаки до самого удару шеренги по супротивнику, зазвичай, тримали на витягнутій або напівзігнутій руці клинком униз. На озброєнні козацької піхоти були короткі піки (довжиною два метри) з двома наконечниками. Такою пікою можна було ефективно діяти проти супротивника як у полі, так і під час абордажного бою. Один наконечник мав перетинку, яка у разі необхідності відігравала роль упору, багра тощо. Мала такі піки і частина козацької кінноти. Однак вони використовувалися, головним чином, під час спішування. Короткі списи під час відбиття кавалерійських атак супротивника тримала перша шеренга (сівши на одне коліно), а довгу піку – друга або третя шеренга.

Аналіз бойових дій запорозької кінноти у 1736-1739 рр. дозволяє стверджувати, що лава являє собою не стрій, який управляється точно визначеними командами, а тактичні дії кінноти без визначення форм і шиків. Лава набувала того строю, який приводив до успіху в кожному окремому випадку. Отже, лава є сукупністю строїв: зімкнутого, розсипного і спішеного, у залежності від дій супротивника і тієї мети, яка стоїть перед лавою. Крім того, дії лави лише тоді були успішними, коли вони були несподіваними і незрозумілими для супротивника. Втім призначенням лави у великих боях було розладнання шиків супротивника. Кінцевий результат бою досягався потужною атакою головної частини загону зімкнутим строєм, оскільки лава (у класичному її розумінні) мала невелику силу удару.

Проти кінноти супротивника атакуючі шеренги переходили в кар'єр з дистанції 80-120 метрів. Це дозволяло шеренгам не втрачати рівняння, а коням зберегти сили для переслідування чи відходу. Проти піхоти атака кар'єром починалась з дистанції 250-300 метрів, що було пов'язане з необхідністю якнайшвидшого подолання зони враження вогнем супротивника. Рівняння шеренг вже не мало значення.

Оскільки під час атаки вершники були прикриті шиєю коня, то вогонь спрямовувався, перш за все, на коней. Розсіяну у ході вдалої атаки першу лінію супротивника необхідно було гнати на другу. Супротивник втрачав стрій, перетворювався на спантеличений натовп і неодмінно мав відходити на нову позицію для перешикування.

У лаві, діючи самостійно, вершники лише при слушній нагоді збиралися у дві лінії й атакували у зімкнутому строю розладнані ряди супротивника, а головним чином, найслабкіше місце бойового порядку супротивника. Лава ухилялася від прямого зіткнення у разі, коли була значно слабкіша за сили супротивника. Ланки в лаві мали повну самостійність: обстрілювали супротивника одиночним вогнем з коня; пристосовуючись до місцевості, спішувалися і завдавали супротивнику

втрата організованим рушничним і гарматним вогнем; користуючись розладнанням рядів супротивника, атакували його зімкнутим строєм; у разі удаваного відступу лави намагалися охопити фланги супротивника або заходили в тил¹⁷¹.

Під час бою управління лавою неодмінно чинилося за допомогою спеціальних сигналів і умовних знаків (свистків, імітації криків звірів або птахів, бою литавр тощо).

Таким чином, під час бойових дій 1735-1739 рр. лава застосовувалася запорожцями для розладнання рядів супротивника перед атакою головної частини загону, відволікання уваги супротивника від удару головного загону, маскування маневрів своїх військ, заманювання супротивника у засідку, а також для переслідування й охоплення відступаючого супротивника.

Упродовж першої половини XVIII ст. тактика регулярної кінноти російської армії мала ряд спільних рис з козацькою тактикою. Так, в "Екзекуції кінній", складеній фельдмаршалом Б.Мініхом у 1731 р., основним строєм регулярної кінноти був розгорнутий стрій у три шеренги. Проте застосовувався і стрій у дві шеренги¹⁷². Згідно зі статутним положенням 10 – 60-х рр. XVIII ст. кіннота мала атакувати супротивника, переходячи з кроку на малу рись, потім велику, а перед ударом переходити в галоп. У залежності від ширини фронту супротивника в ескадронах визначалась необхідна кількість рядів. Повторна атака чинилась у разі невдачі першої атаки або відновлення фронту супротивника. Для оборони від переважаючих сил супротивника кавалерійські підрозділи спішувалися і шикувалися у каре¹⁷³. Таким чином, уставні положення регулярної армії дозволяли тісну взаємодію регулярної та іррегулярної кінноти.

Так, згідно правил західноєвропейської тактики, для того, щоб заманити супротивника в засідку, за необхідне було відряджати невеликі загони, щоб вони при зустрічі з супротивником удаваним відступом заманили його до засадного війська. У ході бойових дій легкокінних загонів треба було не спокуситись успіхом і своєчасно припинити переслідування, щоб самим не потрапити у засідку, влаштовану супротивником, якою той, зазвичай, забезпечував свій відступ. Для спостереження за супротивником рекомендувалося використовувати підвищені місця. Під час бойових дій і охорони кордонів на підвищеннях виставлялись пікети. Окремі легкокінні деташементи, партії і команди повинні були просуватися по території супротивника вночі, подалі від шляхів і селищ. Головним тактичним засобом легкокінних військ була засідка¹⁷⁴.

Таким чином, у тактиці, як західноєвропейської легкої кінноти, так і

171 Шпитальов Г.Г. Запорозька кіннота в російсько-турецькій війні 1735-1739 рр.в // Південна Україна XVIII-XIX ст..... . – Вип.6. – Запоріжжя, 2001. – С.35-41.

172 Байов А. Епоха Мініха // Курс русского военного искусства. – Вып.3. – С.Пб., 1909.-С.25.

173 Устав воинский: В 4-х ч.-Ч.1. О конной экзерциции. - С.Пб., 1766.-С.41-63.

174 Денисон Г. мл. Организация, вооружение и употребление кавалерии в войне: Пер. с англ. // Военная библиотека.-Кн.8.-С.Пб., 1871.-С.140-141, 183, 251; Валентини. Правила малой войны и употребления лёгких войск. – С.558; Разсуждение о устройстве лёгких войск и употреблении их во время войны. – С.46, 47, 85.

запорозької було багато спільного. Зокрема, мала війна, яку запорожці називали “загоном”, практикувалась козаками з XVI ст. Головними тактичними прийомами запорожців були саме засідки і нічні напади. Це дозволяє зробити висновок, що запорозька кіннота хоча і була нерегулярною, проте її бойовий досвід відповідав вимогам часу і стандартам легкої кінноти західноєвропейських армій.

Бойові дії 1769-1774 рр. показали, що слабкою стороною російської армії залишались не козацькі війська, а регулярна кіннота. Маючи важке спорядження, російські кавалеристи не могли вести тривале переслідування, нести аванпостну службу, проводити розвідку і глибокі рейди по тилах супротивника. З огляду на це, російська регулярна кіннота діяла проти супротивника лише під прикриттям артилерії і піхоти. Так, виходячи з досвіду бойових дій 1769-1770 рр., генерал-фельдмаршал П.Рум'янцев визнав, що російська регулярна кіннота набагато слабша за кінноту супротивника і їй необхідна точка опори і, навіть, захист піхоти до слушного моменту¹⁷⁵. А за визначенням фельдмаршала Г.Потьомкіна російська регулярна кіннота того часу була “важка сама собі, а не ударом по супротивнику”¹⁷⁶.

Оскільки головною умовою успішних дій будь-якої кінноти є рухливість і постійні пересування, а не вичищення коней, уніформи і амуніції, то коефіцієнт корисної дії регулярної кінноти в боротьбі з турками і татарами був дуже низьким. До того ж регулярна кіннота російської армії погано пристосовувалася до місцевості. Складні польові перешкоди за пруським зразком захаращували дрібницями головну сутність призначення кінноти. Так, наприклад, регулярні кавалерійські полки мали вести вогонь лише після того, як вишикуються ескадронами в лінію. У свою чергу, ескадрони, яких у кожному полку було п'ять, вели залповий вогонь по черговому: за першим – п'ятий, за п'ятим – другий, за другим – четвертий, а потім – третій. У ході стрільби кулі, випущені залпом кожним окремо взятим ескадроном, мали охоплювати весь фронт супротивника, що наближався до полку. У тому разі, коли кавалерійський полк вів вогонь ротами, яких у полку налічувалось десять (по дві роти в кожному ескадроні), вогонь також вівся по черговому залпами¹⁷⁷. Під час бойових дій з турками і татарами західноєвропейські нововведення не діяли і російська кіннота була битою найпростішими тактичними прийомами супротивника, які залишались незмінними упродовж століть.

У ході російсько-турецької війни 1768-1774 рр. стрільба з коня регулярним полкам дозволялася лише у тих випадках, коли підрозділ оточено або він стоїть на місці в загальному порядку армії. Так, за недоцільне застосування рушничного вогню генерал-аншеф П.Панін у 1770 р. погрожував командирам своїх кавалерійських підрозділів втратою “честі і живота”¹⁷⁸. Зокрема П.Панін наголошував “Під

175 Байов А. Очерк военного искусства и состояние русской армии. – С.65.

176 Иванов П.А. Обзорение состава и устройства регулярной русской кавалерии от Петра Великого до наших дней. – С.Пб., 1864. – С.121.

177 Устав воинский. – Ч.3. – С.Пб., 1766. – Прил. VII.-С.173.

178 Масловский Д.Ф. Русская армия Екатерины Великой//Военный сборник.-Вып.6.-С.Пб.,1892.-С.239.

відповідальністю кавалерійських командирів неприятельську юрбу атакувати без жодного пострілу тільки білою зброєю”¹⁷⁹. В тому ж році генерал-аншеф П.Рум'янцев наказував своїм кавалеристам “атакувати супротивника, тримаючи шаблю наголо супроти очей”¹⁸⁰.

Російська регулярна кіннота під час боїв 1771-1774 рр. відмовилась від основного строю у три шеренги, оскільки піднята під час атаки першими двома шеренгами курява не дозволяла орієнтуватися третій шерензі. Крім того, у боротьбі з татарськими загонами регулярна кіннота росіян почала застосовувати атаку галопом у розсип¹⁸¹. Отже, російське командування у боротьбі з турецько-татарськими військами визнало доцільність і ефективність саме козацької кавалерійської тактики, відпрацьованої запорожцями і донцями у попередніх століттях.

Фактичний матеріал даного доробку дозволяє сформулювати наступне: 1. Військо Запорозьке низове було організоване та комплектувалось за територіально-міліційним принципом і являло собою паланково-курінну систему. Мобілізація відбувалася згідно традиційної паланково-курінної системи. Такі тактичні підрозділи, як партії і команди, найбільш відповідали цій системі. 2. Складність структури Війська Запорозького низового пов'язана, перш за все, з демократичними традиціями козаків, згідно яких адміністративне і військове управління було під контролем усієї козацької громади. 3. Озброєння і спосіб бойових дій запорозького козацтва періоду Нової Січі повністю відповідав завданням збройних сил Російської імперії в боротьбі з турецькою армією, а також воєнній теорії і практиці Європи та Сходу. 4. Тактичні засоби запорозької кінноти повністю відповідали бойовій практиці західноєвропейської легкої кавалерії.

Gennadiy Shpital'ov

The problem of military organization and tactics of Zaporozhian Cossacks during the Nova (New) Sich' period in Russian-Turkish Wars in XVIII c. context

The organization and functional structure of Zaporozhian Cossacks' Troops is worked out in detail. The peculiarities of Zaporozhian Cossacks' management, tactic, battle training and supply are analyzed. The place of Cossacks' Troops of Nova Sich in the armed forces system of the Russian Empire is determined. Zaporozhian Cossacks' fighting traditions and strategics and European fighting theory and practice of the XVIII century are compared. The importance of Zaporozhian Cossacks' fighting experience gained during the struggle against Turkish-Tatar Troops for further development of Ukrainian and Russian military art is revealed.

УДК 94:314.727.2 (477.7)"1775/1861"(043.5)

Наталя Діанова

**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ
(кінець XVIII – перша половина XIX ст.)**

Розвиток Одеси в досліджуваний період мав низку специфічних особливостей, які виділяли її серед інших міст Російської імперії. Перспективи причорноморського

179 Гейсман П.А., Дубровской А.Н. Граф Пётр Иванович Панин. – С.Пб., 1897.- С.36.

180 Масловский Д.Ф. Русская армия Екатерины Великой. – С.240.

181 Иванов П.А. Обозрение состава и устройства регулярной русской кавалерии.... – С.70, 74, 78.

торгового порту та чисельні урядові пільги для жителів сприяли швидкому заселенню міста. Міське населення формувалось із представників різних етнічних груп і віросповідань: жителів околиць, переселенців із інших російських губерній, селян-втікачів, іноземних колоністів. Стрімкий економічний розвиток Одеси перетворив її в середині XIX в. на розвинуте європейське місто, яке займало третє місце в Росії за чисельністю населення.

Історія заснування, заселення та розвитку Одеси в зазначений період має певні особливості, що принципово відрізняють її від інших міст Російської імперії. Тому ця проблема приваблювала до себе увагу значної кількості істориків XIX ст., зокрема, А. Скальковського, Д. Атлас, А. Маркевича, В. Надлера, А. Шмідта; дослідників XX-XXI ст.: О. Дружиніної, О. Болдирєва, А. Бачинського, В. Ващенко, Т. Гончарука, І. Сапожникова та ін. Їх точки зору стосовно дати заснування міста, специфіки його заселення та економічного піднесення не завжди співпадають, проте усі вони визнають феномен розвитку міста у дореформений період.

Тривалий час в історіографії панувала традиційна точка зору щодо дати заснування Одеси, започаткована А. Скальковським¹⁸². Його концепція базувалася на включенні південноукраїнських земель, в тому числі й фортеці Хаджибей, до складу Росії. Передісторію Одеси автор пов'язував із Хаджибеєм періоду 1789-1793 рр., на основі якого у 1794 р. з монаршої волі Катерини II й було засноване місто. Ця версія викликає суттєві заперечення у деяких сучасних українських істориків. Зокрема, одеський дослідник О. Болдирєв розцінював офіційну дату заснування Одеси як певну умовність. Указ Катерини II від 27 травня 1794 р. він вважав юридичною підставою для будівництва в реально існуючому населеному пункті Гаджибей, заснованому в 90-х рр. XIV ст., військової гавані та купецької пристані. Місто Одеса, на думку автора, нараховує понад 600 років¹⁸³. Його погляди поділяє Ю. Мицик, який піддав різкій критиці так звані "ювілейні" твори істориків XIX ст. як спробу фальсифікації віку південноукраїнських міст. Посилаючись на джерела він теж відстоює позицію, що Одеса (Хаджибей) нараховує близько 600 років¹⁸⁴.

Дискусії науковців торкаються й процесу заселення міста. Погляди більшості дослідників цієї теми були зосереджені на переселенні до південного регіону іноземних колоністів та вихідців із внутрішніх губерній Російської імперії. При цьому недостатня увага приділялася тій групі жителів, на землях проживання яких було заснована Одеса. Задовго до приєднання південноукраїнських земель до складу Російської імперії там уже проживала значна кількість українського та російського населення. Французький військовий інженер Лафіт-Клаве, відвідавши Північне Причорномор'я у 1780-х рр., стверджував, що там досить розвинені комунікаційна та

182 Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793-1823. – Одесса, 1837.

183 Болдирев О. Одесі – 600. Історичний нарис. – Одеса: Юг, 1994.

184 Мицик Ю. А. Оригінальна теорія виникнення Катеринослава історика початку XIX ст. // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: ПА "Тандем-У", 2001. – С. 219-223.

фортифікаційна системи й воно зовсім не виглядає "диким полем". Деякі його райони, зокрема, околиці Хаджибею, були досить густо заселені¹⁸⁵.

У селах, розташованих поблизу Одеси: Куяльнику, Нерубайському, Великому Дальнику, Прилиманському та інших дослідники знайшли значну кількість православних могил, які свідчать про існування тут козацьких поселень ще у 70-90-х рр. XVIII ст. Чисельні кам'яні пам'ятники дозволяють конкретизувати місце знаходження козацьких хуторів у Буго-Дністровському межиріччі. Православне населення цього регіону було настільки значним, що його церковні єпархії виділялися у титулі молдавських митрополитів під спеціальною назвою: "всього владения Украинского" (1777 р.), а пізніше – "всея Украины" (1782-1783)¹⁸⁶. У 1779 р., отримавши дозвіл турецького уряду, козаки оселилися на околицях Хаджибею, а після закінчення російсько-турецької війни 1787-1791 рр. стали одними з перших жителів міста¹⁸⁷. О. Маркевич писав, що околиці фортеці були густо заселені ще у 70-80-ті рр. XVIII ст. Переважну більшість серед проживаючого там населення становили українці. Вони були досить заможними, займалися сільським господарством, городництвом, рибальством, видобутком солі з лиманів і вели жваву торгівлю, поставляючи в Хаджибей продукти харчування¹⁸⁸. Частина з них згодом переселилася до міста, яке за розпорядженням російського уряду будувалося на місці колишньої фортеці. На постійне проживання в Одесі залишилися й козаки, що звільнились з Чорноморської гребної флотилії Й. Дерибаса та вихідцями із Задунайської Січі¹⁸⁹.

Процес формування міського населення супроводжувався певними тенденціями. За розпорядженням уряду до міста переселялися жителі з українських і російських губерній. Російське населення міста сформувалося, здебільшого, із ремісників, купців і селян, які переселились із різних регіонів Росії та Молдавії. Певну його частину презентували колишні російські солдати і офіцери, які оселитись тут після завершення служби. Досить чисельними були розкольники, які після геополітичних змін кінця XVIII ст. опинилися в межах Російської імперії.

Інша тенденція полягала в заселенні міст селянами-утікачами в процесі народної колонізації. При цьому спостерігалися деякі особливості. По-перше, відбувалось стихійне заселення Одеси збіглими кріпаками, які на території Південної України з відома урядових осіб ставали вільними. В. Надлер вважав, що населення

185 Сапожников І. В. Хаджибей та Північне Причорномор'я 1780-х років.–Іллічівськ, 1999. – С. 43-45.

186 Сапожников І. В., Сапожникова Г. В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. – Одесса: ОКФА, 1998. – С. 18, 24.

187 Присоединения Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции, донесения: В 4 т. /Под ред. Н. Ф. Дубровина. – С.Пб., 1887. – Т. 3: 1779-1780 гг. – С. 166.

188 Маркевич А. И. Торговля и торговая промышленность // Історія Хаджибея (Одеси) 1415-1795 рр. в документах /За ред. Т. Г. Гончарука. – Одеса: Астропринт, 2000. – С. 126.

189 Бачинський А. Д. Хаджибей-Одеса і українське козацтво // Тези доповідей міжнародної науково-теоретичної конференції 6-8 вересня 1994 року. – Одеса, 1994. – Ч. 1. – С. 50; Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775-1828.–Одеса: Гермес, 1994. – С. 103.

Одеси складалося і зростало нерідко всупереч волі уряду і всі його намагання якось організувати та привести до порядку цю різнобарвну і занадто рухливу хвилю людей, серед яких були селяни-втікачі та різного роду авантюристи, не давали позитивних наслідків¹⁹⁰.

Підтвердження того факту, що селяни-кріпаки, які тікали до Одеси ставали там вільними, знаходимо у спогадах Ф. Вігеля¹⁹¹. Він висловлював досить песимістичні погляди щодо “недалекоглядної та нерозумної політики Г. Потьомкіна, внаслідок якої бродяги та селяни-втікачі із поміщицьких маєтків усієї Росії ставали корінними жителями Одеси”. Вже наприкінці XVIII ст. в Одесі проживало близько трьох тисяч колишніх кріпаків¹⁹².

Друга особливість формування міського населення полягала у тому, що воно отримало від уряду значну низку пільг і привілеїв, чого не було в інших регіонах Російської імперії. Міщани могли вільно займатись ремеслами і торгівлею. У законодавчих актах знаходимо документи, де зазначено пільги вітчизняним та іноземним ремісникам і купцям. Серед них: надання вигідних кредитів, відведення зручних місць для будівництва фабрик і заводів, звільнення від податків тощо¹⁹³. Це значно сприяло зростанню чисельності жителів міста і його економічному піднесенню.

Важливу роль в освоєнні південноукраїнських земель уряд відводив іноземним колоністам, яких запрошував поселитися в містах регіону. Указ Катерини II від 19 квітня 1795 р. проголошував для них низку пільг: будівництво кам'яного житла для тимчасового проживання, кредити на потреби господарства у розмірі 100-150 крб., свободу віросповідання, будівництво церков, звільнення від податків на 10 років тощо¹⁹⁴. В Одесі селилась значна кількість іноземців, серед яких були представники самих різних етносів і віросповідань, зокрема: греки, німці, болгари, італійці, французи, серби, євреї та багато інших. Їх чисельність продовжувала зростати і в середині XIX ст. Так у 1849 р. тут проживало 4033 іноземця¹⁹⁵, а у 1858 р. їх кількість збільшилась до 4 197 осіб¹⁹⁶.

А. Шмідт, явно перебільшуючи значення іноземних переселенців у житті міста, з прикрістю писав, що Одеса стала не російським містом, а містом, що знаходилося на російській землі, в якому іноземці впровадили свою торгівлю і суспільне життя¹⁹⁷.

Надзвичайно строкатий склад міського населення створював певну напругу в соціальних відносинах. Сучасники зазначали

190 Надлер В. К. К изучению истории г. Одессы. – Одесса: Тип. Кирхнера, 1893. – С. 4.

191 Вигель Ф. Ф. Записки. – М.: Изд. Русск. архива, 1892. – Ч. 6. – С. 102, 186.

192 Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794-1914. – К.: Критика, 1999. – С. 26.

193 Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое (далі – ПСЗРИ.І). – Т. XVI. – № 12 099; Т. XXIII. – № 17 392; Т. XXXIX. – № 29 910, № 30 115.

194 ПСЗРИ.І. – Т. XXIII. – С.Пб., 1830. – № 17 320.

195 Военно-статистическое обозрение Российской империи. – С.Пб., 1849. – Т. 11. – Ч.1. Херсонская губерния. – С. 189-195.

196 Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 3 – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 67.

197 Шмідт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. – С.Пб.: Военная типография, 1863. – Ч. 1. – С. 538.

відсутність єдиної громадської спільноти. Жителі формували свої сфери соціального спілкування переважно в межах етнічних груп¹⁹⁸. Проте до аристократичного кола Одеси, яке очолював генерал-губернатор М. Воронцов, входили представники різних етносів, зокрема, російські й польські дворяни та багаті іноземні неогоціанти, серед яких виділялись греки: Родоконакі, Маразлі, Раллі, Маврокордато, Папудов, Заріффі, італієць Порро та німець Масс¹⁹⁹.

Іноземці в Одесі відігравали роль провідних неогоціантів, майстрів у ремісничих цехах, фахівців у галузі медицини, освіти. Вихідців із європейських країн вабили перспективи щойно розбудованого причорноморського порту. Не дивно, що у 1799 р. зі 208 одеських купців 126 прибули із-за кордону і 82 були росіянами²⁰⁰.

Статистичні дані свідчать, що найбільша кількість іноземних купців оселилась саме в Одесі. Якщо в Таганрозі, який намагався конкурувати з Одесою в плані міжнародної торгівлі, у 1820 р. нараховувалось 15 купців I гільдії, 7 купців II гільдії і 126 – III, то в Одесі в цей час було зафіксовано 95 купців лише I-ї гільдії, 44 з яких – іноземці²⁰¹.

Вагому роль у зовнішній торгівлі, зокрема, у справі зернового експорту, відігравали грецькі купці. Найбільшою в Одесі експортно-імпоротною компанією була фірма братів Раллі, яка процвітала з 1815 по 1861 рр. і мала значний вплив у міжнародній торгівлі. У 1850 р. вона відкрила Одеський торговий дім – один із найбільших у місті²⁰². Грецькі купці стали піонерами банківської справи не лише в Одесі, але і в Росії в цілому. Саме грецькі капітали відіграли провідну роль при заснуванні у 1806 р. Одеської державної облікової контори, яка була одним із небагатьох органів кредитування торгівлі в Росії. Греки сприяли і створенню Біржової зали, яка у 1819 р. була реорганізована в Одеську контору державного комерційного банку, що проводив кредитування зовнішньої торгівлі. Поряд із офіційними кредитними закладами діяли й приватні банкіри, які давали в борг під великі відсотки значні суми грошей. Деякі купці вкладали свої капітали у землеволодіння, підприємництво, розвиток водного транспорту тощо²⁰³.

Греки зарекомендували і себе хорошими ремісниками, створюючи у 1806 р. окремий цех суднобудування.

Одеса стала найважливішим осередком грецької освіти і культури на півдні України. Тут діяла низка шкіл та училищ, серед яких особливо виділялося Грецьке комерційне училище, яке стало одним із

198 Маркевич А. И. Еще слова два о жизни в Одессе // Одесский альманах на 1839 год. – Одесса, 1839. – С. 485; Герлігі П. Одеса ... – С. 131.

199 Скальковский К. Воспоминания молодости: По морю житейскому, 1843 - 1869. – С.Пб.: Тип. А. Суворина, 1906. – С. 19.

200 ДАОО. – Ф. 4. – Оп. 4. – Спр. 153. – Арк. 153.

201 Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 18. – Оп. 4. – Спр. 163. – Арк. 85, 145-147.

202 ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 2.

203 Пятигорский Г. М. Греческие переселенцы в Одессе в конце XVIII – первой трети XIX веков // Из истории языка и культуры стран Центральной и Юго-Восточной Европы. – М.: Наука, 1985. – С. 51-52.

самих визначних навчальних закладів того часу.

Центром духовності одеських греків став храм Святої Трійці, який був закладений у 1795 р. у грецькому форштадті. На її будівництво Катерина II виділила 2 тис. крб. із державних коштів, що свідчить про її прихильність до грецьких переселенців. Крім цього архимандрит Діонісій з дозволу митрополита зібрав серед знатних греків у різних містах Російської імперії ще 2 250 крб.

Не дивлячись на досить сприятливі умови, будівництво не змогли завершити за три роки, як планувалося. Більш того, в 1803 р. на прохання прихожан воно було перенесено на середину кварталу, де й тепер знаходиться Грецька церква. Лише в лютому 1808 р. священник Петро Куницький доповів Катеринославській Консисторії про готовність до освячення новозбудованого греками храму Святої Трійці, яке відбулося навесні 1808 р. Цей храм завжди відіграв важливу роль у духовному житті міста. Завдяки щедрій підтримці своїх парафіян, він швидко розростався. Дещо згодом, у вересні 1873 р., напередодні приїзду до Одеси грецької королеви, церква отримала дозвіл на побудову на своїй території Грецького жіночого училища, яке було закладено самою королевою на розі сучасних Катерининської та Успенської вулиць. Взагалі Грецька церква єдина з перших православних храмів, пройшовши всі випробовування не лише збереглася до сьогодні, але й залишилася одним із центрів духовної культури міста ²⁰⁴.

Ліберальна політика, яка панувала в місті, сприятливі умови для національно-патріотичної діяльності, активність грецької общини привели до того, що у 1814 р. в Одесі виникла таємна революційна організація "Філікі Етерія" (Дружнє товариство). Її засновниками були М. Скуфас, Е. Ксанфос та А. Цакалов. Ця патріотична організація відіграла значну роль у розвитку національно-визвольного руху в Греції ²⁰⁵.

Завдяки активній діяльності греків Одеси, які згуртувалися навколо визначного авторитета в галузі історії Давньої Греції А. Панагїодора-Ніковулоса склалися передумови для виникнення нової для Росії науки – античної археології. Важливу роль відіграли греки у діяльності Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей, до складу членів-засновників якого увійшов А. Стурдза. Він же й став першим віце-президентом Товариства. Дійсними його членами були М. Палеолог, А. Негрі, К. Ікономос С. Дестуніс, А. Панагїодор-Ніковул та інші²⁰⁶. Таким чином, представники грецької спільноти зробили свій внесок у розвиток російської історичної науки, деякі з них стали відомими грецькими істориками (С. Куманідис, П. Ламбро, К. Ікономос, В. Лагус та ін.).

Значну кількість серед іноземних переселенців Одеси становили німці, які займалися підприємництвом, торгівлею, технічною творчістю та ремеслами. Серед найбагатших купців, чиї торгові дома

204 Діанова Н. М. Історія релігії та церкви в Україні: Навчальний посібник до спеціального курсу для студентів історичного факультету. Частина перша: IX-XIX ст. – Одеса, 2006. – С. 82-83.

205 Мазаракіс-Еніан І. К. Філікі Етерія // Музей Філікі Етерія. Одеса. Історичні нариси. – Афіни, 1994. – С. 71.

206 Дьомін О. Б. Одеса та грецька історична наука (XIX – початок XX ст.) // Записки історичного факультету / ОДУ ім.І.І.Мечникова. – Одеса, 1999. – Вип. 8. – С. 172, 175.

користувалися великим авторитетом були представники німецької общини, зокрема Л. Філіберт, В. Вагнер, А. Полнер та І. Вальба²⁰⁷. Дехто вкладав свої капітали у розвиток промисловості. Так Карл Едвард Фальк у 1844 р. відкрив в Одесі ливарний завод, а Мільнер у 1857 р. – підприємство по виготовленню чавуну.

Німці зарекомендували себе як хороші ремісники. Вони були вправними ковалями, столярами, слюсарями, теслярами, булочниками, майстрами по виготовленню ковбас тощо. А. Скальковський дав високу оцінку німецьким ремісникам, які створили в містах ремісничі колонії, де були представлені всі види ремесел²⁰⁸. Найбільші із них були в Одесі та Олександрівську. Німецькі ремісники, які поселилися в Одесі, об'єднувалися у цехи і заселяли виділені їм ділянки землі, внаслідок чого і виникла Реміснича вулиця. В 1835 р. у місті нараховувалось 135 сімей ремісників. Дев'ять німецьких цехових управ входили до загальноміської ремісничої управи. До цеху столярів у цей період часу належали 52 майстри, 43 з яких були німцями і 91 підмайстер, 57 з них – німці²⁰⁹. Про їх високу професійну майстерність свідчать виготовлені ними чудові меблі, які користувались значним попитом. У 1843 р. до Константинополя було доставлено меблів на суму 600 000 крб. Вони були високоякісними і не поступалися московським та петербурзьким. Щорічно до 200 українців та росіян ставали учнями німецьких ремісників, і під їх керівництвом оволодівали різними ремеслами. Згодом багато із членів сімей німецьких ремісників ставали купцями, що цілком відповідало торговому характеру міста.

Німецькі колоністи зберегли свою культуру і релігію. Цьому сприяло утворення релігійних общин у містах і розбудова церковних храмів. В Одесі у грудні 1803 р. була заснована община євангелістів, для якої за проектом архітектора Ф. Боффо в 1827 р. було здійснено будівництво євангельсько-лютеранської кірхи. Протягом усього ХІХ ст. спостерігалось значне зростання чисельності цієї общини. Якщо в 1842 р. в ній перебувало 400 сімей, то в кінці 80-х років ХІХ ст. нараховувалось близько 8 тисяч осіб. Слід зазначити, що серед вимог віри була й необхідність освіти для парафіян, що значно меншою мірою спостерігалось серед католиків. У німецьких колоніях, особливо лютеранських та менонітських, відкривалися школи, просвітницькі та науково-культурні заклади, лікарні, притулки для сиріт і літніх, що робило їх центрами освіти і культури не лише для німців, але й для інших етнічних груп, які проживали у містах.

Суспільні та національні інтереси південноукраїнських німців-колоністів виражала та відстоювала їх національна преса. Впродовж 1843 – 1863 рр. в Одесі виходили журнал і газета німецькою мовою, редактором якої був К. Вільгельм.

Із середовища німецьких колоністів вийшла ціла плеяда блискучих вчених, викладачів, службовців, державних діячів. Серед них

207 Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы, 1803-1920. – Одесса: ТЭС, 1999. – С. 65-68.

208 Скальковский А. Первое тридцатилетие... – С. 134.

209 Причерноморские немцы. Их вклад в развитие г. Одессы и региона, 1803-1917. Биб. указатель /Сост. В. В. Самодурова. – Одесса: Астропринт, 1999. – С. 33.

професор фізики та математики Рішельєвського ліцею Генріх Карлович Брун, його брат – професор історії Новоросійського університету Пилип Карлович Брун. У Новоросійському університеті протягом 40 років працював син П. Бруна – Людвіг. Серед професорів університету високою фаховою майстерністю відзначалися Е. фон Штерн, Ф. Струве, Н. Грот, Н. Ланге, І. Маркузен, К. Фот та ін. Випускники Новоросійського університету займали важливі державні посади. Яскравим прикладом може слугувати С. Вітте, який свого часу очолював міністерство фінансів Росії. Німці обиралися до міських дум та до земських органів управління²¹⁰.

На початку XIX ст. в Одесі поселилися французькі торговці, ремісники й вчителі. У 1836 р. французький консул у своєму звіті в Париж зазначав, що в Одесі є невелика французька колонія, яка налічувала від 350 до 400 осіб. Це: лікарі, купці, годинникарі, книготорговці, які мають міцну матеріальну базу²¹¹.

Італійські колоністи, які проживали в Одесі були кваліфікованими рибалками, перукарями, майстрами по виготовленню макаронів. Вони були задіяні в галузях медицини, банківської справи, архітектури. У 1807 р. у місті з'явилося декілька торгових будинків та контор, заснованих вихідцями із Генуї. Згодом кількість таких контор різко зросла, що сприяло поживленню чорноморської торгівлі. Деякі італійці стали власниками готелів та модних ресторанів²¹².

Болгари, які поселилися в Одесі, утворили тут один із центрів болгарського культурного життя. Вони видавали книги болгарською мовою, працювали над здійсненням шкільного реформування, вели підготовку болгарських вчителів. У 1841 р. в Одесі почали друкуватись перші праці болгарського ученого, історика й філолога В. Априлова, який 20 років прожив у місті²¹³.

З кінця XVIII ст. до Одеси почалася міграція євреїв з території колишньої Речі Посполитої. За першим переписом населення, проведеним де Рібасом у 1795 р., в Одесі проживало 240 євреїв²¹⁴. Після указу Олександра I від 9 грудня 1804 р., який передбачав низку пільг для єврейського населення в містах Південної України, до Одеси відразу переселилося близько 300 бродських купців, які відкрили свої торгові контори. Маючи досвід у міжнародній торгівлі і широкі контакти із представниками фінансової аристократії Росії та Європи, вони швидко освоїлись у місті і зайняли провідні позиції, виконуючи функції посередників й агентів у хлібній торгівлі.

У 1796 р. общиною одеських євреїв була побудована Головна синагога. В 20-х рр. XIX ст. вона перебувала в досить поганому стані. На богослужіннях стояв сильний гамір і вона, за традицією не мала постійного священика. Євреї, які переселилися до міста з Галичини,

210 Діанова Н. М. Формування та розвиток німецьких колоній у містах Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. // Етнічна історія народів Європи: 36. наук. праць. – Вип. 16. – К.: Унісерв, 2004. – С. 58-59.

211 Герлігі П. Одеса: Історія міста... – С. 129.

212 Історія Одеси / Кол. авт. гол. ред. В. Н. Станко. – Одеса: Друк, 2002. – С.104.

213 Шайкевич Б. О. Одеса – огнище на българската култура. – Одеса: Маяк, 1995. – С. 4-5.

214 Шмидт А. Материалы для географии и статистики... – С. 834.

відкрили нову – Бродську синагогу (1841), яка перевершувала попередню в моральному й естетичному плані. Синагогальна реформа проходила в гострих дискусіях. Цьому значною мірою сприяли реформаторські погляди членів “Гаскалі” (Просвіти), які зайняли керівні позиції в общині. Основні ідеї “Гаскалі”, які полягали у необхідності відмови від деяких застарілих поглядів та інтеграції у культуру оточуючого середовища, були близькими певній частині одеських євреїв. Для досягнення успіхів у міжнародній торгівлі єврейським купцям необхідні були знання іноземних мов, математики, бухгалтерської справи та інших предметів. Завдяки клопотанням діячів “Гаскалі” була відкрита єврейська школа (1826 р.), де викладались як єврейські традиційні предмети: іврит і талмуд, так і світські: російська, німецька та французька мови, фізика, математика, історія, географія, цивільне право тощо. Діяльність “Гаскалі” допомагала зменшенню релігійних та етнічних відмінностей між євреями та іншим населенням. Атмосфера свободи, яка панувала в Одесі, відсутність будь-якого національного пригнічення, не лише сприяли розвитку культури й економіки, але й дозволяли євреям розбудовувати свої духовні центри. Вже у 1861 р. в Одесі діяли шість синагог, що значно більше, ніж у будь-якому іншому місті Південної України.

У 1848 р. в Одесі налічувалось 78 єврейських купців I гільдії, 39 – II, 1542 – III, що становило абсолютну більшість серед південноукраїнських міст. Чисельні дрібні торговці виступали посередниками або представниками великих компаній, які вели торгівлю хлібом. В Одесі проживала й значна кількість єврейських ремісників. В 1857 р. у місті їх налічувалось 1165 осіб, що складало 8,8% від загальної кількості общини. Загальна чисельність євреїв в Одесі на 1857 р. досягла 13 204 осіб, що становило 13 % по відношенню до загальної кількості міських жителів²¹⁵.

Незважаючи на всю етнічну строкатість населення Одеси, переважна більшість міських жителів була представлена українцями. У 1799 р. тут проживало 4 633 особи, з яких 3 749 були українцями²¹⁶. Списки домовласників свідчать про те, що передмістя Одеси були майже повністю заселені українцями, на що вказують типові українські прізвища. Досліджуючи народну творчість Новоросійського краю, О. Маркевич зібрав значну кількість пісень, казок та переказів із різних міст та повітів. Автор дійшов висновку, що пісні, яких співають жителі околиць Одеси, особливо Молдованки – це “самі звичайні українські пісні”. Та й сама мова одеситів відрізнялася певною своєрідністю. Російська мова, якою спілкувалися в місті, щедро перемішувалась українськими словами, зокрема: “глибоко”, “говорить”, “карбованець” тощо²¹⁷. Це вказує на присутність значної

215Діанова Н.М. Єврейське населення міст Південної України у першій половині XIX ст. //Записки історичного факультету/ОНУім.І.І.Мечникова.– Одеса, 2005.–Вип.15.–С.171– 173.

216Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабии и левобережных районов Приднестровья. – Кишинев: Штиинца, 1974. – С. 59.

217Діанова Н. М. Кристалізація українсько - російських відносин як консолідуєчий фактор в процесі заселення та розвитку міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX століть) // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва: збірник

кількості українців в Одесі, які й створили такий одеський мовний колорит.

Досліджував мову населення Південної України і видатний етнограф та лексикограф В. Даль. Він вважав, що тут утворилася мова, якій притаманна російська вимова українських слів. До неї увійшло багато українських, татарських, єврейських та інших висловів. В мову одеситів проникали й окремі слова із західноєвропейських мов, в тому числі, грецької, французької та італійської²¹⁸.

Належали українці до різних станів і соціальних груп. Деякі з них, будучи ремісниками, були записані до цехів, де виконували роботу мулярів, пічників, бочкарів, теслярів. Чимало українців відігравали важливу роль у розбудові Одеси. До них належить нащадок козацького роду Михайло Михайлович Кир'яков (Кир'яченко), який обіймав посаду начальника митниці з початку її заснування впродовж усього свого життя. Разом із де Рібасом та де Рішельє М. Кир'яков зробив значний внесок у розвиток міста. Син його – також Михайло, продовжив в Одесі славу свого батька, ставши відомим громадським та науковим діячем, одним із засновників Одеського товариства історії та старожитностей. Двоюридний брат М. М. Кир'якова – Григорій Степанович Кир'яков теж немало прислужився Одесі. Він став першим поліцеймейстером у місті, будучи в 1795 р. призначеним його "особливим градоначальником". Пізніше, з 1798 р. обіймав посаду інспектора Одеського карантину, а в 1800 р. був обраний членом Комітету для відбудови Одеської гавані, де доклав багато зусиль для зміцнення благоустрою міста. Біля витоків розбудови Одеси стояли брати Андрій Ілліч та Антон Ілліч Шостаки, які належали до знатного роду. Андрій Ілліч плідно співпрацював із де Воланом над планом Одеси, Антон Шостак зарекомендував себе визначним будівельним підрядчиком міста. Онук гетьмана К. Розумовського – Петро Олексійович Розумовський був чиновником з особливих доручень при генерал-губернаторові де Рішельє. Подібні приклади не поодинокі²¹⁹.

Українці займалися й торгівлею, будучи записаними до стану купецтва. Серед них зустрічаємо прізвище одеського купця І. Ваценка, який у 1855 р. мав відношення до зовнішньої торгівлі²²⁰. Однак чисельність українських купців була незначною. А. Скальковський звертав увагу на те, що торгівлею в Одесі у 1845 р. займалась лише незначна кількість українців. Здебільшого, вони реалізовували себе в іншому. Зокрема, всі шкіпери каботажних суден були нащадками козаків. Згідно зі "Списком одесских купцов" у 1859 р. в місті налічувалось 869 купців. Аналізуючи їх прізвища, можна допустити, що 27 із них були українцями. В тому числі: 6 купців відносились до І гільдії,

наукових праць / За ред. О. І. Кожухаря та В. О. Ветохіної. – Кривий Ріг, 2004. – С. 146–147.

218 Даль В. О наречиях русского языка // Толковый словарь. – М.:Русский язык, 1978. – С. III-IV.

219 Гончарук Т. Про роль нащадків української козацької старшини в історії Одеси кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України. – Вип. 1. – Одеса, 2006. – С. 34-38.

220 Історія Одеси... – С. 102.

4 – до II і 17 – до III. Звичайно, ці цифри не претендують на високу точність і скоріш за все – занижені, так як враховувалися лише типово українські прізвища²²¹.

Дослідники досить рідко відрізняли українських купців від російських. Одним із не багатьох винятків був І. Аксаков, який проаналізував відмінності у діяльності українського та російського купецтва. Він дійшов висновку, що українські купці, на відміну від російських, не відокремились за своїм побутом, звичаями й освітою від решти населення. До того ж, вони були менш схильні до розкошу, придбання нерухомості тощо. В торгівлі поступалися дещо російським купцям, тоту що були менш спритними, більш порядними, не ризикували і дотримувались установлених ними цін²²².

Росіяни, які проживали в Одесі, були представлені, здебільшого, ремісниками, рідше – купцями. Чисельність російських купців на початку XIX ст. була незначною, до того ж вони, як стверджує К. Скальковський, не відзначалися особливою освіченістю та культурою²²³. На їх фоні вигідно відрізнялися батько і син Новікови. Вони довгий час були єдиними російськими купцями, які займалися активною зовнішньою торгівлею, в тому числі й хлібною. Ілля Новіков протягом 1830 – 1833 рр. був одеським головою, а його син Яків – купець I гільдії, достойно продовжив справу свого батька, за що отримав звання почесного громадянина Одеси²²⁴.

Документи свідчать про те, що позиції російського купецтва з часом посилювалися. У звіті одеського градоначальника за 1840 р. підкреслювалося, що російські купці стали достойними конкурентами іноземних, які раніше представляли переважну більшість. В цей час у місті нараховувалось 738 купців, 409 із яких мали російське громадянство²²⁵. Слід зазначити, що зростання чисельності російських купців відбувалося й за рахунок іноземців, які прийняли російське громадянство, отримавши при цьому ряд пільг і можливість вести морську торгівлю під російським прапором.

На шпальтах "Одесского вестника" у 1845 р. з'явилась цікава стаття, автор якої під ініціалами Д. К., зробив спробу проаналізувати позиції російських купців у торгівлі, перш за все, зовнішній. У 1841 р. нею займалися 113 купців I та II гільдій, серед яких 94 особи мали російське підданство. Однак корінним росіянином був лише один – Ілля Новіков. Протягом 1842-1844 р. кількість росіян серед купців залишилася незмінною, лише місце Іллі Новікова в міжнародній торгівлі зайняв його син Яків. Іноземні купці, які прийняли російське підданство, розбагатівши, часто поверталися на свою батьківщину.

Російські купці, на думку автора, не зайняли належного місця в зовнішній торгівлі, у зв'язку з відсутністю культури і знань, в тому числі й іноземних мов, проте у сфері внутрішньої торгівлі вони

221 Діанова Н. М. Кристалізація українсько - російських відносин... – С. 148.

222 Аксаков И. Исследование торговли на украинских ярмарках. – С.Пб., 1858. – С. 7-12.

223 Скальковский К. Воспоминания молодости... – С. 19.

224 Гончарук Т. Г. Купцы Новиковы в дореволюционной Одессе //Историчне краєзнавство Одещини: 36. матеріалів. – Одеса, 1995. – Вип. 6. – С. 31.

225 РДІА. – Ф. 128. – Оп. 4. – Спр. 68. – Арк. 64.

контролювали майже всі капітали²²⁶.

Послаблення позицій іноземців обумовило посилення російського впливу в економіці. Росіяни почали відігравати помітну роль у соціально-економічному та громадському житті міста. Все більш активною ставала політика русифікації, яку уряд здійснював у Південній Україні. Новоросійський генерал-губернатор М. Воронцов залучив до служби в органах управління групу випускників російських університетів, які сприяли розповсюдженню російської мови і культури у південноукраїнських містах. Отже, не дивлячись на переважну більшість українців серед міського населення, росіянам належала пальма першості у місцевих органах влади, в області освіти і культури.

Підрахувати чисельність представників різних етнічних груп в Одесі досить складно. Використовуючи метод етно-конфесійного моделювання можна визначити питому вагу деяких етносів серед християнського населення Одеси. Зокрема, українці становили близько 31,7 %, росіяни – 20 %, греки – 20 %, інші переселенці з європейських країн – 16,5 % тощо²²⁷. Ці дані не претендують на абсолютну точність, проте дають певну уяву про етнічний склад міських жителів.

Ліберальна політика, яка панувала в Одесі, надавала можливість представникам усіх етнічних общин зберігати і розвивати свої традиції, релігію й культуру, брати активну участь у громадсько-політичному житті міста. Це позитивно позначилось на загальному стані економіки, освіти, науки і культури та сприяло швидкому піднесенню міста.

Значна кількість науковців відзначає, що характерною особливістю розвитку Одеси у дореформений період є її надзвичайно швидкий соціально-економічний розвиток. За короткий проміжок часу вона стала схожа на розвинене європейське місто, яке корінним чином відрізнялося від інших російських міст.

Іноземні мандрівники, які відвідали Одесу ще на початку XIX ст., були вражені стрімким розвитком молодого чорноморського міста. Це відзначали у своїх спогадах німецький вчений А. Гакстгаузен та американський мандрівник Дж. Л. Стефенс, які змушені були визнати, що Одеса за темпами свого розвитку випередила навіть міста США, які тримали пальму першості у світі²²⁸.

Надзвичайно бурхливий розвиток економіки міста сприяв зростанню кількості жителів. У 1856 р. Одеса впевнено вийшла на 3-тє місце в Російській імперії за чисельністю населення, яке становило 101 320 осіб, залишивши попереду лише Санкт-Петербург і Москву. Абсолютний приріст населення в місті впродовж 1823-1858 рр. досяг 71227 осіб при середньорічному зростанні на 2 035 осіб²²⁹. Це був

226 О торговом сословию Одессы, особенно русском // Одесский вестник. – 1845. – 25, 28 апреля.

227 РДІА. – Ф. 1290. – Оп. 4. – Спр. 84. – Арк. 1, 22-36; Архів Санкт-Петербурзького інституту історії Російської Академії Наук – Ф. 30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 5-452.

228 Дружинина Е. И. Возникновение городов на Юге Украины и США: общее и особенное // Новая и новейшая история. – 1979. – № 2. – С. 76.

229 РДІА – Ф. 1290. – Оп. 5. – Спр. 5. – Арк. 11.14.16; Ф. 1288. – Оп. 25. – Спр. 78. – Арк. 2-6.

найвищий показник серед міст Південної України.

Таким чином, характерною особливістю Одеси протягом дореформеного періоду був її стрімкий соціально-економічний розвиток, який супроводжувався значним зростанням чисельності міських жителів. Етнічно строкате населення міста утворило свої общини, які брали активну участь в його економічному та культурному розвитку. Переважна більшість жителів була представлена українцями, дещо менше було росіян, євреїв та іноземних переселенців, які не втратили своєї національної та культурної самобутності.

Natalya Dianova

***The peculiarities of formation Odesa's population
at the end of XVIIIth century – in the first half of XIXth***

The development of Odesa during the searching period had some specific peculiarities, which distinguished the city from other cities of Russian Empire. The outlooks of development of the port of Odesa and a lot of privileges by the government for the inhabitants promoted populating of the city. The sources of forming population were represented with of different social groups: inhabitants of environs, migrants from another Russian province, runaway bond peasants, foreign colonists. Impetuous economical developmant of Odesa transformed the city in the middle of XIXth century in one of the most prosperous European city, occupied the 3 place with the quantity of population in Russia.

УДК 94 (477.4):335.311.97.058.22 "...17/...18"

Олександр Кухарук

**ФОРМУВАННЯ СТАНУ “МАЛОРОСІЙСЬКИХ КОЗАКІВ”
наприкінці XVIII – на початку XIX ст.**

В статті розглянутий процес питання про причини формування та трансформацій в соціально–економічному становищі та правовому статусі стану “малоросійських козаків” наприкінці XVIII – початку XIX ст. з’ясовано, що своїм існуванням та правами вони становили виключення з інших станів Російської імперії, залишили прагнення до вольності та “автономізму”, зберегли масове відчуття козацької особливості, специфічну самоідентифікацію, стали носієм ідеї “українства”, забезпечуючи її безперевне існування в різних проявах у XIX ст.

Період кінця XVIII – початку XIX ст., час глибоких соціальних зрушень та значних змін для України, і ця точка зору усталилась у сучасній історичній науці²³⁰. Однак характер і механізми суспільних

230 Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. [Навчальний посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вузів, вчителів]. – К., 2000. – С. 16. В. Кравченко вважає цю роботу Я. Грицака монографією, названою підручником “по недорозумінню”. Дозволимо уточнення, це дійсно монографія, видана й перевидана під грифом підручника, виходячи з реалій сучасної української дійсності. Навіть більше – робота виконана в рамках проекту, подібного до того, в якому прийняв участь В. Кравченко, лише замість “Украины Российской империи”, він називався дещо коректніше “Dzieje Kraju Europejskiego - Wschodniej” (Див. Яковенко Н. Нічого не має бути дорожчого над вольність// Український гуманітарний огляд. – К., 2002. – Вип.7. – С. 13). Саме статус підручника

процесів залишаються до сьогодні недостатньо вивченими. Така ситуація призводить до появи цілої низки контроверсійних гіпотез і підходів, які серед інших мають за мету уточнення чи, принаймні, інтеграцію збутків попередніх дослідників, в першу чергу радянських часів. Симптоматично, що переважна частка досліджень, здебільшого, виходить з модного постулату, що саме конфлікт “модернізаційного” та “традиційного”, став основним фактором, який визначав зміни історичних процесів у Російській імперії з часів правління Петра I. На їхню думку це вузлове протиріччя наприкінці XVIII ст. безпосередньо переноситься на більшу частину сучасної території України, в першу чергу на Лівобережжя України та Запоріжжя з відповідними наслідками.

На сьогодні в Україні саме позиції дослідників, сформовані, здебільшого, під впливом лише одного з напрямів сучасної історичної науки – “модернізму” чи пізніше – “постмодернізму”, або, навіть “постпостмодернізму”, акцентують увагу хоч і на неоднозначному, та в цілому прийнятному і закономірному характері поширення загальноімперського устрою на українські землі. Правилom гарного тону вважається подолання перекосів “вузьконаціоналістичних” підходів попередніх часів і сьогодення та пропонується ідея “перервності” історичних процесів на українських землях²³¹. При цьому значна увага приділяється позитивним моментам політики імперського центру, “добровільності” залучення до нього місцевих еліт або значної частини більшості населення²³². Звичайно наявність альтернативних виражених концепцій та гіпотез не може не сприяти розвитку історичної науки, але бажано прагнути до їх відповідності принципам історизму, спиратись на критичний підхід, особливо в умовах непростой джерельної бази та специфічної дійсності кінця XVIII – початку XIX ст.

Симптоматично, що історики, які репрезентують різні школи, формувались в полярних ідеологічних середовищах, перебуваючи під впливом вищезгаданих схем, отримують певну заданість результатів. Звичайно можна знаходити пояснення як у відносній вузькості залученої джерельної бази, саме цього періоду, так і його відносною непопулярністю серед дослідників. Для одних він є завершенням “пізнього середньовіччя”, для інших – “початком розвитку капіталізму”²³³. Спробуємо дещо уточнити існуючі концепції та подати

різних редакцій сприяв поширенню цієї непересічної праці та поглядів Я. Грицака.

231 Касьянов Г. Теорії нації. – К., 1999. – С. 295.

232 Мацузато К. Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство и малороссийская идентичность // УГО. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 78-80. Викликає повагу вираженість та кадрова добросовісність К.Мацузато, хоч деякі його висновки особливо 1, 3 та останній носять занадто суб'єктивний характер.

233 Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760-1830. – К., 1996. – С. 20-31; Столетие военного министерства – С.Пб., 1902. – Т. 4. – 2.1. – Кн. 1. – С. 211; Ключевський В. Курс русской истории – М., 1937. – Ч. 5. – С. 118-128; Пайпс Р. Россия при старом режиме. – М., 1993. – С. 195-198; Миллер А.И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). – С.Пб., 2000.; Кравченко В. Украина, Империя, Россия... (обзор современной украинской историографии)// Западные окраины Российской империи. – М., 2006. – Прил. 2. – С. 488-489. Відома і україномовна версія

своє бачення процесів, що відбувались в Гетьманщині в кінці XVIII – початку XIX ст.

Лівобережна Україна стала Гетьманщиною саме завдяки наявності соціальних і адміністративних структур, здатних чинити ефективний опір. Централізаторська політика дворянської держави часів Катерини II на кінець XVIII ст. вже мала значний досвід уніфікації та обрусіння, як позитивний, так і негативний. Починаючи з 1764 р., поряд з заміною влади Гетьмана на колегіальну систему управління, починають проводитись заходи, спрямовані на повну інтеграцію українських земель. Реалізація даної політики проходить за принципом “два кроки вперед, крок назад”. Вже 1764 р. відбувається реорганізація Української лінії при перетворенні населення ландміліційних полків в категорію “пахотных солдат”. Причому їх майно переходило у відання державних структур. Продовження цієї реформи привело до виступів пікінерів²³⁴. Водночас починає поширюватись рекрутська повинність і на Лівобережну Україну. Знову тиск починається на периферії суспільних відносин – до рекрутчини залучають з 1767 р. розкольників, а потім й однодворців Київської губернії, які раніше поповнювали ландміліційні полки²³⁵.

Вже на кінець 1760-х рр. царський уряд був готовий до повної ліквідації автономії Гетьманщини. Проте неочікувано жорсткий опір на всіх рівнях, починаючи з депутатів “Уложенных комиссий”, і закінчуючи пікінерами та посполитими, призупинили реалізацію цих планів. Свою роль відіграли зовнішньополітичні проблеми 1768-1774 рр. та повстання О.Пугачова.

Новий зручний час приходить на початку 1780-х рр., коли використовується сприятлива міжнародна обстановка. Також уряд Катерини II зробив належні висновки з повстання під проводом Омеляна Пугачова. Царський уряд починає широкі адміністративні та суспільні перетворення, які полегшують інтеграцію українських земель. Як доводить Д. Міллер, для козацтва Гетьманщини в 1760-х рр. в разі інтеграції в загальноросійські структури були можливими два шляхи. Навіть, якщо б все козацтво, як вимагалось 1765 р. його депутатами визнали шляхетським станом, існували можливості: 1) залишатись зі своїми правами; 2) перетворюватись у дворянство російського типу, з яким влада особливо не церемонилась, особливо з дрібним – часто заганняючи його в тягло (про це свідчить і доля дворян, які склали помітну частину однодворців).²³⁶ З 1760-х рр. відбувається поступове звільнення дворянства Росії і перетворення

статті В.Кравченка, проте ми дозволяємо цитування російською, оскільки саме російський варіант є базовим, а в україномовному варіанті спостерігаються певні зміщення акцентів навіть в назві (див.: Кравченко В. Україна, Імперія, Росія... Огляд сучасної української історіографії//УГО. - 2004. – Вип., 10, - С. 115-154); Міллер А.И. Гетьманщина в XVIII в. – потеря автономии // Западные окраины Российской империи. – М., 2006.

234 Евстафьев П.П. Восстание военных поселений Новгородской губернии в 1831 г. – М., 1934. – С. 31-34.

235 Полное собрание законов Российской империи.Собрание I (Далі – ПСЗРИ. I). – Т. XVIII. – №№ 12985, 12997, 13195.

236 Міллер Д. Превращение казацкой старшины в дворянство //КС. –1897. – № 1. – С. 9-36.

його в шляхетство. Це відкривало цілком прийнятну перспективу для старшини та значної частини козаків.²³⁷ Тим більше, що досвідчений військовий адміністратор П.О. Румянцев, зацікавлений в стабільності операційної бази його армії, проводив цілком виважену та помірковану політику, маючи для цього необхідний об'єм повноважень.

Сучасний дослідник О. Міллер висловлює подив, що П. Румянцев вже з початку 1780 рр. фактично вводив у Гетьманщині положення Жалуваної грамоти дворянству 21 квітня 1785 р., в тому числі в частині нобілітації. Він вважає, що така процедура була б логічнішою для регіонів зі стабільною корпоративною структурою дворянства.²³⁸ Складно не погодитись з такою думкою, однак слід зауважити, що царський уряд діяв цілком логічно. Він застосовував дані принципи в регіоні, який більше за інші в країні був готовий до його реалізації, саме через наявність корпоративності та корпоративних старшинсько-козацьких (шляхетських) структур. У дворянських структурах такого рівня у XVIII ст. не існувало (виключення являли Остзейські та Смоленська губернії). Вони неодноразово викликали невдоволення як центральної влади, так і представників укоріненого московського служилого дворянства.

Про наявність корпоративності на Лівобережжі свідчать обставини нобілітації старшини та частини вихідців з інших верств населення. За даними сучасників подій, число нобілітованих доходило до 100 тис. осіб, включно з набуттям особистого дворянства²³⁹. О. Міллер пише про нобілітацію в 80-х рр. XVIII ст. до 25 тис. чоловік. Такі цифри викликають питання, тим більше що з тексту не зрозуміло, про які групи населення осіб йдеться (лише чоловіки, потомственні дворяни?)²⁴⁰.

Такий масовий процес не міг не викликати зловживань, які носили як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Це викликало необхідність впорядкування процедур пошуку дворянства частиною населення. Пошук дворянства відволікав значну частину соціальної енергії та вносив розбрат у суспільство, загалом вигідний центральній владі²⁴¹.

Населення Гетьманщини в основному мали поповнити відповідні податні стани Російської імперії. Слід звернути увагу на ту обставину, що більша частина колишніх козаків Гетьманщини і частина представників інших верств (та їхні сім'ї), які не потрапили на військову службу чи не повели боротьбу за нобілітацію, прирівнювались до категорій населення, з так званим семигривенним подушним окладом і з відповідними повинностями. На них поширювалась і рекрутська повинність²⁴². Це була принципова

237 Ключевський В. Курс русской истории. – М., 1937. – Ч. 5. – С. 96-101.

238 Миллер О. Западные окраины... - С. 57.

239 Миллер Д. Превращение казацкой старшины .... – № 2. – С. 200-204.

240 Миллер О. Западные окраины... - С. 52.

241 ПСЗ РИ. I. - Т. 22. - № 15907; Миллер Д. Превращение казацкой старшины ..... - № 2. – С. 193-214; № 3. – С. 351-374.

242 Стороженко П. К истории Малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX в //КС. – 1897. -

позиція царського уряду, що спиралась на традиції російського самодержавства, його законодавчу систему. Але існував суттєвий нюанс. Визнаючи принциповість норми, уряд міг на певний час призупинити її уведення в дію або загалом не реалізовувати якусь частину повинності, вважаючи за недоїмку.

Малоросійські козаки являли досить складну проблему. Вони зберігали корпоративний дух, мали досить значний досвід боротьби за свої права, в тому числі зі старшиною. Крім того, вони мали земельні наділи на правах близьких до помісного землеволодіння в Росії, за своїм значенням вони суттєво не відрізнялись від дрібних поміщиків Московської держави, крім того козаки володіли землею на основі права власності²⁴³. Тобто уряд мав рахуватись з їх історичними правами, в тому числі поземельними. В умовах чергової війни з Туреччиною їх військовий досвід теж був би не зайвий. З одного боку козакам, як стану, в реалізацію повинностей зарахували надходження особового складу переформованих у кавалерію козацьких полків. Як варіант виконання станової повинності, до кінця війни 1787-1791 рр., зберігались козацькі полки: Херсонський, Полтавський козаці, Козачий Булави Великого Гетьмана полк.

Не можна не враховувати й ефект прямої протидії спробам поширення кріпосного права повною мірою. В цьому плані показовим по тривалості та організованості є Турбаївське повстання, яке продемонструвало можливості опору населення Лівобережжя. Неоднозначна реакція уряду на нього продемонструвала розуміння його представниками вибухонебезпечності ситуації в регіоні. Жителі Турбаїв хоча й дорогою ціною, але домоглися свого – вони не стали кріпаками²⁴⁴. Як наслідок, на відміну від інших регіонів Лівобережжя кріпацтво, здебільшого, носило не особистий, а поземельний характер. Кріпосні селяни становили меншість населення регіону, хоча їхня кількість досягла одного млн. осіб²⁴⁵.

Отже, за влучним виразом Д. Міллера, козацтво в другій половині XVIII ст. “передельвають”²⁴⁶. Характер цієї проблеми до кінця не досліджений, але результат більш-менш відомий. В XIX ст. під козаками стали розуміти представників особливого військового стану, об'єднаних в козацьке військо, які мали певні привілеї за несення обов'язкової служби²⁴⁷. Проте саме козаки Лівобережної України виявились складною проблемою для уніфікаторських “модернізаційних” процесів, не вписуючись в єдиний стандарт, вони створили історичний прецедент. Так, навіть, у визначенні козаків за словником В.Даля, малоросійські козаки виділені окремо, як селяни, які називаються козаками²⁴⁸. Без сумніву, В. Даль виходив з юридичного факту – відсутності козацького війська, однак не

№ 4. – С. 124-156; № 6. – С. 460-483; ПСЗРИ.І. – Т. 22. - № 15724. 16602, 16603.

243 Ключевский В. Курс русской истории. – М., 1937. – Ч. 5. – С., 131-132.

244 Ефименко А. Турбаевская катастрофа // Южная Русь. – С.Пб., 1903. – Т. 2. – С. 144-174.

245 Ключевский В. Курс русской истории... - С., 132.

246 Миллер Д.П. Превращение казацкой саршины .... – Кн. 1. – С. 2.

247 Безотосный В. Кто такие казаки // Родина. – М., 2004. – № 5. – С. 7-13.

248 Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1989. – Т. 2. – С. 73-74.

зрозуміло, чому деякі дослідники вважають, що вони перестали бути козаками, якщо перед цим твердить, що належність до козацтва передбачає певну самосвідомість і самоідентифікацію²⁴⁹.

Таким чином, на середину 90-х рр. XVIII ст., ситуація, яка склалась на території колишньої Гетьманщини, не виглядала стабільною. З приходом до влади Павла I відбуваються зміни в принципах державної політики. Імперія з дворянської починає трансформуватись в абсолютистську, виходячи саме з вищезгаданих бюрократично-поліційних принципів та принципів природного права в російсько-самодержавному прочитанні. Період управління Павла I, його неординарна особа, залишаються полем гострої полеміки. Однак заходи його уряду, попри їхню неоднозначність, стабілізували ситуацію на Лівобережжі. Прийняття указу “О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правилам и порядкам” від 30 листопада 1796 р. та його наслідки потребують окремого дослідження²⁵⁰. Пояснення політики Павла I стосовно України бажанням діяти всупереч Катерині II, не може повною мірою вважатись об'єктивним, як і наміри поновлення посади Гетьмана, лише прагненням зробити приємність графам Гудовичам чи українофільством²⁵¹.

Механізм прийняття рішень центральною владою виходив з “місцевих бажань” в межах дозволеного або за наявності очевидних місцевих потреб. Є архівні свідчення, що в даному випадку ключову роль відіграла позиція керуючого Малоросійською губернією генерал-фельдмаршала графа І.П. Салтикова. Будучи військовим адміністратором, внаслідок своїх обов'язків, він виступив за впорядкованість відносин і повинностей у підлеглому регіоні.²⁵² Те, що позиція графа І.П.Салтикова в головному відповідала намірам Павла I, підтверджує його переміщення на престижну посаду Головнокомандуючого в Москву та численні нагороди²⁵³. У системі реформування військового управління Павлом I, цілком ймовірним ставало поєднання посади Київського (Малоросійського) військового губернатора (командуючого військами (армією) на частині території України з козацьким гетьманством. Тим більше, що від Кирила Розумовського Гетьман прирівнювався до чину генерал-фельдмаршала з відповідним старшинством²⁵⁴.

У випадку такого поєднання, про що побічно свідчить призначення графа І.В. Гудовича на місце графа Салтикова, відновлення гетьманства не особливо суперечило інтеграційним основам самодержавства, оскільки включалась у систему Табеля про

249 Маркедонов С. Заколдованное слово // Родина. – М., 2004. – № 5. – С. 23.

250 Стороженко Н. К истории Малороссийских казаков.. – 1897. – Кн. 6. – С. 460-464.

251 Павловский И.Ф. Малороссийские ополчения в 1812 году по архивным данным // КС. – 1906. – Кн.9. – С. 1-20.

252 Державний архів Чернігівської області (дані – ДАЧО). –Ф. 128.–Оп. 1. –Спр. 428.–Арк 249.

253 Бантыш-Каменский О.М. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. – М., 1991. – Ч. 2. – С. 244.

254 Там само. - Ч. 1. – С. 241

ранги.²⁵⁵ Швидше навпаки. Крім того, у 1798 р. уряд йде на безпрецедентний крок по відношенню до козачих військ, прирівнюючи їхні посади до армійських чинів, включаючи служилу верхівку козачих військ до Табеля про ранги. Тобто фактично малоросійська старшина відкрила широкий шлях у дворяни представникам інших діючих козачих військ, побічно сприяючи їх одержавленню.

Чому ж поновлення посади Гетьмана, і в перспективі козацького війська, зустріло і зустрічало опір не стільки в Санкт-Петербурзі та Москві, а й на території власне Гетьманщини. В певному наближенні відповідь імовірно лежить у площині відносин, в першу чергу майнових, між колишніми козаками, які отримали статус російського дворянства (шляхти), та основною масою колишніх козаків Гетьманщини. Відсутність організованого війська сприяла покращенню матеріального становища одних за рахунок інших, як шляхом спроб покріпачення, так і шляхом загарбання власності, чому є десятки та сотні свідчень²⁵⁶.

Особливо значних втрат могли зазнати кілька десятків сімей, які отримали головні матеріальні вигоди внаслідок поширення на Гетьманщину загальноросійського устрою, в тому числі за рахунок рангових маєтностей. В першу чергу це: Безбородьки, Гудовичі, Дарагани, Завадовські, Кочубеї, Лизогуби, Розумовські (Перовські), Тарновські, Трощинські та ін.

З одного боку, об'єктивно вони проявляли зацікавленість у збереженні малоросійськими козаками їхнього особливого статусу, пам'яті про шляхетне походження, прав земельної власності – різними способами, перерозподіляючи її на свою користь²⁵⁷. З іншого, – їм об'єктивно зашкодило поновлення повноцінної структури козачого війська з неминучою ревізією та відповідним перетворенням війська в колективного земельного власника. Причому саме представники цих сімей мали належний вплив і використовували імперський владний ресурс для захисту власних інтересів²⁵⁸.

Отже, у випадку співпадіння інтересів колишніх козаків та нобілітованої старшини уряд та його представники на місцях мали обмежене поле маневру або, навіть, йшли на кординальні поступки. У випадку спільності інтересів уряду з козацькими низами, представники верхівки нового дворянства Лівобережжя вже інтегровані в імперську аристократію, вміли відстояти своє. Так вони змогли паралізувати спроби землевпорядкування, викликані лавиною судових справ з поземельних відносин, які продовжувались з початку 1790-х рр., незважаючи на видання відповідних законодавчих актів²⁵⁹.

З приходом до влади Олександра I починається новий період реформ, який відіграв свою роль у подальшій інтеграції Гетьманщини.

255 Там само. - Ч. 3. – С. 21-22.

256 ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 428. – Арк. 188-188 зв., 272.

257 Кухарук А. Запорожское наследие // Родина. – М., 2002. - № 5. –С. 82-83.

258 Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство. 1802-1856. – К., 2001. – С. 73.

259 Павловский И.Ф. Очерки деятельности малороссийского генерал-губернатора кн. А.Б. Куракина (1802-1808). – Полтава, 1914. – С. 32, 42.

Характерно, що новореформована Малоросійська губернія початково сприймалась, навіть, генерал-губернатором О.Б. Куракіним як територія, окрема від Росії. Він не був упевнений в її подальшій долі²⁶⁰. В той саме час дуже суттєву правову колізію вирішили реформи уряду відносно “вольных хлебопашцев”²⁶¹. До прийняття даного нормативного акту існувала ситуація, на яку дещо безапеляційно вказувала пані В. Шандра: “Якщо інші козацькі угруповання в імперії вдалося ліквідувати або асимілювати, то з малоросійським козацтвом завдяки його кількості, організованості, праву спадкового землеволодіння це зробити було важче. В Росії не було соціального стану, який би одночасно володів землею, сам її обробляв і був правоздатним”²⁶². Погоджуючись з даною тезою, зауважимо, що під землеволодінням тут, мабуть, розуміється право власності на землю, яке дійсно вважалось монополією дворян, прерогативою держави або уповноваженого нею органа – козацького війська. Козаки Лівобережжя до початку ХІХ ст. являли виключення, стійко відстоюючи своє право земельної власності.

З появою стану “вільних сільських обивателів”, уряд обмежене визнає за ними право розпоряджатися землеволодіннями, тобто фактично право власності, та за аналогією нарешті визнає це право за козаками²⁶³. Отже соціально-правова практика Росії швидше підтягувалась до рівня суспільних відносин на Лівобережжі ніж навпаки. Вирішення питання в такому ключі відповідало інтересам малоросійського дворянства, котре вміло обходити заборону купівлі козацьких земель не козаками.

Ще одним “нелогічним” фактором, визначавшим суспільні процеси на території Гетьманщини, стало зростання чисельності осіб козацького стану. За підрахунками М. Стороженка на 1764 р. загалом козацтво нараховувало 375181 чоловіків. На 1777 р. їх кількість в Гетьманщині скорочується до 300 тис., але разом з виселенцями становить ті ж 370 тис. На 1812 р. їх число козаків зростає майже до 450 тис.²⁶⁴, попри переходу близько 100 тис. осіб в інші категорії населення (потомственне дворянство, особисте дворянство, військовослужбовці в складі реорганізованих козацьких полків, міщани та ін.). Крім цього певна кількість колишніх козаків зазнало покріпачення. Як бачимо, втративши понад 1/3 свого початкового складу старе козацтво Гетьманщини отримало поповнення з інших соціальних груп, представники яких зуміли скористатись ситуацією соціального зламу.

Для стабілізації чисельності козацтва, зняття соціальної напруги в умовах скорочення фонду козацького землеволодіння уряд та його місцеві представники починають стимулювати переселення на Південь. Масове переселення козаків, як форма вилучення більш активної

260 Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство... С. 42.

261 ПСЗРИ. І. – Т. 27. – № 20823.

262 Шандра В. Малоросійське-генерал-губернаторство... – С. 13

263 Стороженко Н. К истории малороссийских казаков... . – Кн.6. – С. 466.

*** Збережено стиль оригіналу.

264 Там само. - Кн. 4. – С. 142-145.

частини стану, суттєво впливала на внутрішньостанову структуру. Процес переселення також набуває певних специфічних рис. За спостереженнями О.Б. Куракіна, козаки досить неохоче переселялись під контролем відповідних державних структур, переселенських контор, водночас претендували на отримання державної допомоги. Характерно, що, здебільшого, вони поселяються вже у відомих їм місцях, а не в нових слободах²⁶⁵. Саме така обставина можливо вплинула на розбіжності в визначенні кількості потенційних переселенців за даними О. Б. Куракіна та дослідниці О.Дружиніної²⁶⁶. Загалом можна вважати, що саме О. Куракін краще володів ситуацією. В часи його губернаторства Малоросійські губернії активно інтегрувались в адміністративну структуру імперії, що вимагало відповідно контролю. Він досягнув і значних успіхів з інтеграції проблемного стану козаків. Правда, значною мірою, завдяки поступовим суспільним змінам власне в Великоросійській частині імперії.

Революційні події в Європі у черговий раз поставили під питання з такими труднощами набуту стабільність. Загроза з боку Наполеона I змусила переглянути засади компромісу досягнутого на теренах колишньої Гетьманщини. Змінивши О.Б. Куракіна на посаді генерал-губернатора Я.І. Лобанов-Ростовський пішов на формально безпрецедентний крок²⁶⁷. З початком Вітчизняної війни 1812 р. він укладає проект козацького війська, обіцяючи козакам натомість скасування податків та звільнення від інших форм військової повинності, в першу чергу натуральної рекрутської. Дослідники, здебільшого, дотримуються думки про зміну співвідношення між центральною та місцевою владою на користь останньої в критичний момент, виходячи з цього прикладу та вважаючи даний крок особистою ініціативою Я.І. Лобанова-Ростовського²⁶⁸. Проте подальші події, успішна кар'єра князя Лобанова-Ростовського, формування Української козацької дивізії на Правобережжі, популярність ідеї військових поселень у вищих колах, дозволяє зробити припущення про наявність таємних інструкцій. В ситуації смертельної небезпеки уряд Олександра I прагнув зберегти певну свободу рук, не зв'язуючи себе жорсткими зобов'язаннями. На користь такої точки зору свідчить різнобій обіцянок уряду Олександра I та збереження козацьких полків після закінчення бойових дій²⁶⁹.

Про стабільне бажання частини урядовців інтегрувати малоросійських козаків у загальноімперський порядок, надавши їй статус війська, свідчить збереження козацьких полків після війни 1812-1814 рр. та скасування додаткових податків для них. Існування 15 козацьких полків з перспективою оформлення війська не могло не викликати супротив, у першу чергу, корпоративних дворянських структур. Аргументом традиційно служила дорожнеча та обтяжливість

265 ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 428.

266 Дружинина Е.И. Южная Украина 1800-1825. – М., 1970. – С. 95.

267 Шандра В. Малоросійське генерал губернаторство... – С. 95-107.

268 Там само. – С. 99.

269 Там само. – С. 100.; Павловский И.Ф. Малороссийское ополчение в 1812 году по архивным данным // КС. – 1906. – Кн. 4. – С. 1-20.

утримання їх для суспільства. Малоросійське дворянство знайшло підтримку міністерства фінансів. Д.О. Гур'єв вважав наявність козацького війська не вигідним для бюджету. Як компроміс виникає ідея, яку озвучив Микола Павлович у 1816 р. – замість 15 козацьких полків створити 2 уланські дивізії в складі 6 полків²⁷⁰.

Звичайно створення військових поселень на Лівобережжі дворянству подобалось ненабагато більше ніж ідея створення козацького війська. Адже уведення військового поселення означало повернення до питання перерозподілу земельного фонду. Досвід реалізації попередніх проектів поселень говорив про те, що держава дбала, перш за все, про свої інтереси, здійснюючи примусовий викуп землі та переселення селян, не увійшовших до складу поселень. З точки зору військової бюрократії військове поселення в Малоросії мало ряд переваг. У першу чергу наявність колишніх козаків з традиціями військової служби та значна кількість державних селян. Проходить постійне вироблення проектів створення поселень²⁷¹.

Очевидно, що в негативному відношенні до ідеї надрегламентованих військових поселень погляди значної частини козацтва мали співпадати з позицією дворянства. Існують свідчення, що на формування негативного відношення до поселень впливала цілеспрямована пропаганда. На користь уряду Олександра I говорить той факт, що він розумів можливість негативного сприйняття ідеї поселень. Тому розглядалась можливість дати козацтву організацію, подібну до Всевеликого війська Донського – з військовою канцелярією, судом, становили козацькими установами²⁷². Такий солодкий пряник теоретично мав задовольнити козаків, та вносив розкол у дворянство. В випадку введення військового устрою на таких умовах частина малопомісного дворянства розраховувала на зручну, і відносно недорогу кар'єру, порівняно з армійською, в установах нового війська.

Чому уряд, маючи достатні можливості, не розпочав реалізацію проекту військових поселень з малоросійських губерній. Ймовірно Олександр I з частиною оточення проводив більш складну гру. Влітку 1816 р. князь М.Г. Рєпнін-Волконський призначається Малоросійським генерал-губернатором. Близьке коло Олександра I покладає на нього сподівання, враховуючи лібералізм генерала, проявлений на посаді віце-короля Саксонії.

Одночасно розглядається можливість проведення реформи всіх поземельних відносин у Чернігівській та Полтавській губерніях зі звільненням селян від кріпосної залежності. Детально ситуацію простежив С.В. Мироненко. На користь даного регіону, як піонерного в проекті розкріпачення, сприяли наступні обставини: 1) відносно

270 Павловский И.Ф. Малороссийское ополчение в 1812 году по архивным данным // КС. – 1906. – кн. 10. – С. 156-158; Стороженко М. К истории малороссийских казаков.... – Кн. 11.

271 Ячменихин К. Армия и реформы: военные поселения в Российской самодержавия. – Чернигов. – 2006. – С. 50-81; Ячменихин В., Ячменихин М.К. Проект утворення військових поселень на Лівобережній Україні в 50-х роках 19 ст. // Сіверянський літопис. – 2002. - № 3. – С. 50-54.

272 Сухтелен П.П. Из записной книжки // Русский архив. – 1876. – Кн. 1. – С. 354.

недавнє покріпачення; 2) переважно поземельний, а не особистий характер залежності посполитих; 3) наявність на території губерній переважаючого числа особисто вільного населення (козаки, казенні селяни і т.д.)²⁷³.

Очевидно реалізація малоросійського проекту, паралельно зі звільненням селянства Прибалтики ставила на порядок денний звільнення селян і в Росії. Проте, на відміну від Прибалтики, не на висоті виявились як М.Г. Рєпнін, так і “кращі” представники українських дворян. Як вже зазначалось, згідно з існуючою практикою, про що говорить і вся історія реформ, для самодержавного центру надзвичайно необхідними та важливими ставали місцеві ініціативи, прохання з місць. Саме в конфіденційній обстановці їх мав організувати Н.Г. Рєпнін. Він блискуче провалив справу, а потім “відзначився” провокативною промовою.²⁷⁴ Його промова також є показником дуже специфічного “підкування” про селян – як “доброго барина”.²⁷⁵ Оприлюднення планів Олександра I та публічна полеміка, з ймовірно заданим виступом князя М.Г. В'яземського, маршалка дворянства Калузької губернії, відклало, а по суті фактично похоронило ідею селянської реформи на Лівобережжі Дніпра²⁷⁶. Свою роль відіграв М.Г. Рєпнін, який узгоджував загальнодержавні інтереси з інтересами регіональної еліти²⁷⁷. Саме відстоювання її специфічних інтересів досить швидко й стало визначати для нього пріоритети в діяльності. Скоріше за все це й зумовило тривале перебування М.Г.Рєпніна на посту генерал-губернатора, незважаючи (тут більш переконливий С.В. Мироненко) на невинуваті сподівань Олександра I, який вважав М.Г.Рєпніна здатним провести, чи принаймні підготувати підґрунтя для антикріпосницької реформи²⁷⁸.

Взагалі, не зважаючи на те, що в 1816-1819 рр. вперше за кілька століть історії російське самодержавство видало акти, які не розширювали кріпосне право, а ліквідували його дію, демонструвало готовність продовжувати цю політику, “нове дворянство” Лівобережжя та Слобожанщини, навіть найбільш освічені, “прогресивні” його представники – такі, як С.Кочубей і В.Каразін виступили в авангарді кріпосників, за підтримки частини місцевої та центральної бюрократії²⁷⁹.

Показовою є позиція просвітника В.Каразіна, який аргументуючи необхідність збереження кріпосного права в Україні в доповідній записці твердив: “народ прив'язан душою к образу свого существования и находит в нем счастье”²⁸⁰.

Відмова уряду, під тиском поміщиків, від реалізації планів реформ на Лівобережній Україні завдала суттєвого удару по положенню

273 Мироненко С.В. Самодержавие и реформы. – М., 1989. – С. 77-83.

274 Ю.В. Речь кн. Н.Г. Рєпнина и дело об ее напечатании//КС. –1890. –Кн. 7. – С.118-123.

275 Шандра В. Малоросійський генерал-губернатори... - С. 138-139.

276 Мироненко С.В. Самодержавие и реформы. – С. 96-98.

277 Шандра В. Малоросійські генерал-губернатори... – С. 159.

278 Шандра В. Малоросійські генерал-губернатори... - С. 140-141.

279 Мироненко С.В. Страницы тайной истории самодержавия. – М., 1990. – С.8-72.

280 Мироненко С.В. Самодержавие и реформы... - С. 99.

козаків. З 1819 р. знову на них повною мірою лягає податковий тягар. В той самий час несприятлива економічна кон'юнктура, беззахисність козаків перед бюрократією, подальше поширення загальноросійського устрою, економічний тиск поміщиків ускладнюються невизначеністю їх положення. Міністр фінансів Д.О.Гур'єв, прихильник звільнення малоросійських селян, на початок 1820-х рр. не бачив місця для малоросійських козаків у соціальному устрої Російської імперії. Він прагнув фактично прирівняти їх до державних селян, або військових поселенців²⁸¹. З одного боку, царський уряд для зняття гостроти ситуації знову ініціює масове переселення козаків на південь, але тепер вже і на Кубань²⁸². Одночасно піддаються сумну вольності козаків, у тому числі право розпоряджатись землею.

Вважається, що саме на рубежі 1820-1821 рр. відбувся злам в ставленні М.Г.Рєпніна до козацтва, оскільки він намагався упорядкувати ситуацію з переселенням та відстоював їх права стосовно розпорядження земельною власністю та іншим майном²⁸³. Однак, на нашу думку, в першому випадку дії генерал-губернатора цілком знаходяться в межах бюрократичної процедури. Вони швидше свідчать про бажання зняти гостроту проблеми, в зв'язку з непродуманим порядком переселення за яке відповідав і він. Стосовно права розпорядження козаками-переселенцями землею, та й взагалі власністю, його позиція залишається незмінною й відповідає інтересам дворянства.

Невирішеність ключових питань існування малоросійського козацтва вже протягом півстоліття сприяло нагромадженню проблем. Поліпшення адміністративної системи, масові переселення, які продовжувались протягом 1820-х рр. дозволяли тримати ситуацію під контролем, проте не сприяли її розв'язанню²⁸⁴.

Знову етап спроби вписати козацтво малоросійських губерній в соціальну структуру імперії, традиційно пов'язані з періодом чергової Європейської кризи 1829-1831 рр. та епохою реформ уряду Миколи I початку 1830-х рр. Саме на цьому етапі у зв'язку з продовженням реформ у Росії, характером дійсно "поліційно-державних" і з урахуванням деяких природних прав, проходить оформлення малоросійських козаків як стану та включення їх у модернізовану соціальну структуру держави, яка стала менш чужорідною. В черговий раз розуміючи неможливість вирішити "польське питання", при демонстрації впевненості у його вирішенні, російський уряд звертає увагу на козаків, апелюючи до їх традиційної антипольської свідомості. Знову козацтво малоросійських губерній виставляє вказану кількість полків, але менш охоче ніж 1812 р.²⁸⁵. У черговий же раз в уряді розглядається ідея відновлення повноцінного війська чи військового поселення на території колишньої Гетьманщини, проте

281 ПСЗРИ. I. – Т. XXVI. - № 28022.

282 ПСЗРИ. I. – Т. XXVII. - № 28241.

283 Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство... - С. 125-129.

284 ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 3352-3354.

285 Тама само. – Спр. 5886.

знову зустрічає супротив, але більшою мірою завуальований з посиленнями на різноманітні об'єктивні труднощі уряду.

Розглянемо аргументацію фактично противника реалізації планів.

“Прежние малороссийские земледельцы (поспольштво) мало чем различествовали от казаков..... Каждый шестидесятилетний поселянин пользовался всеми выгодами свободы, и память рассказов об ней есть главнейшая причина ропота крестьян и их помещиков а завести к казакам; но или вредные для общего спокойствия государства не усугубятся ли в помещичьих крестьянах, когда они увидят милосердие Вашего императорского величества оказанное казакам и попечения правительства о собратиях их казне принадлежащих, а на себе почувствуют всю строгость тягостного взыскания податей и недоимок?! Не покажется ли им рабство их еще тягостнее прежнего, не станут ли они проклинать своих владельцев, служащих для них как будто, преградой отеческого милосердия Вашего императорского величества ко всем верноподданным Вашим?”²⁸⁶.

М.Г.Рєпнін правий в тому, що дійсно власники селян стояли міцною перепорою щодо здійснення реформ.

Іншою обставиною використовуємо для апеляції проти можливості поновлення козацького війська стала теза про постійне зубожіння козацтва, та відповідно зменшення кожного разу кількості формованих полків, порівняно з 1812 р. Автор свого часу теж піддався даному лукавству. Зробимо простий розрахунок. 1812 р. козацтву обіцяно замість формування та утримання 15 полків - створення війська та звільнення від податків. Формування 15 полків по 8 ескадронному штату уланських полків, коштувало близько 5 млн. 400 тис. – 6 млн. 300 тис. крб. У свою чергу, козаки на початок 1830-х рр., в рік мали платити близько 4 млн. 500 тис. крб. Слід враховувати, що у зв'язку з відносним зменшенням військової повинності, уряд вважав достатнім мати військо в складі 8 кінних полків з запасом, тобто близько 10 тис. осіб. Відповідно вартість їх спорядження не перевищувала суму річного збору, а подальше утримання обходилося значно дешевше щорічної суми податків. Причому кошти, здебільшого, залишались на території краю, сприяючи його економічному розвитку. Про реальність розміщення такої кількості військ на Лівобережжі свідчить практично постійне розквартирування тут у 1830-1850 рр. піхотного корпусу з артилерією та кавалерією, тобто 30-50 тисяч військовослужбовців.²⁸⁷

Уряд Миколи I не зміг реалізувати свої плани щодо поновлення козацького війська чи створення принаймі військового поселення, навіть, на території чотирьох повітів²⁸⁸. Натомість на малоросійських козаків, як милість, поширюється рекрутська повинність, яка здійснюється на особливих правах. Як компенсації частково

286 Письмо кн. Н.Г.Рєпнина к императору Николаю Павловичу.... – С. 557-560.

287 РДВІА. – Ф. 38. – Оп. 4. – Спр. 14; Спр. 542; Спр. 550.

288 Ячменіхін В., Ячменіхін К. Проект утворення військових поселень на Лівобережній Україні // Сіверянський літопис. – 2002. – № 3. – С. 50-54.

зменшується податковий тиск і визначаються привілеї та повинності козаків. Подушний податок установлюється в розмірі 2 крб. сріблом і зберігається додатковий податок у 55 коп. сріблом за право козацького винокуріння²⁸⁹.

У світлі викладеного вище по-іншому сприймається відома фраза Н.Г.Рєпніна цитована за спогадами М.Номіса (М.Т.Симонова):“В казаках... Нельзя в казаках”²⁹⁰. Князь Рєпнін досить багато зробив для унеможливлення служби в казаках. В той самий час враховуючи нові віяння М.Г.Рєпнін основну увагу приділив впорядкуванню управління козаками, здійснив їх перепис. Створення Головної господарської контори для малоросійських козаків, яка займалась їхніми справами, остаточно поховала ідею поновлення козацького війська, закріпила входження малоросійських козаків як специфічного стану в соціальну структуру Російської імперії²⁹¹.

У цей період відбувається впорядкування Російської держави на принципах бюрократії та виходячи з ідеї природних прав²⁹². До речі, на початку 1830-х рр. формується ще один суспільний стан. На основі “розбору” дрібної шляхти західних губерній створюється стан “однодворців західних губерній”²⁹³.

Як відомо, в історичній літературі існує кілька версій щодо причин відставки М.Г.Рєпніна з посади генерал-губернатора²⁹⁴. Спробуємо висунути ще одну гіпотезу Можливо Микола I не зміг пробачити М.Рєпніну саме невиконання головного завдання перебування в Малоросії – звільнення селян з кріпацтва, його непослідовність та відстоювання в першу чергу інтересів саме великих землевласників²⁹⁵. Така позиція об’єктивно суперечила основам політики уряду Миколи I. Тим більше, що саме після 1831 р. знову активізувалася діяльність ближнього кола імператора з вирішення корінного протиріччя в суспільному устрої держави – вивчення можливості ліквідації кріпацтва, що призвело до його фактичного перетворення з особистого в поземельне у 1830-1840 рр.²⁹⁶.

Наприкінці правління генерал-губернатора М.Г.Рєпніна завершився процес формування з колишніх козаків Гетьманщини та вихідців з інших верств населення специфічного стану малоросійських козаків. Він проходив на фоні складних соціальних зрушень, в умовах взаємодії різних суспільних сил. Важливу, можливо ключову роль, відіграв свідомий опір козацтва. Він проявлявся в різних формах, у тому числі в прямому супротиві обмеження прав козаків Гетьманщини, спроби перетворення їх у звичайний податний стан постійно

289 ПСЗРИ.ІІІ. – Т. VII. - № 5458; ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 4. – Спр. 3348.

290 Номис М. Несколько заметок к автобиографической записке И.И.Сердюкова // КС. – 1897. – Кн. 4. – С. 157-162.

291 ПСЗРИ.ІІ. – Т. X. – 6727.

292 Низиветтер А. Исторические очерки. – М., 912; Пресняков А.Е. Апогей самодержавия. Николай I. – Л., 1925.

293 ПСЗРИ.ІІ. – Т. VI. - № 4864.

294 Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство... - С., 155-154.

295 Там само. – С. 288-294.

296 Мироненко С.В. Страницы тайной истории самодержавия. – М., 1990. – С. 100-196.

викликало до життя різноманітні суспільні злами.

Спроби реалізації урядом прямої політики “обрусіння” Гетьманщини з її унікальною суспільно-правовою структурою, нездатність правлячих кіл вийти за межі звичних уявлень та дій, в тому числі ліберально-реформаторських - відіграли злий жарт. Поставлене перед дилемою – втратити права та свободи чи боротись за них – козацтво почало боротьбу різними методами, в першу чергу, легальними. До цього структури Російської держави виявились слабо підготовленими. В такій обстановці в середовищі козацтва, в тому числі серед частини, яка завоювала собі права дворянства, складався дух колективного протесту та корпоративної єдності, почуття гордості за своє минуле. В кінці XIX ст. М.Стороженко констатував, що до цього часу (1890 р.) існує відносно замкнута та здатна зберігти свої етнографічні особливості, стійка група малоросійських козаків. Він характеризує її як відносно нечисельну²⁹⁷. Відзначимо що “нечисельна” група включала в кінці XIX ст. понад 1 млн. осіб. Для порівняння найбільше в той час з козацьких військ – Донське в 1913 р. нарахувало 1 млн. 495 тис.

Саме колишнім козацтвом Гетьманщини (малоросійським) зберігалось масове відчуття козацької особливості, специфічна самоідентифікація. Воно залишилось надійною базою в прагненні до вольності та “автономізму”, виборного правління Збереження протестної традиції ідеалу вільного землеволодіння, існування назви “малоросійські козаки” впливало на їх оточення, в тому числі на частину нової інтелігенції, куди козацтво делегувало значну кількість своїх представників. Ще М.Г.Репнін доводив, небажаність подальшого виокремлення козаків і розширення їх прав. У світлі вищевикладеного можливо підтримати гіпотезу, що малоросійське козацтво, принаймні його частина, ймовірно й стало станом-носієм ідеї “українства”, забезпечуючи її безперервне існування в різних проявах протягом “некозацького” XIX ст.

Oleksandr Kuharuk

***The process of forming the estate of “cossack’s of Malorosia (Little Russia)”
in the end of XVIII – at the beginning of XIX century***

The attempt to examine the directions and nature of social political processes which led to establishment of a new social group in XIX century named “cossacks of Malorosia” (modern Ukrainian territory) has been made on the basis of archival and legislative documents. The conclusion that the resistance of Cossacks against the attempts of being turned into peasants was one of the main reasons which led to the establishment of this group is made. These Cossacks became ones of the main supporters of the idea of “Ukrainian unity”.

УДК 94 (477.74) “18”

Олена Бачинська

РОЛЬ ЧОРНОМОРСЬКИХ КОЗАКІВ У ФОРМУВАННІ КОЗАЦЬКИХ ВІЙСЬК ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

²⁹⁷ Стороженко М. К истории малороссийских казаков.... – Кн. 4. – С. 124.

В статті на основі архівних документів розглянуто питання про перебування чорноморських козаків на території межиріччя Дністра та Дунаю, з'ясовано їх роль у формуванні козацьких військ, показано постаті чорноморців за їх біографічними описами.

Одним із основних аспектів історії козацтва наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. є історія, створених після ліквідації в 1775 р. Запорозької Січі, козацьких формувань. За влучним виразом В. Голобуцького Задунайська Січ “это первый из отростков срубленного дерева – Днепровской (Новой) Сечи. Вторым отростком последней следует считать Черноморское казачье войско, или “Черноморскую Сечь”, как выражались иногда в XVIII в.”²⁹⁸. Погоджуючись із даним висловом, відзначимо також, що саме козаки–чорноморці та задунайці у XIX ст. стали основною складовою частиною інших “гілок зрубаного дерева” – Усть-Дунайського Буджацького, Азовського та Дунайського козацьких військ.

Дослідження історії “Війська вірних козаків” (з квітня 1788 р. – Чорноморське козацьке військо) проводились дослідниками досить активно. Окремі питання його історії розглядалися вже у середині XIX – початку XX ст. Найбільш авторитетним серед дослідників середини – другої половини XX ст. є В. Голобуцький. Саме йому належить ґрунтовне, на основі архівних документів і використанні біографічних описів, висвітлення різних аспектів історії війська після переведення на Кубань у 1792 р. і невеличкі розвідки про соціально-економічний розвиток у 1788-1792 рр. Звертались до історії Чорноморського війська й інші дослідники, акцентуючи увагу, здебільшого, на участі козаків у подіях російсько-турецької війни 1787-1791 рр., на процесі запорозько-чорноморської еміграції до Туреччини або ролі чорноморців на початку розбудови причорноморських міст і сіл²⁹⁹, не торкаючись питань організації з них козацьких військ. Звідси випливає, що є необхідність дослідити, як складалась доля чорноморців, які перейшли за Дністер (у межиріччя Дністра та Дунаю), їх роль у формуванні Усть–Дунайського Буджацького та Дунайського козацьких військ. Вищезазначене і стало предметом дослідження автора даної статті.

Після переселення частини чорноморців на Кубань значна їх кількість залишилися у своїх селищах між Південним Бугом і Дністром, частина чорноморців оселилась на околицях Одеси і близьких до неї хуторах, деякі шукали долі за Дністром або

298 Голобуцький В.А. О социальных отношениях в Задунайской Сечи // Исторические записки. –1949. – Т. 30. – С.211.

299 Бачинський А.Д. Січ Задунайська 1775-1828. Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994; Шиян Р. І. Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1996; Його ж. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1998; Його ж. Чорноморське козацьке військо. 1788-1792 рр. // Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII –XIX ст. – Одеса, 2000; Гончарук Т., Гуцалюк С. Українське козацтво і Хаджибей (Одеса). Середина XVI ст.-1794 р. - Одеса, 1998; Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770-1820 гг.). – Одеса, 1998; Невичерпні джерела пам'яті. Т.3: Хаджибей – Одеса та українське козацтво (1415-1797 рр.). – Одеса, 1999 тощо.

приєднались до задунайських запорожців³⁰⁰.

В 1807 р. чорноморці увійшли до складу Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, сформованого на Дунаї російським командуванням під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. До війська дозволялося набирати також задунайських запорожців та інші категорії українського і російського населення, які проживали в Бессарабії, Молдавії, Волощині до 1806 р. Утримання війську визначалося за зразком Чорноморського. Для нас важливо з'ясувати, яку частку у війську складали саме чорноморці. Тому звернемося до документів козаків-усть-дунайців, за якими дослідники визначають їх походження. Так, з російських підданих, що зайшли за Дністер – 399 (28,8%); з турецьких запорожців – 354 особи (25,5%); колишніх чорноморців – 279 (20,1%); козаків, які народилися в Туреччині – 114 (8,2%); австрійських підданих – 90 (6,5%); підданих Польського королівства – 53 (3,8%); сербів – 26 (1,9%); болгар – 32 (2,3%), інших – 29 (2,9%). При цьому із зазначених 279 колишніх чорноморців 65% проживало в Молдавії, 24% – у Буджаку і 11% – у Волощині³⁰¹.

Масовий рух селян за “козацькою волею” до війська призвів до його ліквідації. Селян-утікачів мали повернути в Росію, колишніх задунайських запорожців і чорноморців відправити на Кубань. Втім, значна частина усть-дунайців уникала переселення: перейшла за Дунай в Задунайську Січ або залишилася в межиріччі Дністра та Дунаю, тобто в Південній Бессарабії. За деякими відомостями на цій території проживало понад 1300 усть-дунайських, задунайських і чорноморських козаків³⁰². Серед них чорноморці – Іван Дедуля, 76 років з дружиною Евдокією та дітьми; Микола Усач, 54 років з дружиною Анною та дітьми, Федір Жоган, 64 років з джружиною Марією та дітьми; Дем'ян Манджусенко 65 років з сином Максимом 24 років; Ермолай Ісаєв, 84 років, з дружиною та дітьми; сини чорноморців з родинами – Георгій та Данило Вареники, Мойсей, Пилип та Захарій Боженки, Олекса Іваненко, Пилип Андрієнко та інші³⁰³. Організацію їх оселення було покладено на колишніх старшин чорноморців і усть-дунайців полкового осавула Романа Согутчевського і значкового товариша Гавріїла Вареника, які одержали право збирати козаків з усього краю³⁰⁴.

Протягом 1815–1817 рр. із-за Дунаю в Бессарабію вийшли декілька груп запорожців³⁰⁵. Частина з них, яка не бажала увійти до

300 Бачинський А.Д. Січ Задунайська 1775-1828. Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994; Гончарук Т., Гуцалюк С. Українське козацтво і Хаджибей (Одеса). Середина XVI ст.-1794 р. – Одеса, 1998; Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770-1820 гг.).- Одеса, 1998; Невичерпні джерела пам'яті. Т.3: Хаджибей – Одеса та українське козацтво (1415-1797 рр.). – Одеса, 1999.

301 Голобуцкий В.А. О социальных отношениях в Задунайской Сечи // Исторические записки. – 1949. – Т. 30. – С. 213-214; Бачинський А.Д. Джерело для вивчення історії народної колонізації Буджацького степу і пониззя Дунаю в кінці XVIII – на початку XIX ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1963. – № 4 (60), липень-серпень. – С. 65-73.

302 ДАОО.- Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 15 за 1817 р. – Арк. 76-77, 83-83 зв.

303 ДАОО. – Ф. 1. Оп. 214. – Спр. 11 за 1825 р. – Арк.96–100.

304 Там само. – Арк. 2-21, 115-116.

305 Там само. – Арк.199-199 зв.,206 зв.; Рябінін-Скляревський О. Задунайська Січ в народних

складу Чорноморського війська, одержала землю в Ізмаїльському повіті, де разом з усть-дунайцями в 1818–1819 р. оселилася в Дракуля (тепер с. Трудове Кілійського району Одеської області)³⁰⁶. Серед них 46 родин, зокрема, Яків Потуренков, 40 років з дружиною Надією, 30 років; Максим Лободенко, 28 років; Філіп Діброва, 40 років, з дружиною Іриною, 25 років, сином Саввою, 3 років, мали вони пару волів та чотири коня; Іван Волоханський, 65 років з дружиною Варварою, 30 років, мали вони пару волів та 2 свині; Микита Шпак, 40 років з дружиною Марією, синами Степаном, 12 років і Кузьмою, 2 років, дочками, Катериною, 8 років та Оленою, 5 років, вони мали пару волів; не одруженими були Іван Підмогильний, 38 років; Петро Кулик, 25 років; Іван Чорноваленко, 40 років та інші³⁰⁷. В Ізмаїлі в цей час проживали – Йосип Лисий, Сергій Мельниченко, Петро Іванченко, Микита Якимеєнко, в Рені – Карпо Миколенко, Михайло Безокишкін, Петро Гульпа³⁰⁸.

У березні 1819 р. в селі Бабанова оселилися 92 чорноморця та задунайця – отаман Остап Матвієнко, Василь Ющенко, Павло Чуприна, Петро Кривошеєнко, Федір Заброта, Лук'ян Шуміло, Микита Топак, Савва Прудський, Іван Черіга, Гнат Підмогила, Михайло Безкишній, Петро Дулько, Корній Компанейченко, Яків Заверюха та інші³⁰⁹. У Вилковому проживало 40 родин чорноморців і задунайців: михайло Король, Петро Лата, Максим Машалеба, Василь Танцура, Федір Кривоніс, Філіп Ніс, Лук'ян Кривий, Самійло Тихоплавко, Тимофій Орленко, дем'ян шевченко та інші³¹⁰.

У 1820 р. інша група чорноморських, усть-дунайських козаків і задунайських запорожців оселилась в Аккерманському повіті, заснувавши село Акмангіт (тепер с. Білолісся Татарбунарського району Одеської області). На 1826 р. в ньому проживало вже 362 чоловіки і 249 жінок, з яких 48 осіб – задунайці, 30 – селяни, інші – усть-дунайські та чорноморські козаки³¹¹.

Новопоселенці сіл Дракуля й Акмангіт уперто відмовлялися від сплати податків і виконання повинностей, рішуче домагаючись відновлення в Південній Бессарабії козацького війська. За їх проектом його територія мала охоплювати землі між Дунаєм та Дністром. Кіш і Січ розташовувались в с. Акмангіт. Козаки вимагали виключних прав на землекористування і рибальство, утворення власних органів самоврядування. За ці пільги військо мало нести на власному коштах прикордонну службу на Дунаї і Чорноморському узбережжі на зразок Уральського та Чорноморського козацьких військ³¹². Місцева влада не вважала можливим створити з козаків, які оселилися в Дунайських

переказах і письменстві // Науковий збірник УАН. – К., 1928. – Т.27. – С. 112, 115, 118.

306 ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 15 за 1817 р. – Арк. 4, 30-31, 47-47 зв., 92.

307 Там само. – Спр. 11 за 1825 р. – Арк. 49–50 зв.

308 Там само. – Арк. 138–138 зв.

309 Там само. – Арк. 33–34 зв.

310 Там само. – Арк. 157.

311 Там само. – Спр. 15 за 1817 р. – Арк. 75-75 зв., 86-88, 104-107, 183 зв.; Спр. 11 за 1825 р. – Арк. 93-103, 178.

312 Там само. – Спр. 15 за 1817 р. – Арк. 76-77 зв., 80, 173-178.

степях, окремого війська, крім усього іншого ще й тому, що вони “не благонадійні для кордонної варти”, тому що “єдиномісці їх перебувають у турецьких володіннях біля самого кордону”³¹³. Проте козакі продовжували боротьбу, що тривала близько двадцяти років і завершилась у 1828 р. створенням нового війська.

14 (26) квітня 1828 р. між Росією і Туреччиною почалась чергова війна, протягом якої російське командування вжило низку заходів для поширення контингенту своїх військових сил. Військові дії пожвавили надії козаків, які мешкали в Бессарабії, Одещині та Херсонщині, на створення в краї козацького війська. Їх делегація звернулась до командування 2-ї російської армії з проханням про дозвіл вступити в діючі війська³¹⁴. Значну допомогу в клопотанні їм надав, призначений начальником Бабадазької області, генерал-майор С.О.Тучков. Він, використовуючи перебування Миколи I у травні 1828 р. в військовому таборі в м. Сатунові та перехід на бік російської армії запорожців Й. Гладкого з Задунайської Січі, отримав дозвіл на формування в Південній Бессарабії з українських козаків, що оселилися в краї до переходу Й. Гладкого, тобто до 1828 р.³¹⁵, Дунайського козацького війська з двох полків³¹⁶. На момент організації полків чорноморці та усть-дунайці склали понад 60% населення війська.

14 червня 1828 р. загальне керівництво з організації двох Дунайських козацьких полків було доручено новоросійському і бессарабському генерал-губернатору М.С.Воронцову. Безпосередньо формування полків покладалось на предводителя дворянства Херсонської губернії полковника Семена Панасовича Чолобитчикова. Полки формувалися з задунайських, чорноморських та усть-дунайських козаків, згодом до них приєднали волонтерів з Балканських країн та Молдавії, відставних солдатів, українських та російських селян і навіть коронних циган Бессарабії. На середину 50-х рр. XIX ст. населення війська складало понад 12 тисяч чоловіків і жінок³¹⁷ і розміщувалось воно в Аккерманському повіті – станицях Акмангіт, Старокозачя, Волонтирівка, Петрівка, Михайлівка, Миколаївка, Ново-Троїцьке, Костянтинівка, Фараонівка, Каїри, Миколаївка-Новоросійська (тепер у Саратовському, Білгород-Дністровському, Кілійському, Татарбунарському районах Одеської області та районі Штефан Воде Республіки Молдова). Штаб і Військове правління знаходилось в м. Акерман, з 1857 р. в станиці Миколаївці-Новоросійській.

Переважна більшість чорноморців, що складала полки та сотні

313 Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 395. – Оп. 135. – Спр. 133. – Арк. 70.

314 ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 11 за 1825 р. – Арк. 323-324 зв.

315 У травні 1828 р. відбувся перехід задунайських запорожців на чолі з кошовим отаманом Йосипом Гладким до Росії. З них був сформований інший теж Дунайський козацький полк, що брав участь у російсько-турецькій війні 1828-1829 рр. У 1831 р. він був оселений в Олександрівському повіті Катеринославської губернії, де сформував Азовське козацьке військо. Див.: Див.: Маленко Л.М. Азовське козацьке військо. 1828-1866 рр. Автореферат дис. ... канд. іст. наук / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1997. – С. 8-10.

316 Защук А. Военное обозрение Бессарабской области. – С.Пб., 1863. – С. 156.

317 Бачинська О.А. Дунайське козацьке військо. 1828-1869 рр. – Одеса, 1998. – С. 14,39.

Дунайського війська, вже мала військову підготовку та бойовий досвід. Вони брали участь у російсько-турецьких війнах 1768 -1774, 1787-1791, 1806-1812 рр., мали атестати від видатних військовонаачальників П.О.Румянцева, М.І.Кутузова І.В.Сабон^ова, А.Головатого, З.Чепіги, Й. де Рібаса. Розглянемо деякі біографії чорноморців, які увійшли до складу війська.

Так, дунайський запорожець Дмитро Капінос разом з батьком і братом вступив в Чорноморське військо, де “кошовим отаманом був Харько Чепіга, суддею Антон Головатий, а військовим писарем Григорій Глубененко”. Батько і два брати були відправлені служити у флотилію. При штурмі Очакова батько Дмитра був поранений і в Кінбурні помер. “По взяттю Очакова” – розповідав Дмитро у Військовій канцелярії Дунайського війська – “частина козаків пішла на Кубань, а частина не погодилась і пішла в турецькі володіння, і тому що його рідний дядько Іван Капінос мав власний човен, то взяв братів за Дунай”. В той час Дмитру було 20 років, а його брату 16³¹⁸. Чорноморець Павло Легкий народився в “польському селі Криштопівці від мешканця малоросіянина”. У віці десяти років був завезений запорожцем Сидором Рогатим на Січ, де отаманом Мишастівського куреня Іваном Смешним “найнятий в міське служіння, прожив років з десять”. Брав участь у російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр., знаходячись у складі запорозької флотилії на Дунаї. Після “атакування” Січі втік за кордон, в Очаків, де прожив чотири роки, а потім, повернувшись у Росію в 1787 р. вступив у Чорноморське військо. По закінченні війни, у 1791 р. “не захотів в тому війську служити з причини не видання жалування” і з війська втік³¹⁹.

Задунайський запорожець Олексій Самар народився в Чорноморії “від батька Григорія колишнього чорноморця” у 1792 р., який в 1804 р. “зайшов за Дунай”, де обидва займались рибальством³²⁰. У 1806 р. з’явився за Дунаєм Захар Лисаченко, який народився в Гадячі в 1780 р., потім попав на Дон, “після відправився в Чорноморію, знаходився в козаках років сім”. У 1805 р. “пішов на заробітки в Одесу, де займався хліборобством”, а потім перейшов через кордон і “пристав до турецьких запорожців”³²¹. Разом з ними записались до Дунайського війська чорноморці: осавул Роман Согутчевський (1738 р.н.) з родиною, хорунжі – Йосип Губа (1724 р.н.) з синами, Савелій Аркушенко (1788 р.н.) з родиною, Іван Дидуляка, Федір Лаврека, Іван Вареник, Яків Крулик, Феодор Дмитренко, Іван Макаренко, Федір Жиган, Герасим Покотило, Пилип Андрієнко, Дем'ян Манджусенко, Георгій Вареник, Максим Муромцев, Єрмолай Ісаєв, Марко Твердохліб, Василь Плохий та інші³²².

Серед дунайців були такі потомствені козаки, як Федір Частников:

318 Бачинська О. “Сказки” “старих” запорожців, або історія козацтва на Дунаї в біографіях// Запорозька старовина. – Вип.3. – Запоріжжя: Науково-дослідний інститут козацтва Інституту історії України НАНУ, 2005. – С.8-16.

319 Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска / Собраны и изданы И.И. Дмитренко. – Т. II. – С. 362 – 363.

320 ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 190. – Спр. 138 за 1824 р. – Арк.18.

321 НА РМ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 519. – Арк. 152.

322 ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 11 за 1825 р. – Арк. 93-103, 178.

дід і батько його несли службу в Запорозькій Січі, Чорноморському та Усть-Дунайському Буджацькому військах. Увійшли до складу полків і діти чорноморців, які самі встигли прослужити в Усть-Дунайському Буджацькому війську: осавул Іван Толмачевський, урядник – Павло Киницький, який став писарем Військової канцелярії Дунайського війська, козаки – Мойсей Божаренко, Олекса Іваненко, Микола Усак, Євстрат і Семен Тарановські, брати Дмитро, Герасим, Клим Іовиця та інші³²³. В наступному вони та їхні діти поділяли всі тяготи служби і життя з іншим населенням війська, залишили героїчну військову славу, бойовий досвід і традиції, любов до волі й Батьківщини.

Чорноморські козаки не лише стали одним із складових категорій Дунайського війська. В перші роки його існування (з 1828 по 1832 рр.) для управління й ефективного формування були прикомандировані старшини з Чорноморського війська з Кубані. Так, у 1830 р. на посаду командуючого Дунайським військом заступив чорноморський військовий старшина командир кінного полку Іван Герко. Управління станицями доручалось “завідуючим” з чорноморців: Акмангіт – сотнику Ф. К. Заблоцькому, Старокозачя – сотнику І. Т. Зайковському, Волонтирівка – хорунжому І. З. Мазану³²⁴. Прикомандировані чорноморські старшини були козацького походження, вони мали досвід бойових дій на Кавказі та у Вітчизняній війні 1812 р., були нагороджені відзнаками і медалями. Серед них осавул Данило Голобородько (бл.1782 р.н.), хорунжі - Філат Заблоцький (бл.1788 р.н.), Василь Пирогов (бл.1776 р.н.), Потап Калесников (бл.1781 р.н.), Максим Немиря (бл.1775 р.н.), сотники - Прокіп Гудзя (бл.1787 р.н.), Гнат Чернишов (бл.1789 р.н.), Олександр Білий 7-й (бл.1798 р.н.)³²⁵ (детальніше див. додаток до статті).

Прикомандировані чорноморські старшини проживали у війську і в 1832 р. були відправлені на місця попередньої служби. Однак за цей не тривалий час вони запровадили у дійнайців основи служби та організацію життя за зразком Чорноморського війська. Їх формулярні списки виявлені в Державному архіві Одеської області у фонді “Канцелярія Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора” (Фонд №1). Вони дозволяють отримати важливу інформацію про склад власне Чорноморського війська на Кубані в 20-х рр. XIX ст., а також з’ясувати яких саме козаків керівництво вважало достойними, щоб відправити для формування нових козацьких полків у Південну Бессарабію.

ДОДАТОК

Військовий старшина

1. Герко Іван Федорович – 38 років³²⁶.

Походив з штаб-офіцерських дітей.

На воєнну службу зарахований в Чорноморське козацьке військо козаком 4 січня 1800 р. Сотенним осавулом став 10 вересня 1808 р.,

³²³ Там само.

³²⁴ Комунальна установа “Ізмаїльський архів”. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 117. – Арк. 7-8; ДАОО.– Ф. 1.– Оп. 218.– Спр 4 за 1831 р. – Арк 81; Оп. 214. – Спр 1, ч. 1 за 1828 р.– Арк 458-460.

³²⁵ Там само. – Спр. 1, ч. 1 за 1828 р. – Арк. 458-467 зв.

³²⁶ Тут і далі вік та інші дані подані на момент складання формулярного списку – 1829 р.

хорунжим – 31 травня 1813 р., сотником – 20 жовтня 1816 р. Як свідчить формулярний список, під час цієї служби неодноразово брав участь в боях з “закубанским горним народом” та служив у прикордонному караулі в артилерійській кінній полуроті. З 10 червня 1817 р. був переведений корнетом до Лейб-гвардії козацького полку в Санкт-Петербург, 24 лютого 1818 р. він став поручиком 18 серпня 1822 р. - штаб-ротмістром Після повернення на службу до Війська Чорноморського 21 листопада 1823 р. командував резервним полком при місті Катеринодарі, а з 1825 р. командував 8-м кінним, що підкріплював караули на кордоні за Кубанню та тричі був експедиціях за Кубанню під керівництвом генерал-майора Власова 1-го³²⁷. З 29 травня 1827 р. по 1 лютого 1828 р. призначений поліцмейстером в м. Катеринодарі. Після цього брав участь в облозі та штурмі турецької фортеці Анапа з 3 травня по 12 червня 1828 р.³²⁸, за що отримав два монарші благовоління. В експедиціях цих діяв під керівництвом наказного отамана Чорноморського війська генерал-майора и кавалера Безкровного³²⁹.

За розпорядженням начальника Головного штаба графа Дібіча³³⁰ “в предписании командующему войсками на Кавказской линии Черномории и Астрахани генерал от инфантерии Емануеля от 12 июля 1828 года” командирований в м. Одесу в полк, що формувався з Усть-Дунайського Буджацького війська.

Мав два монарші благовоління, кавалер Св. Володимира 4-го ступеня з бантом та медалями за 1828 і 1829 рр.

Грамотний. Вмів читати та писати російською мовою.

Одружений з обер-офіцерською дочкою Дарією Антоною, мав дочку Неделіну 3-х років³³¹.

Осавули:

1. Голобородько Данило Іванович – 46 років.

Походив з козацької верстви.

Зарахований на службу в Чорноморське козацьке військо козаком 10 вересня 1799 р. Сотенним осавулом став 24 грудня 1802 р., хорунжим – 24 жовтня 1808 р., сотником – 14 лютого 1812 р., осавулом – 16 березня 1816

327 Ймовірно йдеться про Власова Максима Григоровича (?-1848), який командував з 1820 по 1826 рр. Чорноморським військом і відзначився в експедиціях за Кубанню.

328 Йдеться про російсько-турецьку війну 1828–1829 р. По її завершенню за Андранопольським миром 2(14)вересня 1829 р. фортеця Анапа відійшла до Російської імперії.

329 Безкровний Олексій Данилович (?-1830–1831) – військовий отаман Чорноморського війська з 27 вересня 1827 р. до 12 листопада 1830 р. З 1827 р. командував усією Чорноморською кордонною лінією. Під час російсько-турецької війни захищав кубанський кордон, командував передовими відділами облоги та штурму фортеці Анапи.

330 Дібіч Іван Іванович (1785–1831) – генерал-фельдмаршал. З квітня 1823 р. начальник Головного штабу російських військ.

331 З інших документів відомо, що військовий старшина І.Ф.Герко, протягом 1829–1830 рр. брав участь у приборканні епідемії чуми в Бессарабії, у 1833 р. перебував з кінним Дунайським полком у складі сухопутного загону на території Молдавського князівства. Сухопутний загін мав перейти Дунай та йти до Константинополя на допомогу Туреччині, яка воювала проти єгипетського паші Мухаммеда Алі. І.Ф.Герко перебував на посаді командуючого Дунайським військом до жовтня 1833 р., звільнений або відкомандирований був 20 червня 1836 р. За період цієї служби був представлений до підвищення та нагород (Бачинська О. Дунайське козацьке військо. – С.42–43,66,80; Комунальна установа “Ізмаїльський архів”. – Ф.755. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.99.).

р. Неодноразово приймав участь в боях за Кубанню, служив у прикордонному караулі або його підкріпленні, а також перебував в різних відрядженнях. Серед іншого з травня 1815 р. по 2 серпня перебував у поході до Варшавського герцогства до містечка Хелми, а з жовтня знов у військо Чорноморське на пограничний караул, а з 16 грудня 1819 р. по 7 березня 1821 р. перебував на посаді поліцмейстера в м. Катеринодарі.

Мав бронзову медаль встановлену в пам'ять 1812 р.

Одружений з дворянською дочкою Уляною Годеевою.

Грамотний. Вмів читати та писати російською мовою.

Командирований, разом з іншими, для формування полків Дунайського війська, але знаходився під слідством і до його завершення не виїжджав за межі чорноморського війська.

2. **Пірогов Василь Іванович** – 52 роки.

Походив з козацької верстви.

Зарахований на службу в Чорноморське козацьке військо козаком 20 травня 1790 р. Сотенним осавулом став 17 липня 1803 р., хорунжим – 9 вересня 1811 р., сотником – 14 лютого 1812 р, осавулом – 20 жовтня 1816 р.

Вже у 1794 р. брав участь в походах російської армії в Польщу³³², з грудня 1804 р. і протягом подальшої служби неодноразово брав участь у боях в за Кубанню, з червня 1820 р. по 26 червня 1821 р. – перебував на посаді комісара Катеринодарського Воєнного Шпиталю. З 1826 р. служив у прикордонному караулі або його підкріпленні, а також знадівся в різних відрядженнях.

Мав бронзову медаль в пам'ять війни 1812 р.³³³

За розпорядженням начальника Головного штаба графа Дібіча “в предписании командующему войсками на Кавказской линии Черномории и Астрахани генерал от инфантерии Емануеля от 12 июля 1828 года” командирований в м. Одесу в полк, що формувався з Усть-Дунайського Буджацького війська.

Одружений з козацькою дочкою Катериною, мав сина Івана, 8 років, та дочок – Гликерію 13 років, Марію 9 років і Олену 4 років.

Грамотний. Вмів читати та писати російською мовою.

На землях Чорноморського війська в м. Катеринодарі мав будинок.

3. **Колєсник Потап Андрійович** – 47 років.

Походив з козацької верстви.

В чорноморському війську з 5 жовтня 1794 р.

Зарахований на службу в Чорноморське козацьке військо козаком 15 січня 1806 р. Сотенним осавулом став 12 липня 1809 р., хорунжим – 15 липня 1814 р., сотником – 16 лютого 1817 р., осавулом – 23 грудня 1823 р.

З грудня 1804 р. неодноразово приймав участь в боях за Кубанню, служив у прикордонному караулі або його підкріпленні.

За розпорядженням начальника Головного штаба графа Дібіча “в

³³² Йдеться про приборкання повстання під проводом Т. Костюшка.

³³³ У формулярному списку не відзначено його участь у війні з Наполеоном 1812 р., 1813–1814 рр.

предписании командующему войсками на Кавказской линии Черномории и Астрахани генерал от инфантерии Емануеля от 12 июля 1828 года” командирований в м. Одесу в полк, що формувався з Усть-Дунайського Буджацького війська.

Не одружений

Грамотний. Вмів читати та писати російською мовою.

Квартирмейстер

Неміря Максим Іванович – 33 роки.

Походив з козацької верстви.

Зарахований на службу в Чорноморське козацьке військо козаком 1 вересня 1809 р. і служив писарем при Військовій Канцелярії Чорноморського війська. Сотенним осавулом став 13 травня 1812 р., хорунжим – 16 квітня 1817 р., квартирмейстером – 23 грудня 1823 р.

З 1 квітня 1813 р. перебував в поході російських військ проти Наполеона в полку командира Плохого під керівництвом генерала від кавалерії графа Платова³³⁴, зокрема брав участь у “битві народів” під Лейпцигом в боях при м. Франкфурт-на-Майне, Шармі, Арсісі, Сезані та інших.

З 1820 р. і в подальшому до липня 1828 р. служив у прикордонному караулі, протягом 10 листопада 1822 р. – 17 жовтня 1825 р. працював за вибором місцевого дворянства в складі Томанського Земського Начальства.

Мав срібну медаль з написом за взяття Парижу 19 березня 1814 р.

За розпорядженням начальника Головного штаба графа Дібіча “в предписании командующему войсками на Кавказской линии Черномории и Астрахани генерал от инфантерии Емануеля от 12 июля 1828 года” командирований в м. Одесу в полк, що формувався з Усть-Дунайського Буджацького війська.

Грамотний. Вмів читати та писати російською мовою.

Одружений з козацькою дочкою³³⁵, мав дочку Олександру 9 років.

Сотники:

1. Чернишов Гнат Мойсейович – 39 років.

Походив з козацької верстви.

Зарахований на службу в Чорноморське козацьке військо козаком 16 серпня 1803 р. Сотенним осавулом став 12 липня 1812 р., хорунжим – 16 липня 1818 р., сотником – 23 грудня 1823 р.

Брав участь в активних бойових діях в складі прикордонного караулу з травня 1819 р., в облозі та штурмі турецької фортеці Анапа з 3 травня по 12 червня 1828 р., за що отримав два монарші благовоління В експедиціях цих діях під керівництвом наказного отамана Чорноморського війська генерал-майора и кавалера Безкровного.

Мав два монарші благовоління.

За розпорядженням начальника Головного штаба графа Дібіча “в предписании командующему войсками на Кавказской линии Черномории

³³⁴ Платов Матвій Іванович (1751 – 1818) – граф, генерал від кавалерії. З 1801 р. призначений військовим отаманом Війська Донського.

³³⁵ Ім'я не зазначено.

и Астрахани генерал от инфантерии Емануеля от 12 июля 1828 года” командирований в м. Одесу в полк, що формувався з Усть-Дунайського Буджацького війська.

Грамотний. Вмів читати та писати російською мовою.

Одружений з обер-офіцерською дочкою Марією Олександровою. Дітей не мав.

2. Бєлий 7-й Олександр Павлович – 30 років.

Походив з козацької верстви.

Зарахований на службу в Чорноморське козацьке військо козаком 27 січня 1816 р. Сотенним осавулом став 3 серпня 1816 р., хорунжим – 23 грудня 1823 р., сотником – 4 лютого 1827 р.

З 16 травня 1816 р. служив у прикордонному караулі, брав участь в активній бойових діях за Кубанню під керівництвом генерал-майора Власова 1-го. За характеристикою формулярного списку при зазначенні бойових дій з його участі відзначено, що “неприятеля всякий раз был разбит и обращаем в бегство с большим для него уроком”.

Грамотний. Вмів читати та писати російською мовою.

Неодружений.

3. Бєлий 10-й Пимон Степанович – 31 років³³⁶.

Походив з воєнних дворян.

Зарахований на службу в Чорноморське козацьке військо козаком 15 травня 1815 р. Сотенним осавулом став 27 лютого 1817 р., хорунжим – 23 грудня 1823 р., сотником – 15 травня 1828 р.

З 15 травня 1815 р. служив у прикордонному караулі або його підкріпленні, неодноразово брав участь у бойових діях за Кубанню, а також знадівся в різних відрядженнях. Був поранений у ліву ногу.

За розпорядженням начальника Головного штаба графа Дібіча “в предписании командующему войсками на Кавказской линии Черномории и Астрахани генерал от инфантерии Емануеля от 12 июля 1828 года” командирований в м. Одесу в полк, що формувався з Усть-Дунайського Буджацького війська.

Грамотний. Вмів читати та писати російською мовою.

Неодружений.

4. Зіньковський Іван Григорович – 33 років.

Походив з дворян.

Зарахований на службу в Чорноморське козацьке військо козаком 19 травня 1814 р. Сотенним осавулом став 19 вересня 1818 р., хорунжим – 23 грудня 1823 р., сотником – 15 травня 1828 р.

З грудня 1819 р. служив у прикордонному караулі або його підкріпленні, неодноразово брав участь у бойових діях за Кубанню, зокрема, біля станиці Лабінської в боях з “теміргольським народом”, а також знадівся в різних відрядженнях.

³³⁶ З інших документів відомо, що його брат Андрій служив з 1815 р. в Бузькому уланському полку. Разом з ще одним братом вони проживали в с. Миронівка Олександрівського повіту Херсонської області (ДАОО. – Ф.1. – Оп.218. – спр. 4 за 1831 р. – Арк.53.).

Кавалер ордена Св. Анни 4-й ст.

За розпорядженням начальника Головного штаба графа Дібіча “в предписании командующему войсками на Кавказской линии Черномории и Астрахани генерал от инфантерии Емануеля от 12 июля 1828 года” командирований в полк, що формувався з Усть-Дунайського Буджацького війська.

Грамотний. Вмів читати та писати російською мовою.

Одружений з обер-офіцерською дочкою Єфросинією Яковлевою, мав дочок Віру – 9 років, Любов – 7 років, Марію – 5 років.

5. Шіаневський Іван Миколайович – 33 років.

Походив з воєнних дворян.

Зарахований на службу в Чорноморське козацьке військо козаком 16 травня 1810 р. Сотенним осавулом став 31 травня 1820 р., хорунжим – 23 грудня 1823 р., сотником – 15 травня 1828 р.

З травня 1812 р. служив у прикордонному караулі або його підкріпленні, неодноразово брав участь у бойових діях за Кубанню, а також знаходився в різних відрядженнях по війську.

За розпорядженням начальника Головного штаба графа Дібіча “в предписании командующему войсками на Кавказской линии Черномории и Астрахани генерал от инфантерии Емануеля от 12 июля 1828 года” командирований в полк, що формувався з Усть-Дунайського Буджацького війська.

Грамотний. Вмів читати та писати російською мовою.

Одружений з штаб-офіцерською дочкою Катериною Івановою. Дітей не мав³³⁷.

Хорунжі:

1. Мазан Іван Захарійович – 32 роки.

Походив з дворян.

Зарахований на службу в Чорноморське козацьке військо козаком 1 травня 1813 р. Сотенним осавулом став 1 квітня 1815 р., хорунжим – 23 грудня 1823 р.

З 16 травня 1815 р. служив у прикордонному караулі або його підкріпленні, неодноразово брав участь у бойових діях за Кубанню, в тому числі під керівництвом генерал-майора Власова 1-го, а також знаходився в різних відрядженнях по війську. Був контужений в праву руку.

За розпорядженням начальника Головного штаба графа Дібіча “в предписании командующему войсками на Кавказской линии Черномории и Астрахани генерал от инфантерии Емануеля от 12 июля 1828 года” командирований в полк, що формувався з Усть-Дунайського Буджацького війська.

Грамотний. Вмів читати та писати російською мовою.

Вдів

³³⁷ За формулярним списком на 1831 р. він мав двох дітей – сина Никифора 6 років та дочку Віру 3-х років. За відмінну службу в м. Ізмаїлі у 1829–1830 рр., під час приборкання чуми представлений до підвищення та нагороди. (ДАОО. – Ф.1. – Оп.218. – Спр.4 за 1831 р. – Арк.97–98).

2. Заблоцький Філат Карпович – 40 років.

Походив з козацької верстви.

Зарахований на службу в Чорноморське козацьке військо козаком 11 серпня 1812 р. Сотенним осавулом став 15 липня 1813 р., хорунжим – 4 лютого 1827 р.

З 16 травня 1814 р. служив у прикордонному караулі або його підкріпленні, неодноразово брав участь у бойових діях за Кубанню, а також знаходився в різних відрядженнях по війську.

За розпорядженням начальника Головного штаба графа Дібіча “в предписании командующему войсками на Кавказской линии Черномории и Астрахани генерал от инфантерии Емануеля от 12 июля 1828 года” командирований в полк, що формувався з Усть-Дунайського Буджацького війська.

Грамотний. Вмів читати та писати російською мовою.

Одружений з обер-офіцерською дочкою. Дітей мав³³⁸.

3. Зайковський Іван Трохимович – 50 років.

Походив з тих, хто вільно визначався.

На службу вступив підканцеляристом у Парятинський нижній суд 18 квітня 1794 р. Став канцеляристом 5 червня 1797 р., губернським регістратором – 11 червня 1800 р. Звільнився з суду та був зарахований до складу Чорноморського козацького війська козаком 30 вересня 1815 р., сотенним осавулом став 25 квітня 1817 р., хорунжим – 4 лютого 1827 р.

У Чорноморському війську служив у прикордонному караулі або його підкріпленні з 16 травня 1816 р. брав участь в облозі та штурмі турецької фортеці Анапа з 3 травня по 12 червня 1828 р., за що отримав два монарші благовоління, а також нагороджений орденом Св. Анни 4-й ст., далі у боях проти “натухайського народу”. В експедиціях цих діяв під керівництвом наказного отамана Чорноморського війська генерал-майора и кавалера Безкровного.

За розпорядженням начальника Головного штаба графа Дібіча “в предписании командующему войсками на Кавказской линии Черномории и Астрахани генерал от инфантерии Емануеля от 12 июля 1828 года” командирований в полк, що формувався з Усть-Дунайського Буджацького війська.

Грамотний. Вмів читати та писати російською мовою.

Одружений з козацькою дочкою. Дітей мав³³⁹.

4. Лінтварев Михайло Костянтинович – 32 роки.

Походив з дворян.

Зарахований на службу в Чорноморське козацьке військо козаком 16 травня 1817 р. Сотенним осавулом став 27 лютого 1818 р., хорунжим – 4 лютого 1827 р.

З 15 травня 1818 р. служив у прикордонному караулі, у бойових

338 В тексті формулярного списку не зазначено імена дружини та дітей.

339 В тексті формулярного списку не зазначено імена дружини та дітей.

експедиціях участі не брав.

За розпорядженням начальника Головного штаба графа Дібіча “в предписании командующему войсками на Кавказской линии Черномории и Астрахани генерал от инфантерии Емануеля от 12 июля 1828 года” командирований в полк, що формувався з Усть-Дунайського Буджацького війська.

Грамотний. Вмів читати та писати російською мовою.

Одружений. Дітей не мав³⁴⁰.

5. Бердін Іван Лук'янович – 32 роки³⁴¹.

Походив з воєнних дворян.

Зарахований на службу в Чорноморське козацьке військо козаком 16 грудня 1816 р. Сотенним осавулом став 27 липня лютого 1818 р., хорунжим – 4 лютого 1827 р.

За розпорядженням начальника Головного штаба графа Дібіча “в предписании командующему войсками на Кавказской линии Черномории и Астрахани генерал от инфантерии Емануеля от 12 июля 1828 года” командирований в полк, що формувався з Усть-Дунайського Буджацького війська.

6. Заводовський Петро Іванович – 24 роки³⁴².

Походив з воєнних дворян.

Зарахований на службу в Чорноморське козацьке військо козаком 15 травня 1821 р. З 10 грудня 1825 р. був переведений юнкером до Лейб-гвардії козацького полку в Санкт-Петербург, 4 травня 1827 р. знов повернувся на службу до Чорноморського війська – хорунжим.

За розпорядженням начальника Головного штаба графа Дібіча “в предписании командующему войсками на Кавказской линии Черномории и Астрахани генерал от инфантерии Емануеля от 12 июля 1828 года” командирований в полк, що формувався з Усть-Дунайського Буджацького війська.

7. Гудзь Прокопій Афанасійович – 39 років³⁴³.

Походив з воєнних дворян.

Зарахований на службу в Чорноморське козацьке військо козаком 1 лютого 1809 р. Сотенним осавулом став 12 листопада 1814 р., хорунжим – 15 травня 1828 р.

За розпорядженням начальника Головного штаба графа Дібіча “в предписании командующему войсками на Кавказской линии Черномории и

340 В тексті формулярного списку не зазначено імена дружини та дітей.

341 Інформація про службу та родинний стан у справі відсутня через відсутність частини формулярного списку.

342 Інформація про службу та родинний стан у справі відсутня через відсутність частини формулярного списку.

343 Інформація про службу та родинний стан у справі відсутня через відсутність частини формулярного списку.

Астрахани генерал от инфантерии Емануеля от 12 июля 1828 года” командирований в полк, що формувався з Усть-Дунайського Буджацького війська.

ДАОО. – Ф.1. – Оп. 214. – Спр.1. – Ч.1 за 1828 р. – Арк.459 зв. – 478.

Olena Bachyns'ka

The role of the representatives Black Sea Cossack army in forming of the Cossack troops in South Bessarabiya at fist half of XIX century

On the basis of the archive documents the problems concerning the presence of the Black Sea Cossacks on the territory between the Dnister and the Danube have been considered in the article, as well as their role in forming of the Cossack troops in South Bessarabia has been cleared up, the personal descriptions of the Black Sea Cossacks according to their biographies have been presented.

УДК 94 (477.7):929.52 Скаржинський “1785/1850”

Оксана Дорошенко

РОЗВИТОК ПОМІЩИЦЬКОГО ГОСПОДАРСТВА КОЗАЦЬКОЇ РОДИНИ СКАРЖИНСЬКИХ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.)

Стаття присвячена дворянській козацькій родині Скаржинських, їх внеску в економічний розвиток Південної України в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст. Основна увага зосереджена на практичній діяльності Скаржинських у сфері сільського господарства та легкої промисловості в дореформений період. Характеризується роль вищезгаданої родини у галузі лісівництва, садівництва, рільництва та скотарства. Запропонована оцінка внеску Скаржинських у вирішення складних проблем пов'язаних із розвитком господарювання у Південному регіоні.

Дослідження поміщицьких господарств на території південного регіону в наш час, коли в Україні триває складний процес економічних перетворень, набуває особливого значення. Власний досвід розвитку сільського господарства та легкої промисловості в умовах ринкових відносин, незважаючи на плин часу, може бути корисним і сьогодні.

При дослідженні окресленої теми основним інформаційним джерелом є науково-публіцистичні статті, автором яких був Віктор Петрович Скаржинський. Зокрема, це публікації, що стосуються розвитку різних галузей господарства в Новоросійському краї. Вони присвячені лісівництву, садівництву, рільництву та травосіянню, проблемам зрошення та обробітку ґрунтів, а також питанням щодо застосування селекції у вівчарстві та конярстві. Статті друкувались у “Записках Общества сельского хозяйства Южной России”, “Трудах Вольного экономического общества” і стали значним надбанням для сільськогосподарських наук.

Важливе значення мають публікації про економічний стан господарства Скаржинських у дореформений період, це відгуки і спогади громадських діячів та визначних господарників

Новоросійського краю, зокрема Д. Остен-Сакена³⁴⁴, Д. Струкова³⁴⁵, І. Палімпсестова³⁴⁶ та ін.

Варто зазначити, що внесок Скаржинських, які мали безпосередні родинні зв'язки з представниками козацько-старшинських сімей Наддніпрянської України, в економічний розвиток Новоросійського краю, а також історія функціонування поміщицьких господарств у південному регіоні, вивченні недостатньо.

У дореволюційній літературі родина Скаржинських згадуються в працях відомих істориків Новоросійського краю А.О. Скальковського³⁴⁷ та А.В.Флоровського³⁴⁸. Важливі повідомлення залишив священник Петро-Павлівської церкви села Мигія Іван Філіппович в своїй праці "Летопись прихода Петро-Павловской церкви села Мигея, Елисаветградского уезда, Херсонской епархии"³⁴⁹.

У радянській історіографії, здебільшого, негативно оцінювали внесок поміщиків у розвиток господарства, проте збереглась і позитивна характеристика маєтків Скаржинських, особливо в дореформений період, яка подається у працях О. Дружиніної³⁵⁰. Не була залишена поза увагою і діяльність Віктора Петровича Скаржинського як визначного господаря та лісівника. Свідченням цього є стаття А.І.Котова³⁵¹, а також численні замітки істориків-краєзнавців.

У сучасній українській історіографії немає ґрунтовних робіт, присвячених внеску Скаржинських у розвиток багатьох сфер економіки на території Південної України.

У сільському господарстві Південної України з останньої чверті XVIII ст. чітко простежуються дві тенденції. Перша пов'язана зі збереженням традиційного скотарського напрямку господарювання, а друга тенденція характеризується розвитком землеробства і, зокрема, поміщицького, та пошуком інших форм, найбільш пристосованих до нових реалій. Однак вже на середину XIX ст. майже половина дворянських господарств була закладена за борги в опікунському банку, ще 25% була на межі виживання. І лише чверть поміщицьких маєтків можна назвати процвітаючими, саме до таких належать господарство Скаржинських.

Першим із родини почав проживати на півдні Петро Михайлович

344 Остен-Сакен Д. Мысли о ведении рационального хозяйства в Новороссийском крае // Записки Общества сельского хозяйства Южной России (далі – Записки ОСХЮР). – 1867. - №5. – С.410.

345 Струков Д. О лесных насаждениях и запрудах херсонского помещика Скаржинского // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1853. - №2. – С. 387.

346 Палімпсестов І. Новоросійський знаменитий хазяїн В.П. Скаржинський // Труды Вольного экономического общества. – 1853. – Т. 4. – С. 305.

347 Скальковский А.О. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730-1823. Ч.2. – Одесса, 1838. – С.349.

348 Флоровский А.В. Отечественная война и Новороссийский край. – Одесса, 1913. – С.15.

349 Філіппович І. Летопись прихода Петро-Павловской церкви села Мигея, Елисаветградского уезда, Херсонской епархии // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1901. – Т. XXIII. – С. 5.

350 Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма, 1825-1860 гг. – М., 1981. – С.26.

351 Котов А.И. Из истории лесоразведения на Юге Украины // Республиканский межведомственный тематический научный сборник. Лесоводство и агролесомелиорация. – 1969. – №16. – С. 135.

Скаржинський, відомий військовий та адміністративний діяч. Одразу по зруйнуванню Запорозької Січі, будучи отаманом Бузького полку, він займає найкращі землі в колишній Бугогардівській паланці. В 1775 р. купує в генерала П.Текелія село Мигію, яке входило до Ольвіопольського повіту³⁵². Разом із селищем було придбано 6308 десятин землі та 480 кріпаків. Оцінивши вигідне розташування майбутнього маєтку на березі Південного Бугу, П.Скаржинський виміряв силу води неподалік від другого Мигіївського порогу і побудував там водяний млин, який став одним з перших у краї³⁵³.

Продовжити традиції батька зумів Віктор Петрович Скаржинський, який, в першу чергу, прославився як визначний лісівник Новоросійського краю. Про нього сучасники писали: “Цим господарством Новоросія може пишатися, може сміливо виставляти його змагатися з першоступеневими відомими світу господарями Європи”³⁵⁴. В.Скаржинський належав до тієї частини дворян, які дотримувались прогресивних поглядів на розвиток економічних відносин. Він намагався поєднати сільське господарство з переробними галузями легкої промисловості. В маєтках, на досить високому рівні, розвивалось вівчарство, зокрема, такі породи, як карачаївська, шпанська та інші³⁵⁵. У Мигії на річці Південний Буг була побудована сукновальня, на якій вовна піддавалась очищенню, а неподалік знаходилась суконна фабрика, де з цієї ж сировини виготовляли фризи та суконну матерію. Деякі відомості про це підприємство залишив А.Шмідт: “...фабрика має 10 ткацьких верстатів, прядильну машину та верстати рухаються за допомогою коней, а машини для стрижки, водою... Робочих на цій фабриці використовують 75 осіб. Загальний її обіг складає до 6000 крб. сріблом”³⁵⁶. Варто відмітити, що в 30-х рр. ХІХ ст. на території Херсонської губернії нараховувалось усього чотири суконні фабрики, які належали дворянам, їх власниками були Лутковський, Корбе, Кіріяков і Скаржинський. В 1860 р. Департамент торгівлі і промисловості взяв до уваги лише одне суконне підприємство, на якому працювало 87 чоловік і виготовлялось сукна на суму в 6125 крб. сріблом, це була фабрика В.П.Скаржинського³⁵⁷.

Продовжував функціонувати млин, який було оновлено та удосконалено. Викликаний із Німеччини спеціаліст сконструював: “двох половинний з шістьма поставами млин, який став кращим в околицях”³⁵⁸. В 1840 р. внаслідок повені млин було повністю

352 Історія міст і сіл УРСР. Миколаївська область. – К., 1971.- С.692.

353 Филиппович И. Летопись прихода Петро-Павловской церкви села Мигеи... – Т.ХХІV. – 1902. – С. 2.

354 Палимпсестов И. Нечто в роде “Введения” в уроки лесоводства для Новороссийского края // Записки ОСХЮР. – 1852. - №1. – С.66.

355 Скаржинский В.П. О разведении карачаевских овец в имени члена И.В.Э. Общества В.П. Скаржинского в Херсонской губернии//Труды Вольного экономического общества. – 1852. – Т.ІІ. – С. 140.

356 Шмитом А. Херсонская губерния //Материалы для географии и статистики России собранные офицером генерального штаба. – Херсон, 1863. – С.432.

357 Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. – М., 1981. – С.153.

358 Филиппович И. Летопись прихода Петро-Павловской церкви села Мигеи.... – С.2.

зруйновано, його відновлення почалось з наступного року при сприянні французького інженера Гейфе. Нова конструкція була ще більш модифікована, а мука стала настільки якісною, що були знайдені ринки збуту за кордоном. Сучасники писали: “..цей період млинарства у Мигії цілком можна назвати “золотим віком млина”³⁵⁹. Також, у господарстві були збудовані винокурний та цегельний заводи, працювали кузня, слюсарня і різного роду майстерні, зокрема штукатурна та швацька. В економії знаходились значні поклади граніту, це спричинило будівництво каменоломень, які приносили чималі прибутки.

В Мигії розташовувався кінний завод (його основу склали коні з заводу гетьмана Розумовського), жеребці якого постачались до імператорської кавалерії³⁶⁰.

Розуміючи потреби краю у водних артеріях поміщики Скаржинські будували в господарствах штучні водоймища. Віктор Петрович Скаржинський був автором декількох проектів щодо будівництва загат у степовій Україні. Інспектор сільського господарства Д.Струков відзначав: “В его имениях Херсонской губернии запружено 25 балок, из которых очень немногие в прежние время имели проточную воду, а теперь некоторые представляют вид обширных озер. Запруды устроены с большим знанием дела и пожертвованим трудом”³⁶¹. Водоймища були основним елементом у системі зрошення і сприяли розвитку лісівництва, садівництва та огородництва.

Сучасники поважали та цінували внесок родини Скаржинських в економічний розвиток Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Найбільше визнання отримав визначний лісівник Новоросійського краю Віктор Петрович Скаржинський, якому в 1872 р. було встановлено пам’ятник у місті Одесі. В наш час, не зважаючи на політичні та економічні зміни минулих десятиліть, пам’ять про талановитих господарів краю оберігається місцевими краєзнавцями.

Oksana Doroshenko

Development of the landlord property of the Skarzhyns'kyis in the territory of Southern Ukraine (at the end of the XVIIIth – in the first half of the XIXth c.)

The article is devoted to the noble family of Skarzhyns'kiyis, their contribution into economic development of Southern Ukraine at the end of the XVIIIth – in the first half of the XIXth centuries. Main attention is paid to practical activities of the Skarzhynskys in the field of agriculture and light industry during the pre-reform period. The role of the above mentioned family in the sphere of forestry, gardening, arable land farming and cattle breeding is investigated as well. Contribution of the Skarzhyns'kyis into the decision of complex problems connected with the development of the economy of the Southern region is appreciated.

359 Там само.

360 Палимпсестов И. Нечто в роде “Введения” в уроки лесоводства.... – С. 70.

361 Скаржинский В.П., Струков Д. Вопросы и ответы на запруды в степных местах Новороссийского края // Записки ОСХЮР. – 1852. - №9. – С. 427.

Олена Уварова

ПРО ПОХОВАННЯ В ОДЕСІ КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКОГО ПАТРІАРХА ГРИГОРІЯ V

На основі матеріалів Державного архіву Одеської області автором подаються нові відомості відносно обставин поховання в Одесі патріарха Григорія V, жорстоко вбитого за наказом Османського уряду у 1821 р. у Константинополі. Робота містить дані з архівних документів, періодичних видань XIX ст., коментарі – все, що допомагає відтворити хід подій, пов'язаних із знаходженням праху патріарха, його перевезенням до Одеси та проведенням поховальної церемонії.

*“...Тело подвижника в недрах земли сокрыла Одесса,
От Царя-Града приняв, чудо грядущим родам!..”³⁶²*

1821 р. ознаменувався в історії Греції як рік початку визвольної війни від османського панування. Чимало борців полягло в цій війні. Серед них і борець духовний – Константинопольський патріарх Григорій V.

Григорій V (у світському житті – Георгій Ангелопуло) народився в м. Димітсана (Пелопоннес, Греція) за одними даними у 1743 р.³⁶³, за іншими – у 1745 р.³⁶⁴, або у 1751 р.³⁶⁵ Освіту отримав спочатку на батьківщині, потім навчався в Афінах, Смірні³⁶⁶, де був пострижений у ченці, на о. Патмос. По закінченні всього навчального курсу повернувся до Смірни, прийняв сан архідиякона³⁶⁷ і був призначений протосінгелом³⁶⁸, а потім і архіпастирем³⁶⁹ Смірни. У 1798 р. константинопольський клір обрав Григорія патріархом. У подальшому двічі, у 1806 р. і у 1819 р., призивався він на патріарший престол і увесь час перебування на ньому значну увагу приділяв відновленню церков, сприяв заснуванню і підтримці училищ, улаштував грецьку друкарню.

У 1821 р. війська Олександра Іпсиланти повстали проти Османської імперії у Дунайських князівствах. Повстання зазнало поразки, але стало сигналом для подальших дій на території Греції.

Османський уряд, отримавши 2 квітня 1821 р. звістку про повстання Пелопоннесу, звинуватив патріарха у причетності до цього.

362 Стурдза А. С. Память Григория V, патриарха Константинопольского // Москвитянин – 1842. – № 6. – С. 384.

363 Свято-Троицкая (Греческая) церковь в Одессе (1808 – 2001 г.). – Одесса, 2002. – С. 35.

364 Греческая церковь Святой Троицы в Одессе, 1808 – 1908. (Репринтное издание). – Одесса: ОКФА, 1995. – С. 52.

365 Серафимов С. Блаженный Григорий V, Патриарх Константинопольский // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – Одесса, 1860. – № 2. – С. 68.

366 Смірна – грецька назва м. Ізмір (сучасна Туреччина).

367 Архідиякон – почесний титул старшого, першого диякона в лаврі, великому монастирі; диякон – службовець при патріарху, священнослужитель нижчого (першого) ступеня церковної ієрархії, помічник священника при богослужінні та здійсненні таїнств.

368 Протосінгел – перший заступник єпископа.

369 Архіпастир – найменування архієрея. Архієреї – загальна назва священнослужителів вищого (третього) ступеня християнської церковної ієрархії (єпископ, архієпископ, митрополит, екзарх, патріарх).

10 квітня, на Великдень, його відвезли на дізнання, і в той же день він був повішений на центральних воротах патріархії. Начальник варти прикріпив до грудей страченого напис: “Цей зрадник був першим винуватцем заколоту, співучасником і співвітчизником заколотників”³⁷⁰. Через три дні тіло патріарха з каменем на шиї було кинуто в море. Але 16 квітня його знайшли біля грецького Іонічного комерційного судна “Св. Спиридон” під англійським прапором³⁷¹, що готувалося до відплиття до Одеси і доставили в одеський порт³⁷². Ці події описують у своїх свідченнях, наданих Одеській портовій карантинній конторі в присутності карантинного інспектора 6 травня 1821 р., шкіпер Ніколо Склаво³⁷³ і пасажери судна “Св. Спиридон”. Їх підтвердив прибулий до Одеси колишній канцлер російського посольства в Туреччині статський радник і кавалер Мінчакі³⁷⁴.

Екіпаж і пасажери судна ще до відправлення довідалися від тамтешніх греків, що Рада міністрів Оттоманського уряду вирішила стратити безчесною смертю Константинопольського патріарха. У перший день Великодня він був викликаний до уряду і повішений катом на воротах патріаршого будинку. Тоді ж були піддані такій смерті в різних місцях міста шість перших архієреїв Синоду, тіла всіх їх залишені були протягом трьох днів для огляду народом на шибениці, а тіло патріарха тягнули по всіх головних вулицях міста для глузування, і кинули у море під суворим наглядом, щоб ніхто не витяг і не поховав.

Пізніше, у ноті турецькому урядові російський посланник у Константинополі Г.О.Строганов заявив, що “безприкладною за жорстокістю була розправа над патріархом східної церкви, учинена на місці виконання їм своїх священних обов’язків у день, що святкується всіма християнами, хоч цей вельмишановний пастир незадовго до цього висловлював турецькому урядові свою найповнішу покірність та лояльність”³⁷⁵.

370 Серафимов С. Блаженный Григорий V, Патриарх Константинопольский// Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – Одесса: Гор.Тип., 1860. - № 3. – С. 117.

371 ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 44-а за 1821 р. – Арк. 109 зв. В історіографію зустрічаються дані про те, що судно це було під російським прапором (Греческая церковь Святой Троицы в Одессе, 1808 – 1908. (Репринтное издание). – С. 54; Свято-Троицкая (Греческая) церковь в Одессе (1808 – 2001 гг.). – С. 46; Серафимов С. Блаженный Григорий V, Патриарх Константинопольский // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1860. - № 3. – С. 119). Вказується й інша назва судна – “Святитель Микола” (Свято-Троицкая (Греческая) церковь в Одессе (1808 – 2001 гг.). – С. 46).

372 ДАОО. - Ф. 1. – Оп. 221. – Спр. 3. – Ч. 2 за 1821 р. – Арк. 13 – 14.

373 Архівні документи згадують ім'я шкіпера – Ніколо Склаво (ДАОО.-Ф. 1. –Оп. 221. –Спр. 3. – Ч. 2 за 1821 р. – Арк. 15) та Ніколето Склаво (ДАОО. - Ф. 2. – Оп. 1. - Спр. 44-а за 1821 р. – Арк. 109 зв.). Зустрічаємо дані, що його звали Іоанн Склавос (Серафимов С. Блаженный Григорий V, Патриарх Константинопольский // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1860. - № 3. – С. 119), Маріно Склаво або Микола Попандопуло-Склаво (Греческая церковь Святой Троицы в Одессе, 1808 – 1908. (Репринтное издание) – С. 54; Одесса 1794 - 1894. К столетию города - Одесса Тип. О.Шульца 1895. – С. 586).

374 Мінчакі Матвій Якович (1769 - ?) – у 1816 – 1820 рр. управляючий комерційною канцелярією місії у Константинополі, 1820 – 1822 рр. – генеральний консул у Бухаресті, у 1824 – 1827 рр. – спочатку із спеціальним дорученням у Константинополі потім повірений у справах там само.

375 Нота посланника в Константинополі Г.А.Строганова турецькому правительству, 6 (18) юля 1821 г. // Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского Министерства иностранных дел (далі – ВПР). – Сер. II. – Т. IV. – М.: Наука, 1980. – С. 208.

У рапорті від 3 травня 1821 р. інспектор Одеської портової карантинної Контори Персіяні повідомив Одеському градоначальнику М.Я.Трегубову³⁷⁶ показання шкіпера Н.Склаво, і просив дозвіл на поховання тіла Патріарха, тому що за звичаєм “тіла людей, що вмерли під час перебування в карантині, ховають за стіною карантинної огорожі”³⁷⁷.

У свою чергу М.Я.Трегубов своїм донесенням на ім'я Херсонського військового губернатора графа О.Ф.Ланжерона³⁷⁸ повідомив про рапорт Карантинної контори³⁷⁹. Бажаючи усунути сумніви щодо ідентифікації особи патріарха, О.Ф.Ланжерон запросив на судно константинопольських греків, які знали патріарха особисто і встигли врятуватися в Одесі, і усі вони впізнали тіло. У посланні від 9 травня 1821 р. на ім'я Одеського градоначальника губернатор повідомляв, що показання про привезене тіло патріарха відправляє до Петербургу³⁸⁰.

Міністр духовних справ і народної освіти князь О.М.Голіцин³⁸¹ у своєму листі від 26 травня 1821 р.³⁸² повідомив О.Ф.Ланжерону про волю імператора поховати Григорія V в Одеській грецькій церкві³⁸³, а обряд за рахунок Херсонської казенної палати доручено провести Сілістрійському митрополиту, єпископу Бендерському й Аккерманському Димітрію, архімандриту³⁸⁴ Феофілу³⁸⁵.

Поширені чутки про несподіване перевезення тіла патріарха Григорія до Одеси та про віддання йому останньої шани сильно розлютили Порту³⁸⁶.

31 травня 1821 р. князь О.М.Голіцин перепровадив О.Ф.Ланжерону з фельд'єгерем Вороновим панагію, наперсний хрест, митру, підризник, епитрахиль, пояс, поручі, сакос, два омофора - великий і малий, сулок³⁸⁷.

376 Трегубов Микола Якович – одеський градоначальнику 1820 – 1822 рр.

377 ДАОО. - Ф. 1. – Оп. 221. – Спр. 3. – Ч. 2 за 1821р. – Арк. 13 – 14.

378 Ланжерон Олександр Федорович (1763 – 1831) – граф, генерал російської армії, французький емігрант, Херсонський військовий губернатор (1815 – 1822).

379 ДАОО. - Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 44-а за 1821 р. – Арк. 123 – 124 зв.

380 Там само. - Ф. 1. – Оп. 221. – Спр. 3. – Ч. 2 за 1821 р. – Арк. 21 – 21 зв.

381 Голіцин Олександр Миколайович (1773 - 1844) – князь, міністр духовних справ і народної освіти в 1816 – 1824 рр.

382 ДАОО. - Ф. 1. – Оп. 221. – Спр. 3. – Ч. 2 за 1821 р. – Арк. 24 – 25.

383 У виданні «Одеса. До сторіччя міста» знаходимо наступні відомості: “шкіпер Микола Попандопуло-Склаво привіз сюди [в Одесу – О.У.] на своєму бригу тіло страченого і кинутого в море патріарха Григорія. Указом від 22 лютого 1821 р. Государ Імператор повелів поховати його в одеській грецькій церкві з належними почестями” (Одеса 1794 - 1894. К століттю города. - Одеса: Тип.О.Шульца, 1895. – С. 586.) Як бачимо, автори “Одеси” згадують указ від 22 лютого 1821 р., але імовірно, тут відбулася помилка, тому що відомо, що патріарх був страчений 10 квітня, і тільки на початку травня тіло доставили в Одесу.

384 Архімандрит – старший чернечий сан 2-го ступеня священства (перед єпископом), почесний титул настоятелів великих чоловічих монастирів.

385 Феофіл, архімандрит – викладач Закону Божого (законовчитель) у Рішельєвському лицейі.

386 Див.: Посланник в Константинополе Г.А.Строганов управляющему Министерства иностранных дел К.В.Нессельроде, 28 мая (9 июня) 1821 г. // ВПР. – Сер. II. – Т. IV. – М.: Наука, 1980. – С. 167.

387 ДАОО. - Ф. 1. – Оп. 221. – Спр. 3. – Ч. 2 за 1821 р. – Арк. 26 – 27. (Панагія - невелика ікона Богородиці, нагрудний знак архієреїв. Митра - високий головний убір круглої форми, шитий золотом і прикрашений дорогоцінними каменями; частина богослужбового облачення архієреїв, архімандритів, а також священників, яким право його носіння дається як нагорода.

Церемонія поховання Найсвятішого Константинопольського Патріарха Григорія детально описується в документах ДАОО³⁸⁸.

На початку 10-ї години прибув граф Олександр Федорович Ланжерон, а незабаром за ним – Митрополит Сілістрійський Кирило, митрополит Ієропольський³⁸⁹ Григорій і єпископ Бендерський й Аккерманський Димітрій.

Жалобний хід відбувався у напрямку до Преображенського собору. В усіх церквах дзвонили у дзвони. Вулиці були заповнені безліччю православних, які прибули з Москви, Бессарабії, Тавриди, Молдавії, Волощини та інших місць. Після літургії преосвященні архієреї разом з іншим духовництвом провели панахиду, після якої перед труною священники і диякони поперемінно день і ніч до поховання співали Євангеліє.

19 червня, відбулося поховання тіла. Після літургії відбулося відспівування тіла, відправлене всім міським і прибулим з Кишинівської єпархії духовництвом. Під час співу прибулий з Константинополя проповідник патріаршого дому Костянтин Ікономос³⁹⁰ вимовив надгробне слово грецькою мовою³⁹¹. По закінченні відспівування процесія із Соборної перейшла до Грецької церкви. В Грецькій церкві було проведено малу панахиду, а після проголошення вічної пам'яті, тіло було покладено в кам'яну гробницю, улаштовану в самій церкві.

На третій день поховання єпископ Димітрій, ігумен Городищський і три протоієреї провели заупокійну літургію, після якої з митрополитами Сілістрійським і Ієропольським та іншим духовництвом була відправлена панахида над гробницею патріарха.

Таку ж літургію з панахидою відправив архімандрит Феофіл із протоієреями Старообрядницьким, Грецьким, Карантинним і священником Преображенської Соборної церкви на дев'ятий день поховання.

Підризник (стихар) - довгий одяг із широкими рукавами і з розрізами, скріпленими гудзиками з боків, дияконів і дяків, що надягається при богослужінні, а також нижнє облачення священників і архієреїв. Епитрахиль - приналежність облачення священника: широка стрічка, що надягається попереду поверх підризника або ряс. Поручі - частина богослужбового облачення духівництва: широкі стрічки зі шнурами, що стягують рукави підрясника або підризника у зап'ястя. При надяганні поручів вимовляється молитва, що нагадує про силу Божу і містить прохання просвітити того, хто одягає. Сакос - богослужбове облачення архієрея, що відповідає фелоні у священника. Фелонь - богослужбове облачення священника у вигляді довгого одягу без рукавів; риза. Омофор - частина архієрейського облачення, широка стрічка з зображеннями хрестів, що обгинає ший і спускається одним кінцем на груди, а іншим на спину (великий омофор) або обома кінцями на груди (малий омофор). Сулак (сулок, сулог) - шматок шитої тканини, якою прикрашений архієрейський ціпок.)

388 Там само. – Арк. 21 – 23.

389 Ієрополь – місто в північно-західній частині Малої Азії (Фрігії).

390 Костянтин Ікономос (Економос) (1780 - 1857) – священник, грецький православний вчений і суспільний діяч. Його праці були високо оцінені патріархом Григорієм V. Під час повстання проти турецького ярма (1821 р.) утік із Греції й оселився в Одесі. На запрошення імператора Олександра I, К.Ікономос переїхав з Одеси до Петербургу. Після звільнення батьківщини К.Ікономос повернувся в Афіни (1834 р.), де на нього чекав титул Головного проповідника Елладської Церкви, і присвятив себе суспільної і наукової діяльності.

391 Слова, говоренные в Одессе на греческом языке в 1821 и 1822 годах, при погребении Константинопольского патриарха Григория и при других случаях, Экономом Патриаршеского престола и Проповедником великим Константинопольским и прочих восточных церквей, Пресвитером Константином Экономидом. – С. 1- 26.

Князь О.М.Голіцин у листопаді 1821 р. вислав в Одесу графові О.Ф.Ланжерону 115 екземплярів, надрукованого в Санкт-Петербурзі “Слова...” Костянтина Ікономоса при похованні Патріарха, “для роздачі поселенцям грецької нації”³⁹². У продаж надійшов Життепис Григорія V італійською мовою³⁹³. У 1848 р. архієпископ Херсонський і Таврійський Інокентій установив щорічно справляти панахиду по Григорієві V.

У 1871 р., бажаючи урочисто відсвяткувати 50-ту річницю незалежності Греції, її король Георгій I звернувся до російського імператора Олександра II із проханням про повернення останків патріарха на батьківщину, на що і дістав згоду³⁹⁴. Спочатку патріарх був похований в Афінах у храмі Св.Елефтерії, а потім перепохований у соборі Євангелістрії.

У квітні 1921 р. Григорій V був зачислений до святих мучеників.

25 березня 1997 р. відбулося освячення мармурового надгробка в Грецькій церкві Святої Трійці на місці, де колись спочивало тіло Григорія V. У надгробок була вкладена частина його святих мощів.

Olena Uvarova

On Constantinople patriarch Grigoriy the 5-th Burial in Odesa

On the grounds of documents of Odesa Region State Archives the author presents some new data concerning to circumstances of patriarch Grigoriy the 5-th Burial in Odesa, which was cruelly killed in Constantinople in 1821. The article contains extracts from the archives documents, periodicals of XIX c., commentaries – all what helps to reconstruct course, connected with finding of patriarch body, its delivering to Odesa and conducting of funeral ceremony of event.

УДК 93(477.7)“18”Скальковський

Людмила Новікова

“ИСТОРИЯ НОВОЙ СЕЧИ ИЛИ, ПОСЛЕДНЕГО КОША ЗАПОРОЖСКОГО” А.А. СКАЛЬКОВСЬКОГО НА ДЕМИДІВСЬКОМУ КОНКУРСІ ПЕТЕРБУРЗЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Стаття присвячена участі двох видань монографії А.О.Скальковського “История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского” (1841-1842,1846) у Демидівському конкурсі Петербурзької Академії Наук, який розглядається як важливий чинник активізації місцевих або регіональних наукових досліджень у Російській імперії та Південній Україні у XIX ст.

У першій половині XIX ст. важливим чинником активізації наукових досліджень став конкурс Петербурзької Академії Наук. Заснування заходу

392 Там само. – Арк. 36.

393 Там само. – Арк. 68.

394 Слово, произнесенное первым секретарем греческого Синода архимандритом Аверкием Ламбири в Одесском Кафедральном соборе перед выносом останков патриарха Григория V из собора на пароход Византион, прибывший из Греции за сими останками // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – Одесса: Тип. П.Францова, 1871. – №9. – С.181; Возвращение смертных останков Константинопольского патриарха Григория V из России в Грецию // Там само. – С. 165.

стало можливим завдяки фінансовій підтримці з боку Павла Миколайовича Демидова (1798-1840). Власник Сибірських чавуноплавильних заводів, він багато зробив для розвитку науки в Російській імперії і був обраний почесним членом імператорської Академії Наук. Зі значних сум, які у 1830-1840 рр. щорічно вносили до АН П.М.Демидов, ця наукова установа з 1832 р. регулярно присуджувала Демидівські премії авторам тих представлених на конкурс робіт, які, на думку спеціально призначеного рецензента і за погодженням з Конференцією, виявлялися гідними такого рішення. Предмет цих робіт, за положенням, мав стосуватися Росії, а автор мав бути “или природный русский или иностранец состоящий в русской службе и проживающий в России”³⁹⁵.

Важливим наслідком проведення конкурсу, який заохочував до наукової праці широкі кола освічених людей і не обмежував право участі представників так званої провінції, став імпульс до розвитку регіональних досліджень у Російській імперії, що є проблемою, недостатньо дослідженою в історіографії. Окремі моменти історії конкурсу були розкриті у монографії М.А.Мезеніна³⁹⁶, однак дослідник зосередив свою увагу виключно на нагороджених роботах. Внаслідок цього за лаштунками його праці залишилися важливі відомості про роботи, які не отримали премії, що не дозволяє повністю розкрити історію конкурсу, а отже, й історію розвитку наукових знань. Також спеціально не досліджувався процес проходження по конкурсу праць історичного характеру. У цій статті ми маємо намір частково заповнити означені лакуни на прикладі участі у конкурсі на здобуття Демидівської премії двох видань монографії А.О.Скальковського “История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского” (у конкурсі 1842 і 1846 рр.). Окремі моменти участі праць цього дослідника у конкурсі Академії згадані в роботі В.М.Хмарського³⁹⁷, однак цей аспект його біографії ще не був предметом докладного розгляду.

Своє знайомство з конкурсом А.О.Скальковський міг розпочати завдяки своєму начальникові – градоначальнику Одеси О.І.Льовшину (Левшину), а також завдяки генерал-губернатору Новоросійського краю та Бессарабії М.С.Воронцову. Перший отримав половинну премію Академії Наук у 1834 р. за дослідження “Описание киргиз-кайсацких орд и степей”³⁹⁸, до другого А.О.Скальковський звернувся у 1836 р. з проханням посприяти участі в академічному конкурсі своєї першої значної праці “Хронологическое обозрение истории Новороссийского края” (ч. 1, 1836 р.)³⁹⁹. На подальшу участь у заході міг надихати факт знайомства у кінці 30-х рр. ХІХ ст. А.О.Скальковського з братом Павла Демидова Анатолієм, який відвідав Одесу і для якого південь також становив особливий предмет

395 Общий отчет о шестнадцатом присуждении Демидовских наград, составленный непременно секретарем имп. АН и читанный в публичном собрании сей Академии // Шестнадцатое присуждение учрежденных П.Н.Демидовым наград, 24 мая 1847 г. – С.Пб., 1847. – С. 2.

396 Мезенин Н.А. Лауреаты Демидовских премий Петербургской Академии Наук. –Л., 1987. – 203 с.

397 Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на півдні України: Аполлон Скальковський.-Одеса, 1998.(Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І.Мечникова вип. 6).

398 Мезенин Н.А. Лауреаты... - С. 61.

399 ДАОО. – Ф. 1. – оп. 200. – Спр. 30. – Арк. 150.

зацікавленості, однак з природничо-промислової точки зору⁴⁰⁰. В одному з конкурсів вони взяли участь водночас як конкурсанти (у 1846 р.)⁴⁰¹. У 1837 р. А.О.Скальковський представив на розгляд Академії працю “Первое тридцатилетие истории г. Одессы” (1837), у 1839 – “Хронологическое обозрение истории Новороссийского края” (Ч. 1-2) та “Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы” (1839). На конкурс 1842 р. дослідник подав на розгляд академіків результати своєї праці над створенням історії запорозького козацтва – монографію “История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского” (1841(1842)) (далі – ИНС-1)⁴⁰². Результат конкурсу був незадовільний для А.О.Скальковського Черговий раз йому не вдалося отримати давно очікуване престижне визнання Академії Наук.

Матеріали з архіву Коша Запорозької Січі продовжували поступати до одеського дослідника. Їх опрацювання дозволило значно збільшити обсяг монографії, роботу над другим виданням якої історик розпочав у 1843 р.⁴⁰³ Довгий час за положенням, що регламентувало участь наукових праць у Демидівському конкурсі, другі видання не допускалися до участі в ньому. Однак у 1846 р., коли минуло вже 15 років з часу заснування заходу, були внесені зміни до положення. За новими правилами, до участі у конкурсі допускалися другі видання без урахування того, чи приймали участь у конкурсі перші. Ставилася одна умова: “необходимо, чтобы новое издание, против первого, было значительно умножено и исправлено самим автором”⁴⁰⁴.

Підготувавши друге, значно доповнене видання “Истории Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского”⁴⁰⁵ (далі-ИНС-2), А.О.Скальковський мав намір взяти участь у сімнадцятому конкурсі 1847 р., вказуючи у своєму листі до Конференції Академії Наук від 18 липня 1846 р., що на початок 1847 р. має вийти невеликий “сборник подлинных документов или приложений”⁴⁰⁶. Подібну інформацію він подав у лютому 1846 р. у повідомленні про майбутнє друге видання історії Нової Січі, вказавши, що у збірці буде більше 50 номерів повних документів, а також списки кошових, суддів, писарів, осавулів, імена старшини у 1769 р., імена кримських ханів з 15-го хана до кінця XVIII ст.⁴⁰⁷. Однак Академія Наук включила його роботу, не чекаючи обіцяних додатків, до шістнадцятого конкурсу 1846 р., й їй був наданий почесний відгук установи, який мав вийти в “Отчете о семнадцатом присуждении демидовских наград”, як говорилося у листі Академії до А.О.Скальковського від 31 травня 1847 р.⁴⁰⁸, однак надрукований був у

400 Будущность промышленной жизни Новороссийского края //Русский дневник.-1859.-1 янв.

401 Общий отчет... – С. 7.

402 Скальковский А. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного запорожского архива. - Одесса, 1841(далі-ИНС-1).

403 Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на півдні України.....-С. 84.

404 Общий отчет... – С. 2.

405 Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива. – Ч. 1-3. – 2-е изд., исправленное и значительно умноженное. – Одеса, 1846 (далі –ИНС -2).

406 Архів Російської Академії Наук (далі – Архів РАН). – Ф. 2. – Оп. 1 –1846. – Спр. 1. –Арк. 163.

407 Библиографическое известие // Русский инвалид.-1846.-21 февр. (№ 41).

408 Архів РАН.-Ф. 2.-Оп. 1-1846.-Спр. 1.-Арк. 164-164, зв.

звіті про 16-й конкурс⁴⁰⁹.

Анонсована збірка документів не побачила світ і у 1847 р. Так, у своєму листі до академіка П.І.Кеппена від 3 березня 1847 р. А.О.Скальковський пише: “В будущем разве году выйдет 4-й том этой книги – в виде Сборника подлинных бумаг – документов и дополнений”⁴¹⁰. На жаль, доля цього видання залишається нез’ясованою хоча підготовка його простежується за матеріалами особистого архіву історика, де зберігається список “Приложений”, в якому у хронологічному порядку вміщено близько (не всі правильно пронумеровані, останні два документи – без номерів) 50 позицій, що охоплювали документи від 1635 р. до другої половини XVIII ст.⁴¹¹. Порядок і кількість позицій дозволяє припустити, що це і є проект запланованої збірки документів⁴¹². Частина з них (11) вже була оприлюднена в ИНС-1. Всього було видруковано у ИНС-1 та ИНС-3 біля 18 документів (включно зі списками кошових отаманів та кримських ханів) зі зазначених у списку додатків з архіву А.О.Скальковського.

Спробуємо з’ясувати, чому наукова установа не пішла на зустріч автору у питанні терміну конкурсу. На наш погляд, це могло бути пов’язано з публікацією у 1846 р. робот з історії козацтва Г.Ф.Міллера під назвою “Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах”. Цей дослідник ще у 1755 р. висловив думку про те, що Універсал гетьмана Богдана Хмельницького від 15 квітня 1655 р. (який підтверджував грамоту Стефана Баторія 1576 р. з наданням права запорозьким козакам на володіння їх територією), на який опирався при визначенні багатьох концептуальних положень А.О.Скальковський, і який зайняв перше місце у додатках до ИНС-1 та мав бути під № 1 у збірці документів до другого видання ИНС, є фальсифікатом. Одним з головних аргументів Г.Ф.Міллера став такий: чи може той, хто сам не володіє чимось (мається на увазі Богдан Хмельницький та територія Запорозької Січі), жалувати цим іншого (запорожців)⁴¹³. Отже, ймовірно, краще було допустити роботу для конкурсу 1846 р., як таку, що ще неможливо було в широкому науковому середовищі співвіднести з думками Г. Ф. Міллера щодо універсалу. Можливо, це стало однією з причин того, що А.О.Скальковський отримав за ИНС-2 від Академії схвальний відгук, а не грошову премію. Також це могло сприяти призупиненню занять істориком історією Нової Січі, бо А.О.Скальковський, як ми побачимо надалі, не був налаштований поступатися своїми висновками та переконаннями – власними чи запозиченими з традиції – в галузі історії запорозького козацтва. Тільки через 40 років він вирішує і надалі відстоювати свою точку зору в історіографії, видавши третє видання ИНС, де продовжував опиратися на дані Універсалу. Знаменно, що він у цьому виданні демонструє своє

409 Устрялов Н.Г. Разбор сочинения г. А. Скальковского под заглавием “История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского”, составленный академиком Н.Устряловым // Шестнадцатое присуждение учрежденных П.Н.Демидовым наград, 24 мая 1847 г. – С.Пб., 1847.-С. 157-164.

410 Архів РАН. – Ф.30. – Оп. 3. – Спр. 257. – Арк. 2-2, зв.

411 Архів Санкт-Петербурзької філії Інституту Російської історії РАН (далі – Архів СПб. ФІРІ РАН). – Ф. 200. – Оп. 2. – Спр. 187. – Арк. 38-39.

412 ИНС-2.-С. 32, прим.; Библиографическое известие //Русский инвалид. – 1846. – 21 февр. (№ 41).

413 Миллер Г. Ф. Исторические сочинения Малороссии и малороссиянах – М., 1846. – С. 44.

незнайомство з виданням праць Г.Ф.Міллера⁴¹⁴.

Рецензентом “Истории Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского” у конкурсі 1842 р. став за дорученням Петербурзької АН вже відомий на той час історик, екстра-ординарний професор руської історії Петербурзького університету Микола Герасимович Устрялов (1805-1870). Рецензія на роботу, що не отримала у цьому конкурсі відзнаки Академії, так і залишилася в архіві установи⁴¹⁵. У той же час вона представляє неабиякий інтерес як за своїм змістом, який є ілюстрацією далеко не офіційного в очах рецензента трактування автором питань, пов'язаних з феноменом запорозького козацтва, так і за своїми наслідками для дослідницької діяльності А.О.Скальковського у вивченні історії запорозького козацтва. Саме тому ми вважаємо за необхідне помістити її текст у кінці статті майже повністю (зберігається мова, синтаксис, особливості стилю і пунктуації джерела). Рецензія на друге видання монографії у конкурсі 1846 р. також була довірена Академією М.Г.Устрялову⁴¹⁶ і була, як вище згадувалося надрукована

У рецензії на монографію А.О.Скальковського під час конкурсу 1842 р. М.Г.Устрялов висловив цілу низку принципових зауважень, хоча згодом сам зазначав “вообще одобрительный” характер відгуку⁴¹⁷. Критичні висловлювання російського історика стосовно поверховості та необґрунтованості висновків А.О.Скальковського, на наш погляд, були викликані невідповідністю між трактуванням окремих питань ним самим та А.О.Скальковським, а також тим, що останньому не вдалося на практиці у першому виданні історії Нової Січі дотриматися у повному обсязі необхідних вимог наукової критики, як її розумів М.Г.Устрялов. Принципи наукової критики були викладені останнім у дисертації “О системе прагматической русской истории”, а також у передмові до загальної праці з “русської” (зберігаємо термінологію автора з огляду на семантичне навантаження у досліджуваний час) історії⁴¹⁸. Якщо порівняти “словник” А.О.Скальковського (наприклад вислів “прагматическая история”⁴¹⁹) та М.Г.Устрялова у галузі теорії історичного дослідження то стає зрозумілою вага авторитету петербурзького історика у цій галузі для історика регіонального.

М.Г.Устрялов в історії історичної науки відомий, зокрема, своїми публікаціями історичних пам'яток XVI-XVII ст. та як автор синтетичної праці під назвою “Русская история”, яка витримала багато видань. У цій роботі вчений розвиває власну концепцію історії Русі, яка трактується ним більш широко, ніж історія Російської держави, і водночас дозволяє трактувати його роль в історіографії як офіційного історика. Він починає руську історію з Київської Русі, вказує на остаточний поділ Русі в кінці XVII ст. на східну (у складі Російської

414 Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорожського.- Дніпропетровськ, 1994. – С. 95.

415 Архів РАН. – Ф. 2. – Оп. 1-1842. – Спр. 1. – Арк. 48-50, зв.

416 Архів РАН. – Ф. 2. – Оп. 1-1846. – Спр. 1. – Арк. 61.

417 Устрялов Н.Г. Разбор сочинения ...-С. 161.

418 Устрялов Н. О системе прагматической русской истории. – С.Пб., 1834; Устрялов Н.Г. Русская история. Ч. 1.-С.Пб., 1837.-С. 1 і далі.

419 ИНС-1.-С. 144.

держави) і західну, кожна з яких з цього моменту – з часу початку нової історії з точки зору тодішньої історичної науки – розвивалася окремим історичним шляхом. При розгляді нової історії основним предметом свого дослідження історик називає “судьбу восточної Русі, судьбу России”⁴²⁰. Подібний підхід до висвітлення руської історії дозволив М. Г. Устрялову охопити широке коло проблематики, розглянути окремі сторінки історії Литовського князівства, Польщі та Речі Посполитої, України та українського (в тому числі запорозького) козацтва (в ліхтариках “Запорожье”, “Дашкович”, “Стефан Баторий” та інших⁴²¹).

Одне з перших зауважень Устрялова на роботу А.О.Скальковського було пов’язано з позицією одеського дослідника у питанні етнічного змісту терміну “Русь” – суперечки між норманістами та антинорманістами були однією зі складових історіографічного процесу того часу. Сам рецензент був норманістом, тоді як А.О.Скальковський вважав Русь назвою слов’ян. Згадки про початки слов’янської історії розпочинають у А.О.Скальковського історію запорозького козацтва, яке він розглядав саме як представника слов’янського лицарства⁴²². Критика М.Г.Устрялова не спонукала дослідника в ИНС-2 змінити свою позицію у цьому очевидно принциповому для нього питанні, і він тільки зазначає, що нез’ясованим залишається питання, як саме нормани “сделались Русскими?”⁴²³. Цікаво, що А.О.Скальковський, поділяючи у питанні походження окремих гілок козацтва Русь на дві частини – Південну та Північну, або Велику⁴²⁴, дотримується поглядів, також відмінних від підходів М.Г.Устрялова, який, як вже було сказано, пропонував головний поділ Русі на східну та західну.

Погляди М.Г.Устрялова на історію запорозького козацтва на момент конкурсу 1842 р., іноді наближаючись до інтерпретацій А.О. Скальковського, в багатьох випадках принципово від них відрізнялися. Це стосується, зокрема, питання зв’язку між запорозьким та “малоросійським” козацтвом, проблеми прототипу та часу виникнення запорозького козацтва та інших. М.Г.Устрялов, як і деякі з його попередників у висвітленні історії запорозького козацтва⁴²⁵, розглядає запорожців на певному етапі їх історії як синонім “малоросійського” козацтва. З характеристики козацтва стає зрозумілим, що російський історик при визначенні спільності між запорозьким козацтвом та “городовим” опирається на типологічну близькість їх внутрішньої організації, хоча і визнає те, що прототипом “городового” стало запорозьке козацтво. Він також вважає, що прототипом для українського козацтва стало донське: “Козаки Малороссийские образовались по примеру донских. Первоначальное воинственное

420 Устрялов Н.Г. Русская история.-3-е изд. –С.Пб., 1845. – Ч. 2. –С. 3.

421 Устрялов Н.Г. Русская история.-С.Пб., 1837. – Ч. 2. – С. 216 – 218.

422 ИНС-1. – С. 1 –2.

423 ИНС-2. – С. 19.

424 ИНС-2. – С. 28.

425 Запорожские козаки //Словарь географический Российского государства, описывающий азбучным порядком. –М., 1804. –Ч. 2. –Стб. 536.

братство, служившее основанием их, возникло в конце XV в., в⁴ низовьях Днепра, под именем Черкас и Запорожцев... По примеру запорожцев, образовались казачьи дружины в Малороссийских городах, оне состояли из воинственных людей, соединенных тесными узами братства, свободных от общественных повинностей и зависевших единственно от своих старшин." Остаточне розділення козацтва на дві гілки – "малоросійське" (реєстрове) та запорозьке М.Г.Устрялов пов'язує з реформою короля Стефана Баторія⁴²⁶. Хоча А.О.Скальковський і говорить про спільне коріння між "малоросійським" та запорозьким козацтвом, спільне походження від "Руси южных и юго-западных княжеств"⁴²⁷, однак визнає за запорозьким буквальну, шляхом колонізації, роль у формуванні "малоросійського", а не шляхом рецепції в українських містах організаційної парадигми устрою запорозької громади.

Особливу критику з боку М.Г.Устрялова викликало переконання А.О.Скальковського у тому, що "запорожцы, т.е. славянские витязи, составляли род военного братства, учредившегося подобно римско-католическим монашеским орденам"⁴²⁸. Для М.Г.Устрялова такі погляди означали, що ці ордени, а не, в чому він був переконаний, православне донське козацтво, стали взірцем для створення запорозького братства. Це було неприпустимим для російського історика, тим більше, що А.О.Скальковський спеціально вказував і на те, що донське та інші види козацтва утворилися на зразок запорозького, у тому числі "малоросійськѣ, як було з'ясовано вище. Близьку в цьому аспекті думку висловлював до А.О.Скальковського, наприклад, вже згаданий Г. Ф. Міллер (Мюллер)⁴²⁹. Свою позицію в цьому питанні А.О.Скальковський зберігає й у ИНС-2, де зазначає, що запорожців "считаем началом и первообразом всего козачьего мира"⁴³⁰.

У питанні щодо подібності орденам запорозького козацтва А.О.Скальковський також не поступився своєю позицією під критикою М.Г.Устрялова. Історик, правда, в ИНС-2 замість твердження подібності говорить про те, що можна порівняти (підкреслено мною.-Л.Н.) запорожців з католицькими орденами, звертає увагу читачів на існуючі докази цього "припущення"⁴³¹. Ці докази, особливо документи, настільки, з точки зору А.О.Скальковського, вагомі, що "самый неугомонный враг козачества не откажет между ними (козаками та західним духовним лицарством) сродства, очень естественного"⁴³². У зв'язку з цим з'являється проблема зовнішніх впливів на запорозьке козацтво, на його особливий устрій та побут. В ИНС-1, серед іншого, А.О.Скальковський відмічає, що знання правильної військової справи

426 Устрялов Н.Г. Русская история.-С.Пб., 1837.-Ч. 2.-С. 216-218.

427 ИНС-1.-С. 7, 72, 144.

428 ИНС-1.-С. 39.

429 СоловьевС. ГерхардФридрихМюллер(ФедорИвановичМиллер) // Современник1854.-№ 10.-С. 131.

430 ИНС-2.-С. 28.

431 ИНС-1.-С. 39; ИНС-2.-С. 101.

432 ИНС-2.-С. 102.

козаки отримали від польських гетьманів у XVI і XVII ст.⁴³³. В ИНС-2⁵ він приділив ще більшу увагу питанню, як саме проникали у середовище запорозького козацтва ідеї лицарства та орденського порядку. Відповідь, з точки зору А.О.Скальковського, лежала на поверхні – “от поляков, первых образователей, если не учредителей Запорожья в XVI веке; если не в военном, то хотя в гражданственном образе”⁴³⁴.

Слід зазначити, що у питанні визнання польського впливу на розвиток козацтва історик не був першим. Як в російській⁴³⁵, певним чином і у М.Г.Устрялова, так і в українській історіографії (у праці В.Г.Рубана) вже згадувалося або стосовно ролі польських королів в організації козацтва, або стосовно ролі поляків – керівників козацтва, і А.О.Скальковський був обізнаний з цими джерелами⁴³⁶. Серед згаданих осіб – Є.Дашкевич П.Ланцкоронський, король Сигізмунд I, якого історик вважав першим засновником Запорозької військової общини⁴³⁷, опираючись переважно на згадагний вище універсал 1655 р. Слід зазначити, що питання про етнічну належність перших лідерів козацтва не було однозначним у першій половині XIX ст., як і взагалі уявлення про попередників Богдана Хмельницького. Так, М.О.Максимович схилився до версії про те, що Є.Дашкевич був православним русином, а П.Лянцкоронський, існування якого зафіксоване в універсалі 1655 р., є особою невизначеною, в той час як польський історик слов'янського законодавства Мацеєвський писав про родинні зв'язки П.Ланцкоронського з польським королем Олександром⁴³⁸. А.О.Скальковський очевидно схилився до польського походження керівників козацтва.

Крім того, історик шукає більш широкі впливи і в ИНС-2 вказує на існування інтересу у польської еліти до теми орденів як форми організації захисту країни⁴³⁹. Очевидно, А.О.Скальковський дійсно був переконливим у другому виданні ИНС, тому що в рецензії М.Г.Устрялова у конкурсі 1846 р. з'являється висновок, що козацтво “наполняет своими делами много страниц Русской и Польской истории” (особливості розуміння М.Г. Устряловим терміну “руська історія” було розглянуто вище)⁴⁴⁰.

Не співпадали погляди істориків і на час походження козацтва. А.О.Скальковський вважав і в ИНС-1, і надалі в ИНС-2, що впевнено, опираючись на дані писемних джерел, існування запорозького козацтва можна відзначити для XVI ст.⁴⁴¹. Для більш ранньої хронології немає писемних підтверджень. При визначенні нижньої хронологічної межі історик виходив з того, що самі козаки в документах-чолобитних XVIII ст. та переказах зберігають пам'ять про початки козащини до 1576 р. Початок

433 ИНС-1.-С. 59.

434 ИНС-2.-С. 106.

435 Запорожские козаки ...-С. 536; Соловьев С. Герард Фридрих Мюллер...- С. 132.

436 ИНС-1.-С. 144; Архив СПб. ФІРІ РАН.-Ф. 200.- Оп. 2.-Спр. 151.- Арк. 2-4.

437 ИНС-2.-С. 28, прим.; 34.

438 Грушевский А.С. М.А.Максимович (1804-1873).- С.Пб., 1906.-С. 28-29; Максимович М.А. Исторические письма о казаках к М.В. Юзефовичу // День.-1863.-16 нояб. (№ 49).-С.18; Исторические отрывки г-на Мацеевского. О казаках //Журнал Министерства народного просвещения.-1837.-Ч. 15, № 7-9. - С. 493.

439 ИНС-2.-С. 108-109, прим.

440 Устрялов Н.Г. Разбор сочинения ...-С. 159.

441 ИНС-1.-С. 6; ИНС-2.-С. 26.

запорозького козацтва як організованої певним чином суспільної структури він пов'язує найраніше з початком XVI ст. – періодом діяльності Є. Дашкевича⁴⁴², П. Ланцкоронського короліванням Сигізмунда I.

Наступним моментом, який піддав критиці рецензент при участі ИНС-1 у конкурсі 1842 р., стала інтерпретація А. О. Скальковським особливостей підпорядкування запорозької церкви. Стверджуючи незалежність запорозької церкви⁴⁴³, він, незважаючи на критику рецензента і у другому виданні ИНС продовжує наполягати на її особливому статусі, вказуючи на її номінальну підпорядкованість московському патріархові до 1709 р., а після заснування Нової Січі загадав про благословення цієї події з боку київського митрополита, далі вказує на роль в історії церкви “духовного наставника”, Києво-Межигірського монастиря. Історик знайшов за необхідне підкреслити, що різниця від “Руської” церкви полягала саме в управлінні – головою запорозької церкви фактично був кошовий отаман⁴⁴⁴.

Окреме зауваження М. Г. Устрялова стосувалося висвітлення у А. О. Скальковського історії участі запорозького козацтва у російсько-турецькій війні 1769-1774 рр. На думку академіка, історик козацтва зайняв недостатньо критичну позицію, змалював картину, яку заперечують ордери Румянцева Катерині II, що зберігаються в архіві воєнного міністерства. Слід відмітити, що А. О. Скальковський при відтворенні історії участі козацтва у цій війні використовував документи доступного йому цінного запорозького архіву, тому вводить до наукового обігу ордери П. О. Румянцева Кошу Запорозької Січі. Поряд з цим вже в ИНС-1 історик намагався зайняти об'єктивну – в контексті свого світогляду – позицію і вказував як на позитивні, що стосувалися військової служби, так і негативні, пов'язані з “непо корою”, моменти історії запорозького козацтва в цей період⁴⁴⁵, тому звинуватити його в односторонності важко і несправедливо з боку рецензента. Не змінилася його позиція фактично і в ИНС-2. Для її підтвердження А. О. Скальковський додав до офіційних джерел центрального походження документи з запорозького архіву, такі, як фрагменти похідних журналів та листування⁴⁴⁶. Історик зазначив, що їх об'єктивність у відображенні істини забезпечується їх секретним статусом.

Зауваження рецензента стосувалися і зображення в ИНС-1 процесу ліквідації Нової Січі у 1775 р. А. О. Скальковський став фактично першим істориком, хто детально розглянув причини й обставини ліквідації Запорозької Січі російським урядом, присвятивши цій важливій проблемі окремі розділи у першому та другому виданнях історії Нової Січі (розділ 9 в ИНС-1 та розділ 6 в ИНС-2). При підготовці ИНС-2 більше уваги приділив питанню історичних передумов, вказуючи водночас на те, що його висновки в цьому питанні не остаточні⁴⁴⁷, та відтворенню фактографічної канви. Критика, висловлена М. Г. Устряловим в рецензії під час конкурсу 1842 р., в основному торкалася підходів А. О. Скальковського до використання джерел. Академік вказував на

442 ИНС-2.-С. 28, прим.

443 ИНС-1.-С. 41, прим.

444 ИНС-2.-Ч. 1.-С. 159, 167-169.

445 ИНС-1.-С. 317, 320, 323.

446 ИНС-2.-Ч. 3.-С. 6.

447 ИНС-2.-Ч. 3.-С. 179.

надмірне захоплення істориком переказами колишнього запорожця М.Коржа за рахунок офіційних документів. В ИНС-2 А.О.Скальковський, з одного боку, розширює коло джерел, навіть включаючи картографічні, з іншого, продовжує наголошувати на цінності повідомлень Коржа, який атакування Січі описав “сходно вполне с истиной”. Додатковим свідченням цього, ймовірно, стало співпадіння відомостей у М.Коржа та у народній пісні про цю подію⁴⁴⁸. А.О.Скальковський не просто користується переказами для заповнення лакун, утворених відсутністю документів⁴⁴⁹, але й, відповідно романтичним тенденціям в історіографії підносить народну фіксацію історичних подій на рівень їх відображення в офіційних документах. Водночас А.О.Скальковський “очищує” дані нарративного джерела, вказуючи на суб’єктивний вплив щодо висвітлення подій у М.Коржа. Останній, зображуючи П.Текелія боягузливим, керується “злопамятством за разорение Сечи”⁴⁵⁰.

Критично поставився М.Г.Устрялов і до висновків А.О.Скальковського щодо писемності запорозьких козаків. Історик Нової Січі широко розумів цей термін, що охоплював і писемну продукцію канцелярії, й усну народну культуру (перекази та пісні). В ИНС-2 він в лапки бере термін писемність у змісті монографії, однак жалкуючи додає, що ще не видані “малоросійські літописи”. Складені, на думку історика, на основі переказів, і тим самим представляючи народний погляд на історію, вони дозволили б вірніше оцінити історичні події⁴⁵¹.

Попри критику рецензента під час конкурсу 1842 р., А.О.Скальковський, як це було виявлено, в ИНС-2 майже не вніс зміни до своїх інтерпретацій. Його зусилля були направлені, здебільшого, на доведення правильності зроблених в ИНС-1 висновків, на те, щоби слідувати законам історичної критики або сучасної йому історичної науки (що спеціально відмітив у другій рецензії М.Г.Устрялов⁴⁵², на оприлюднення даних отриманих ним нових документів запорозького архіву. У результаті участь ИНС-2 у конкурсі АН 1846 р. принесла визнання А.О.Скальковському з боку цієї установи. М.Г.Устрялов у надрукованій у звіті рецензії високо оцінив роботу історика і визнав за можливе рекомендувати її на отримання заохочувальної (половинної) премії. Однак фінансова ситуація в АН склалася таким чином, що рецензенти рекомендували до отримання премій більше праць, ніж було наявних грошей у фонді премії. Монографія А.О.Скальковського відповідала цілій низці вимог до робіт, які рекомендувалися і на повну премію: довголітня важка праця над проблемою; новизна погляду на предмет; пошук й наукова розробка невідомих до того джерел, що було відмічено рецензентом⁴⁵³. Щоправда у повній премії відмовив ИНС-2 сам М.Г.Устрялов, вказавши на те, що А.О.Скальковський заслуговував би на цю нагороду, якщо б висвітлив докладно всю історію козацтва, а не тільки останнього Коша (період Нової

448 ИНС-2.-Ч. 3.-С. 186, 188, 201.

449 ИНС-2.-Ч. 3.-С. 189.

450 ИНС-2.-Ч. 3.-С. 195.

451 ИНС-2.-Ч. 1.-С. 348.

452 Устрялов Н.Г. Разбор сочинения ...-С. 162-163.

453 Общий отчет...-С. 6; Устрялов Н.Г. Разбор сочинения ...-С. 160, 162, 164.

Січі)⁴⁵⁴. Перевага при нагородженні як повними, так і заохочувальними преміями очевидно віддана була тим роботам, які відповідали ще одній вимозі – наявності високої практичної користі. Академія не врахувала рекомендацію М.Г.Устрялова і постановила тільки “упомянуть с похвалою” про видатну книгу А.О.Скальковського⁴⁵⁵.

Той факт, що треті видання за новим положенням конкурсу не допускалися до участі в ньому, очевидно, поряд з іншими чинниками, не сприяв продовженню роботи над створенням чергового видання історії Нової Січі. Поряд з цим дослідження історії спроб А.О.Скальковського отримати визнання з боку Академії Наук результатів його розробки історії запорозького козацтва виявило важливу роль Демидівського конкурсу у підтримці місцевих історичних досліджень. Рецензування з боку академіків сприяло кореляції якщо не інтерпретацій, то методів історичного дослідження з прийнятими у столичних наукових колах стандартами, які у даному випадку представляла методика М.Г.Устрялова. Впровадження нових правил, які передбачали право участі у конкурсі других видань, стало важливим підґрунтям, зокрема, для А.О.Скальковського, внести вказані зміни до своєї монографії і зайняти гідне місце серед сучасних йому істориків (думка М.Г.Устрялова про автора ИНС-2, висловлена в рецензії).

ДОДАТОК

[Рецензия] № 4.

История Новой Сечи [...] Одесса, 1841.

Читано [5] апреля 1843 г.

В предисловии автор [А.О.Скальковский] говорит, что после многих поисков, ему удалось найти в Екатеринославе, в обрывках архива одного давно упраздненного присутственного места, дела Запорожского Коша от 1730 до 1775 гг. ...

Собрание документов, найденных г. Скальковским, хотя не многочисленное и вовсе не заслуживает пышного названия запорожского архива, тем не менее включает в себе несколько актов, бывших доселе неизвестными и поясняющие состояние Запорожья в последнее время его существования. Таковы, например, 3 грамоты Крымских ханов к Кошевым атаманам (388, 395 и 396), наказ Товарищества депутатам Запорожского войска, отправленные в Комиссию составления Нового Уложения в 1767 г. (402), ордера Миниха, Румянцева Панина и Потемкина во время войн России с Турцией. Но сими немногими документами и ограничивается достоинство труда г. Скальковского. Исследования самого автора или слишком поверхностны или неосновательны, так он принимает за неоспоримую истину, что именем Руси, еще до Рюрика, назывались славяне, населявшие земли нынешней России, доказывает, что Запорожское военное братство установилось по примеру рыцарских орденов католических, преимущественно тамплиеров и иезуитов (підкреслено М.Г.Устряловим - Л.Н.) утверждает что православные церкви и духовенство в Запорожье были независимы от общей иерархии

454 Устрялов Н.Г. Разбор сочинения ...-С. 164.

455 Общий отчет...-С. 6-8.

Российской, хотя вслед за тем сам же говорит, что Запорожцы во все времена составляли парохию ставропигиального Киевского Межигорского монастыря и принимали к себе только тех духовных, которые одобряемы были его настоятелем; кроме того, описывая уничтожение Сечи он верит рассказам безграмотного казака Коржа, более чем официальным документам, о которых даже вовсе не упоминает. Как предание последнего Запорожца, одаренного умом и даром слова, рассказы Коржа без сомнения любопытны, но не в такой степени, чтобы верить им безусловно и предпочитать их самым актам. Корж передавал события по-своему, со всеми прикрасами и прибавлениями молвы народной. Можно было заимствовать у него многие черты нравов и составить из них живописную картину; но доверять его полусказочным преданиям, более нежели историческим документам будет большою ошибкою. Наконец нельзя не заметить излишнего пристрастия к своему предмету, столь несносного в деле историческом: видя в запорожцах каких-то рыцарей, героев, даже людей письменных, он утверждает, что они в первую войну Турецкую прославили себя доблестями; совсем не то говорил об них Румянцев в донесениях своих к императрице Екатерине II, хранящихся в архивах военного министерства. Экстраординарный академик Н.Устрялов. 28 марта 1843 г.

Архів Російської Академії Наук. – Ф. 2: Канцелярія конференції та Секретаріат Академії Наук. – Оп. 1-1842. – Спр. 1: XII Демидівський конкурс. – Арк. 48-50 зв.

Lyudmyla Novikova

A.O.Skal'kovs'kyi's monograph "The History of Nova (New) Sich or of the last Zaporozhian Kosh" in Demidov's competition of Petersburg Academy of Science

The article has been dedicated to a process of participation of A.O.Skal'kovs'kyi's monograph of 1st and 2nd editions "The History of Nova (New) Sich or of the last Zaporozhian Kosh" (1841-1842, 1846) in Demidov's competition of Petersburg Academy of Science, which became an important factor for increasing local or regional scientific investigations in Russian empire and in the South of Ukraine in XIX c.

УДК 93(477.7)“1826”

**Анатолій
Бачинський**

О.ЛАЗАРЕВСЬКИЙ І “СВЕДЕНИЯ О ЗАДУНАЙСКИХ ЗАПОРОЖЦАХ В 1826 Г.”

Публікація, а точніше тези були підготовлені і відправлені А.Д.Бачинським для участі у науково-практичній конференції “Українська археографія: проблеми і перспективи”, присвяченій 160-річчю від дня народження О. М. Лазаревського, що проводилась 20–22 жовтня 1994 р. в Чернігові. Однак через невідомі нам причини вона не була опублікована. Пропонуємо чичачеві варіант датований 14–15 жовтня 1994 р. і підписаний А.Д.Бачинським.

Матеріал присвячений публікації О.Лазаревським одного з джерел з історії задунайського козацтва у 1826 в журналі “Киевская старина”. З'ясовано, що

дане джерело являло собою фрагмент відомостей, зібраних підполковником Генерального штабу Російської імперії підполковником І.Ліпранді і був ним опубліковано в повному обсязі у 1851 р.

В 1891 р. Олександр Лазаревський передав для публікації в журналі "Киевская старина" цінне джерело з історії Задунайської Січі. Воно побачило світ в листопадовому номері під його псевдонімом "А.Л." під назвою "Сведения о задунайских Запорожцах в 1826 году". До джерела О.Лазаревський подав невеличкий археографічний вступ. В ньому він зазначав, що придбав книгу "Некоторые сведения о правом берегу Дуная, собранные в 1826 г. – С.Пб.: В тип.генер. штаба, 1827.- 16°.-63 стр. С план. крепости Тульчи". Ця книга не була описана в жодних каталогах і не мала цензурного дозволу. Тому О.Лазаревський вважав, що вона "містить в собі відомості, зібрані офіцерами Генерального штабу напередодні турецької війни 1827-1828 рр. і надруковані за розпорядженням військового начальства". Для публікації О.Лазаревський зробив витяг зі сторінок 32-39, що містили відомості про задунайських запорожців. Особливий сенс передруку цього матеріалу він вбачав у тому, що стаття Ф.Кондратовича (Хф.Вовка) "Задунайская Сечь по местным воспоминаниям и рассказам", надрукована в "Киевской старине" 1883 р. у № 1,2,4, базувалася лише на спогадах старого задунайського запорожця А.Колодійця, а його відомості мали документальний характер і в багатьох випадках доповнювали статтю.

Матеріали з Російського державного військово-історичного архіву дозволяють розкрити важливі обставини виникнення цього джерела і ступінь його вірогідності.

У ході підготовки до війни з Османською імперією 1828–1829 рр. російське командування виявляло значний інтерес до правого берега Дунаю, де мали вестися військові дії і, зокрема, до задунайських запорожців і некрасовців - донських козаків-старовірів. 15 липня 1826 р. начальник Генерального штабу російської армії І.І.Дибич звернувся з листом до новоросійського і бессарабського генерал-губернатора М.С.Воронцова, в якому просив повідомити його про задунайських запорожців, які можуть відігравати значну роль у бойових діях. 31 серпня М.С.Воронцов надіслав І.І.Дибичу листа з характеристикою Задунайської Січі. Одночасно відомості про театр майбутніх військових дій, в тому числі і про задунайських запорожців, і некрасівців мав збирати підполковник І.П.Ліпранді, що перебував у Бессарабії і займався організацією військової розвідки проти Туреччини. Протягом 1826 р. ним був підготований опис, який під назвою "Виписки касательно запорожцев и некрасовцев, извлеченные из описания подполковника Липранди.1826" був переданий до Генерального штабу. На рукопису зазначено, що його одержано в Генеральному штабі 8 січня 1827 р. від графа Ф.Д.Палена, що відав канцелярією Управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора. Він був переданий до 2-го відділення штабу, де були зроблені відповідні правки і певні уточнення, зокрема, щодо чисельності задунайських запорожців. Далі він увійшов до книги, яку придбав О.Лазаревський.

Слід зазначити, що матеріал про задунайських запорожців і¹ некрасовців майже в тому ж вигляді, що був у рукопису І.П.Ліпранді і в публікації О.Лазаревського, був надрукований і самим автором у книзі "Обозрение пространства, служившего театром войны России с Турцией с 1806 по 1812 гг. К описанию войны этой генерал-лейтенанта Михайловского-Данилевского. Составлено в 1841 г. статским советником Липранди, служившим в войну 1828-1829 гг. полковником Генерального штаба. – С.Пб.:В типографии Генерального штаба, 1851." – 95 с. Проте, і ця книга, як і та, що була в О.Лазаревського, є бібліографічним раритетом.

Іван Петрович Ліпранді (1790–1880 рр.) особа досить відома. Він брав участь у війні 1812 р. з Наполеоном. В 1820-х рр. служив в Бессарабії підполковником Камчатського, а потім Якутського піхотних полків. Підтримував тісні зв'язки з О.С.Пушкіним, під час перебування останнього в Бессарабії, і залишив про нього спогади.

В Бессарабії І.Ліпранді виконував завдання військової розвідки проти Туреччини. Пізніше став генерал-майором, працював в міністерстві внутрішніх справ. Займався історією, лишив цікаві спогади. Є відомості, що вже в Бессарабії був агентом політичної поліції. В міністерстві внутрішніх справ здійснював нагляд за гуртком петрашевців і сприяв його ліквідації. До нього вкрай негативно ставилися О.І.Герцен, М.Г. Чернишевський.

Аналіз матеріалу, зібраного І.П.Ліпранді, дозволяє твердити про їхній досить високий рівень вірогідності.

Публікація О.Лазаревським відомостей, підготовлених, як з'ясувалося підполковником І.П.Ліпранді, відіграла значну роль у вивченні історії Задунайської Січі.

Anatoliy Bachyns'kyi

O.Lazarevs'kyi and "Data about Zadunays'ki zaporozci in 1826"

The publication, or to be exact theses have been prepared and sent by A.D.Bachyns'kyi for participation in Scientific and practical conference «Ukrainian archeography: problems and prospects», devoted to the 160th anniversary of O.M.Lazarevs'kogo's birthday which was held in Chernigiv. But because of unknown reasons it has not been published. We offer the reader a variant dated on October, 14-15th, 1994 and the signed by A.D.Bachyns'kyi October, 20-22th, 1994 in the city of Chernigiv.

The theses are devoted to publication of one of the sources of Zadunais'an Cossacks' history in 1826 made by O. Lazarevs'kyi in "Kievskaya starina". It has been revealed that this source was a fragment of information collected by lieutenant-colonel of Russian Empire General Stab I. Liprandi, published it in a whole in 1851.

УДК 323.13 (=161.2) "18/19" (09)

Юрій Сурай

**М.І. КОСТОМАРОВ ПРО ІСТОРИЧНУ РОЛЬ УКРАЇНСЬКОГО
КОЗАЦТВА**

У статті розглядається проблема джерельної бази та історіографічної спадщини М.Костомарова з історії українського козацтва. Автор концентрує увагу на основних

працях М.Костомарова, в яких досліджується дана проблема, та роботах провідних² вчених і діячів культури, де аналізується творча спадщина М.Костомарова.

Дослідженню історії українського козацтва приділяли увагу багато вітчизняних вчених. Але одним із перших, хто зацікавився цією проблемою був Микола Іванович Костомаров.

Розглядаючи проблему джерельної бази, необхідно виділити такі праці М.Костомарова, як: “Две русские народности”, “Историческое значение южнорусского народного песенного творчества”, “Історія України в життєписах визначних її діячів”, “Богдан Хмельницький”, “Гетьманство Ю.Хмельницького”, “Мазепа” та інші. Цікавим джерелом є листи М.Костомарова до М.Максимовича, в яких вчені обговорювали суспільно-політичні проблеми доби Б.Хмельницького, а також літературні твори Костомарова.

Особливої уваги потребує історіографічний аналіз спадщини М.Костомарова в творах істориків, філософів, діячів культури. Оскільки з оцінкою історичної ролі козацтва, особливо запорізького, як прогресивної сили, Костомаров виступив одним із перших у вітчизняній історіографії і це було високо оцінено провідними інтелектуалами ХІХ ст. доречно почати з оцінки Тарасом Шевченком. У вірші “Веселе сонечко ховалось,” присвяченого Костомарову, Шевченко писав:

“Молюся! Господи, молюсь!
Хвалить тебе не перестану!
Що я не з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани!”⁴⁵⁶

Важливо відзначити, що активним популяризатором творчості Костомарова був І. Франко. Він навіть радив польській письменниці Е. Ожешко прочитати праці Костомарова для вивчення історії України⁴⁵⁷.

Значну увагу спадщині М.Костомарова приділив видатний український громадський і культурний діяч і вчений Михайло Драгоманов. В роботі “Література російська, великоруська, українська і галицька” він проаналізував багато праць Костомарова, розкрив різні грані його творчості. Драгоманов підкреслював, що “ніхто, окрім Шевченка, не зробив стільки для пропаганди українських симпатій, як М. Костомаров своїми “російськими” монографіями”⁴⁵⁸.

Торкаючись проблеми української історії, Драгоманов писав: “... важніше для української ідеї, щоб і українці, беручи вищу науку у гімназіях і університетах, знали, що таке Україна, і великоруси знали, що таке Україна у Росії і у Слов'янщини, т.ч., значить яка її мiрова доля. Показати це можна лише через дорогу, яку проложив пан Костомаров”⁴⁵⁹.

В роботі “Листи на Наддніпрянську Україну” Драгоманов пояснив, чому Костомаров писав свої праці російською мовою. “Щодо того, що Костомаров писав томи по московському, то як його за те покарати українцеві, коли все-таки Костомаров писав переважно про Україну...і важче було знайти для них видавців і публіку, коли б він писав їх по-

456 Шевченко Т. Кобзар. – К., 1967. – С. 348.

457 Український історичний журнал. – 1967. – № 5. – С.45.

458 Драгоманов М.П. Літературно – публіцистичні праці у двох томах. – К., 1970. –Т.І.–С. 167.

459 Там само. – С.181.

українському”⁴⁶⁰.

Як відомо в 1880 р. Драгоманов написав “Очерк життєвий. Микола Іванович Костомаров”. Крім біографічних даних Драгоманов дає історіографічний аналіз працям Костомарова. При цьому він підкреслює, що “під усіма науковими працями Костомарова, навіть такими, які, здається далекі од України, чується завше серце Українського народовця”⁴⁶¹.

Значне місце Драгоманов виділяє і проблемі історії козацтва. Він зазначає, що “Костомаров звів до купи нитки історії Київської Русі дотатарської й України козацької”⁴⁶². При цьому він зауважував, що “там, де Костомаров має діло з цілком краєвим, українським матеріалом, як, наприклад, в статтях про історію козацтва в піснях – там він стоїть міцно, й праця його справді найліпша з тих, які були досі на цім полі”⁴⁶³.

Значний вплив мав М.Костомаров на формування поглядів Михайла Грушевського. В передмові до 50-томного видання творів М.Грушевського П.Сохань наголошує, що саме праці з історії України М.Костомарова пробудили у М.Грушевського “гаряче бажання присвятити себе святій справі – служінню своєму народові”⁴⁶⁴.

У роботі Грушевського “Справа українських катедр і наші наукові проблеми” говориться: “Українська історіографія мала те щастя, що їй не бракувало поза цеховою, так би сказати, наукою дослідників талановитих, енергійних, які... інтенсивно працювали над її історією й дуже багато зробили для зрозуміння певних сторін чи періодів її історичного життя. Згадати хоч би Костомарова...”⁴⁶⁵. Безперечно оцінка спадщини М.Костомарова М.Грушевським має вирішальне значення для визначення місця і ролі Костомарова в українській історіографії, в тому числі в дослідженні історії козацтва.

Враховуючи те, що одним із провідних дослідників історії українського козацтва став пізніше Д.Яворницький, необхідно підкреслити, що Д.Яворницький широко використовує спадщину Костомарова.

В його 3-томнику “Історія запорізьких козаків” чи не найбільше посилань саме на Костомарова і перш за все на його праці “Южная Русь и козачество”, “Богдан Хмельницький”, “Мазепа и мазепинцы”⁴⁶⁶.

Високу оцінку дав спадщині Костомарова і майбутній віце-президент Всеукраїнської академії наук С.Єфремов. “Правда і воля, щастя і доля неподільно для Костомарова єднаються з християнством і морально – індивідуальна сторона в його ідеології переважає”, а стосовно козацької доби Б.Хмельницького зауважив “його Хмельницький вже цілком свідомий з національного погляду діяч і демократ”⁴⁶⁷.

460 Там само. – С.453.

461 Там само. – Т.ІІ. – С. 141.

462 Там само. – Т.ІІ. – С. 141.

463 Там само. – Т.ІІ. – С. 143.

464 Грушевський М. Твори. – Львів, 2002. – Т.І. – С. 20.

465 Там само. – Т.І. – с. 465.

466 Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т.І. – С.72, 76, 78, 85, 88 та ін.; Т.ІІ. – С. 57, 61, 81 та ін.; Т.ІІІ. – С. 43, 55, 75 та ін.

467 Єфремов С. Історія українського письменства. – К. 1995. – С.351.

В радянській історіографії 1920-50-х рр. появилось багато⁴ несправедливих оцінок наукової і літературної спадщини М.Костомарова. При цьому глибоких наукових досліджень у цей період не з'являлось. Інтерес до творчої спадщини Костомарова зріс у зв'язку з 150-річчям з дня його народження, яке відзначалося за рішенням ЮНЕСКО в усьому світі в 1967 р. В цьому році в журналах "Вітчизна", "Жовтень", "Українському історичному журналі" з'явилися статті В.Сарбея, Є.Шабліовського, С. Злупко, Р.Іванової, А.Беспалової про роль М. Костомарова у суспільно-політичному русі XIX ст.⁴⁶⁸. А наступного 1968 р. вийшла монографія П.Попова "М.Костомаров як фольклорист і етнограф". Попов приділив вперше значну увагу дослідженню Костомаровим історії українського козацтва, але дав критичну оцінку поглядам Костомарова, назвавши їх "ідеалістичною схемою"⁴⁶⁹. Із дослідників радянської доби найбільш ґрунтовною є монографія Ю.А.Пінчука, яка була опублікована в 1984 р.

Ю. Пінчук у чотирьох розділах своєї монографії проаналізував праці М.Костомарова, в яких розглядається козацька доба в історії України. Незважаючи на звинувачення М.Костомарова у відсутності наукового, марксистського висвітлення козацького періоду XVII-XVIII ст., Ю. Пінчук назвав його "ученым широкого діапазона"⁴⁷⁰.

Лише в 90-х рр. XX – початку XXI ст. з'явилась низка публікацій, в яких об'єктивно висвітлюється наукова спадщина М.Костомарова, в тому числі з історії українського козацтва. Серед них варто виділити статті Ю.Пінчука, О.Кіяна, Д.Вирського. В цих роботах М.Костомарова називають одним із "Ідеологів українського національного відродження" і навіть уводять термін "костомарознавство"⁴⁷¹. Саме тому актуальним завданням українських істориків XXI ст. є всебічне висвітлення внеску М.Костомарова у вітчизняну історіографію, в тому числі у вивчення історії українського козацтва.

М.Костомаров виступив одним із перших у вітчизняній історіографії з оцінкою історичної ролі українського козацтва. Аналізуючи праці цього видатного вченого, доцільно почати з визначення Костомаровим часу зародження козацтва. В роботі "Две русские народности" він зазначає, що "козацтво почалося в XII – XIII ст."⁴⁷².

Під козацтвом Костомаров розумів не тільки особливий рід військ, а й ту "масу народу, яка шукала волю і приймала цю назву в її первісному, більш загальному значенні вільної людини"⁴⁷³.

Вже в своїй роботі "Южная Русь в конце XVI века" опублікованій в Харкові в 1842 р. він наголошував, що найвищою цінністю для козаків

468 Жовтень. – 1967. – № 4; Вітчизна. – 1967. – № 7; Український історичний журнал. – 1967. – № 5.

469 Попов П.М. М.Костомаров як фольклорист і етнограф. – К. 1968. – С.79 – 81.

470 Пінчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И.Костомарова (Критический очерк). – К., 1984.

471 Пінчук Ю., Кіян О. М.Костомаров і В.Антонович: Єдність ідей та відмінність методології //Історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 43; Вирський Д. Видатному історичному присвячується //Історичний журнал. – 2006. – №2. – С.120.

472 Костомаров Н.И. Две русские народности. – Киев – Харьков, 1991. – С.31.

473 Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. - Т. II. – С.Пб, 1872.–С 200 – 201; Попов П.М. М.Костомаров як фольклорист і етнограф. – К., 1968. – С.79.

був демократизм, захист православної віри⁴⁷⁴. В серії історичних портретів, зокрема в роботі “Иван Свирговский, украинский казацкий гетьман XVI века”, яка вперше була надрукована в журналі “Москвитянин” в 1855 р., Костомаров вперше сформулював думку, що козацтво на Дніпрі було вираженням національної ідеї⁴⁷⁵.

Значну увагу історії українського козацтва Костомаров приділяв в роботі “Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий”. Він дає характеристику структурі козацького війська, шляхам його формування і підкреслює, що козацтво отримало в очах народу “нравственное освещение”⁴⁷⁶. Важливо підкреслити, що Костомаров був одним із перших фольклористів та етнографів, який звернув увагу на відображенні героїчної історії українського козацтва, особливо Запорозької Січі, в народних думах і піснях⁴⁷⁷.

У роботі “Київський Митрополит Петро Могила” Костомаров показує єдність дій українських козаків і української просвіти (братств) в захисті православної віри⁴⁷⁸. Аналізуючи літературу “що повсталана Україні після того, як Петро Могила розбудив умовний рух”, Костомаров особливу увагу звертає на історика Йоаникія Голятовського, який багато писав про тодішнє суспільно-політичне життя. При характеристиці брошури Голятовського “Скарбниця пожитечная” він торкається пояснення автором слова козак. Голятовський розділяє думку тих, хто “виводить слово козак від козерога, небесного зодіака”⁴⁷⁹. Костомаров коментуючи таке твердження, дає оцінку існуючій тоді схоластичній науці.

Тут варто додати, що і сам Костомаров, який належав до української школи поетів-романтиків, оригінально відтворив тему козацтва в своїй поезії. В своїх віршах “Пан Шульпіка”, “Брат з сестрою” та інших він не лише займався переказом українських народних легенд, а й намагався розширити на українському ґрунті національні рамки фольклору. Він показує героїзм козаків в захисті українського народу, роль Запорозької Січі у вихованні в молодих українців “козацької одваги”⁴⁸⁰.

Таким чином, в науковій і літературній спадщині М.Костомарова значне місце займає тема українського козацтва. На це постійно звертали увагу провідні інтелектуали XIX – XX ст. На початку XXI ст. уведено навіть термін “костомарознавство”⁴⁸¹. Більше уваги вчені, в тому числі і фольклористи, стали приділяти аналізу релігійності українського народу, зокрема козаків, у творах М.Костомарова⁴⁸². Безперечно в нинішньому столітті буде зроблено новий крок в дослідженні творчої спадщини видатного вченого і письменника.

Urij Surai

474 Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. – С.146, 152, 195.

475 Там само. – С. 262.

476 Там само. – С. 355.

477 Попов П.М. М.Костомаров як фольклорист і етнограф. – К. 1968. – С. 80.

478 Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. – Львів, 1918. – С. 196.

479 Там само. – С. 377.

480 Українські поети-романтики 20 – 40-х років XIX ст. – К., 1968. – С. 219, 226.

481 Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С.120.

482 Філософська думка. – 2006. – № 3. – С.128.

M.Kostomarov on historical role of Ukrainian Cossacks

The problems of basis of historical sources and historiographical inheritance of M.Kostomarov in the field of the history of Ukrainian Cossacks is discussed. The author pays attention to M.Kostomarov's main works, in which this problem is being searched and to the works of the outstanding scientists and the men of culture, where the inheritance of M. Kostomarov is being analysed.

УДК 93 (477.7)“1897”

Тарас Максим'юк

ДАРЧИЙ НАПИС ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО. 1887 р.

В статті публікується дарчий напис Д.І.Яворницького його друзів, акторові та письменнику В.П.Потапенку, виконаний на першій книжці Д.І.Яворницького “Число и порядок Запорожских Сечей с топографическим очерком Запорожья”(К.,1884) 01.08.1887 р.

Життєвий та творчий шлях видатного українського історика, академіка Академії наук УРСР Дмитра Яворницького /1855-1940/ незмінно привертая і привертає увагу широких кіл громадськості України. Перевидаються після довгої перерви його дослідження⁴⁸³, виходить низка праць присвячених його життю і творчому доробкові⁴⁸⁴, побачила світ дуже важлива епістолярна спадщина історика, археолога, фольклориста, мовознавця, письменника⁴⁸⁵.

У збірці “Тарасового Дому”, українського культурологічного музейно-виставкового центру в Одесі, основу якого складає колекція Україніки автора цієї публікації, є досить вагомий розділ, присвячений Дмитру Яворницькому. Це ціла низка видань його творів, що побачили світ наприкінці ХІХ – в перше тридцятиріччя ХХ ст., серед яких є праці, що давно вже стали класичними джерелами з історії запорозького козацтва. Це двотомне унікальне видання “Запорожье в остатках старины и преданиях народа” (С.Пб.,1888), “Сборник материалов для истории запорожских казаков” (С.Пб.,1888), “Вольности запорожских казаков” (С.Пб., 1890), альбоми “Из украинской старины” (С.Пб.,1900) і “Дніпрові пороги” (Харків, 1928) та ін. Є також деякі праці Д. Яворницького що друкувались в різних збірниках та журналах, особливо в “Киевской старине”, представлений він і як письменник – повість “За чужий гріх” (Катеринослав, 1907). На превеликий жаль, не вдалося свого часу знайти та придбати одну з найголовніших праць Д.Яворницького – прижиттєве видання тритомної “Истории запорожских казаков” (Т.І. – С.Пб.,1892; Т.ІІ. – С.Пб.,1895; Т.ІІІ. – С.Пб., 1897), а також фольклорного збірника “Малороссийские народные песни, собранные в 1878-1905 гг.” (Катеринослав, 1906) та перший і

483 Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків/ Пер. з рос. І.І.Сварника; Упоряд.іл. О.М.Апанович; Худож. В.М.Дозорець.- Львів: Світ, 1990-1991. – Т.1–3 та ін.

484 Шубравська М.М. Д.І.Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К.: “Наукова думка”, 1972; Шаповал І. В пошуках скарбів – К.: Дніпро 1983.

485 Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д.І.Яворницького. Уклад. С.В. Абросимова, А.І.Перкова, О.В.Піцик, Н.Г.Чередник. – Дніпропетровськ: “Гамалія”, 1997; Вип.2: Листи діячів культури до Д.І.Яворницького Уклад С.В.Абросимова Н.Є.Василенко, А.І. Перкова, І.Ю.Тарасенко, І.М.Тимофєєва, Н.Г.Чередник. – Дніпропетровськ, 1999.

єдиний том "Словника української мови" (Катеринослав, 1920).

Серед раритетів, пов'язаних з іменем Д.Яворницького, які не так часто зустрічаються не лише в приватних збірках, але і в державних музеях, архівах і бібліотеках, в колекції "Тарасового Дому" треба відзначити три дарчі написи Д.Яворницького на його друкованих працях. В цій статті публікується перший за хронологією дарчий напис, зроблений на двох ранніх дослідженнях молодого вченого, що опинились під одною видавничою обкладинкою.

Д.Яворницький поступив 1877 р. на історико-філологічний факультет одного з найстаріших навчальних закладів України – Харківський університет. Серед його вчителів помітно виділялись видатні українські вчені Олександр Потебня та Микола Сумцов.

Закінчив навчання Д.Яворницький у 1881 р. і рада університету залишила його позаштатним стипендіатом для підготовки до професорського звання по кафедрі російської історії. Паралельно молодий історик викладав у гімназіях, а 1885 р. змушений переїхати на постійне проживання до Петербургу.

Бібліографія творчого доробку Д.Яворницького починається з 1882 р. Вже у 1883 р. виходить уривок з його першої наукової праці "Топографический очерк Запорожья", що надрукували "Харьковские губернские ведомости". На цей самий рік припадає початок його багатолітньої співпраці з журналом "Киевская старина". Катеринославська газета "Днепр" у 1884 р. друкує його публічні лекції про запорозьких козаків.

На 1884 р. припадає і перший візит Д.Яворницького до Одеси. Як свідчать джерела, його колекцію історичних старожитностей визнано однією з найкращих на VI Археологічному з'їзді в Одесі, що проходив у серпні 1884 р. Тут він прочитав два реферати⁴⁸⁶. У квітневомучислі журналу "Киевская старина" за 1884 р. друкується наступна ґрунтовна праця молодого вченого "Число и порядок Запорожских Сечей". Одразу за нею цей журнал друкує попереднє дослідження Д.Яворницького, уривок з якого з'явився у "Харьковских губернских ведомостях" – "Топографический очерк Запорожья".

Публікація виходить у травневому, червневому та липневому числах "Киевской старины".

За тодішньою традицією, яка, на жаль, не дожила до наших днів, і можливо, за бажанням автора, обидві статті Дмитра Яворницького були видані окремою книжкою, на вихід у світ якої київська цензура дала дозвіл 20 вересня 1884 р., тобто через майже два місяці по виходу останньої частини "Топографического очерка Запорожья" в "Киевской старине". Це видання можна вважати першою солідною книгою в творчому доробку Д.Яворницького.

Один із примірників цього малотиражного видання зберігається в колекції "Тарасового Дому". Придбаний він ще 1979 р. в одеському букіні № 19, що діє і досі на Грецькій площі в Будинку книги за ціною 25 крб. Редакція "Киевской старины" для цього видання спеціально підготувала обкладинку (титульної сторінки, як такої, в цій книзі немає) на якій надруковано: "ЧИСЛО и ПОРЯДОК (ЗАПОРОЗЬКИХ СЕЧЕЙ) С

486 Шубравська М.М. Д.І.Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К.:Наукова думка 1972. – С.23.

ТОПОГРАФИЧЕСКИМ ОЧЕРКОМ ЗАПОРОЖЬЯ. (Соч. Д.И.ЭВАРНИЦКОГО⁸)
) Издание редакции "Киевской старины". (КИЕВ. (1884 г.) Типография
 Г.Т.Корчак-Новицкого, Михайловская ул., соб. д." Розмір блоку видання -
 25,5x16,2 см. Примірник не обрізаний і не обрамлений На звороті
 обкладинки ще один надрук – "Дозволено цензурою". Киев, 20 сентября
 1884 г. Тираж цього видання невідомий

Перша солідна книга Д.Яворницького складається з двох статей, кожна з яких має свою власну пагінацію. "Число и порядок Запорожских Сечей", що йде першою, має 20 сторінок. На останній сторінці внизу видруковано: "Оттиск из апрельской книжки журнала "Киевская старина" 1884 г. Киев. Тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, Михайлов. ул., соб. д.". Друга стаття "Топографический очерк Запорожья" має єдину пагінацію на 76 сторінок і не розбита за числами виходу в журналі /травень, червень, липень/. На останній сторінці окрім авторства вказано місце написання статті та дата: "Д.И.Эварницкий Харьков 1883 г., декабря 6 дня". А в нижній частині відзначено: "Оттиск из июльской книжки – журнала "Киевская старина" 1884 г. Киев. Тип. Г.Т.Корчак-Новицкого Ш Михайлов ул., соб. д."

Ознайомлення зі змістом цих двох праць Д.Яворницького, а, тим більше, науковий аналіз обох з точки зору сучасної історіографії не входить до завдання автора даної статті. Це окреме перше видання двох важливих статей Д.Яворницького, що знаходиться в збірці "Тарасового Дому", є унікальним з тієї причини, що має на обкладинці дарчий напис, який належить безпосередньо Д. Яворницькому. Текст дарчого напису, виконаний пером і чорним чорнилом, складається, з двох рядків: "Любому та щирому козакові В.П. Потапенку – (автор на не забудь, 18½87 р."

Окрім дарчого напису, що знаходиться в верхній частині обкладинки (перший рядок – вище рамки, а другий – під самісінькою рамкою), на ній в два відбитки власної печатки, яка належить адресатові автографа, з текстом у два рядки: "В'ячеслав Панасович ПОТАПЕНКО" Розмір відбитка – 0,8 x 3,5 см. На обкладинці між назвою книжки та прізвищем автора таких відбитків два, причому, той що знаходить праворуч, перевернутий. Відбитки цієї печатки також знаходяться на таких сторінках цього примірника: між "Число и порядок Запорожских Сечей" – С.3, 5, II; "Топографический очерк Запорожья" – С. 11, 17, 29, 37, 53.

Сам В'ячеслав Панасович Потапенко (псевд. В. Безбрежний., Чорномор; 1863-1942), письменник і актор поміщицького роду з Херсонщини. У 1883-1890 рр. він працював у трупах М.Кропивницького, М.Старицького, з 1890 р. - режисером у трупі М.Васильєва-Святошенка, був співробітником львівської "Зорі" і "ЛНВ". В.Потапенко автор реалістичних оповідань з селянського життя: "Над кручею" (1889), "На нові гнізда" (1899), "Король Лір" (1912), "Чабан" (1927), і, спільно зі М.Старицьким, драми "За друга" (1887) та інших п'єс. З 1904 р. В.Потапенко жив у Краснодарі на Кубані, друкувався в місцевій пресі, у тамошніх театрах ставилися його п'єси.

Одне з питань, що виникає у зв'язку з дарчим написом – де було подаровано Д.Яворницьким цю першу книгу В.Потапенку. З листа старшого друга Д.Яворницького, українського фольклориста,

етнографа, історика й архівіста Якова Новицького (1847-1925),⁹ датованого 7 серпня 1887 р., якого він надіслав з Нікополя до Катеринослава, ми дізнаємось, що на початку серпня 1887 р. Дмитро Яворницький перебував у Катеринославі⁴⁸⁷. Не виключено, що саме там в цей час був і В.Потапенко. Якщо 1887 р. В.Потапенко продовжував працювати в трупі М.Кропивницького, то відомо з хронології артистичної діяльності М.Кропивницького⁴⁸⁸, що його трупа після гастролей у Ставрополі відпочивала – з кінця липня до 2 вересня 1887 р. – до початку гастролей у Москві.

Таким чином, дарчий напис Д.Яворницького міг з'явитися лише у Катеринославі або на його околицях, де в цей час перебував Дмитро Яворницький.

Taras Maksim'uyk

Dmytro Javornyts'kyjs donative inscription. 1887.

D.Javoryts'kogyjs inscription published in the article was given to his friend, the actor and writer V.P.Potapenko, D.I.Javonyts'kyj wrote it in his first book «The Number and order of Zaporozhian Siches with topographical sketch of Zaporozhye» (K., 1884) 01.08.1887 year.

---

487 Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д.І.Яворницького. – С.389.

488 Меженко Ю. Хронологія артистичної діяльності М. Л. Кропивницького. //М. Л. Кропивницький. Зб. статей, спогадів, і матеріалів. – К.:Мистецтво, 1955. – С.409-410.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ І. ЛИННИЧЕНКА У НАУКОВИХ І ГРОМАДСЬКИХ ТОВАРИСТВАХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті на базі широкого кола архівних та оприлюднених джерел вперше висвітлено діяльність професора І. Линниченка у наукових та громадських товариствах Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Найпомітнішим проявом активізації громадського та наукового життя у Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. було виникнення цілої мережі товариств. Історія товариств у Російській імперії досліджується, здебільшого, у рамках двох підходів: інституційному та персональному. У першому випадку досліджується механізм існування товариств, порівнюються різні аспекти їхньої діяльності за такими параметрами як мета, кількість членів, видавнича справа тощо. Другий підхід дозволяє повніше дослідити біографію членів товариств, з'ясувати ступінь їх залучення до громадського та наукового життя, їхній авторитет у колі сучасників (вивчення історії товариств значною мірою є “лакмусовим папірцем” у цих аспектах), зрештою виявити “людський чинник” в історії інституцій⁴⁸⁹.

Метою публікації є дослідження діяльності у громадських і наукових товариствах відомого історика, професора Московського, Новоросійського та Таврійського університетів Івана Андрійовича Линниченка (1857–1926). На сьогодні є лише одна стаття присвячена даному аспекту біографії І. Линниченка⁴⁹⁰. В інших статтях про цей аспект згадано лише принагідно⁴⁹¹. Основу статті складають матеріали з приватного архіву І. Линниченка з фондів Державного архіву Одеської області, Державного архіву при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим.

Становлення наукових та суспільно-політичних поглядів І. Линниченка відбулося у Києві, де він народився у 1857 р. в родині професора університету Св. Володимира А. Линниченка. Протягом 1875 – 1879 рр. І. Линниченко навчався на історико-філологічному факультеті університету

489 Музичко О. Діяльність представників українського національного руху в неукраїнських громадських та наукових товариствах Одеси в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Одеська “Просвіта: минуле сучасней майбутнє До 100-річчя Одеської, Просвіти. – Одеса Друк 2006. – С. 81-89; Синявська О. Участь О.І. Маркевича у роботі українськи наукових товариств II половини ХІХ – на початку ХХ ст. // Записки історичного факультету / ОНУ ім. І.І. Мечникова. – Вип. 14. – 2003. – С. 104-113; Степанский А.Д. К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России // Археографический ежегодник за 1974 год. - М.: Наука, 1975. - С. 38-55; Зайцева З.І. Наукові товариства як інституції української науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. Зб. наук. пр. – Вип. 1. – К., Чернівці 1997. – С. 66 – 78.

490 Мирошніченко В.А. Деятельность И.А. Линниченко в Одесском библиографическом обществе: материалы к биографии // Записки історичного факультету / ОДУ ім. І.І. Мечникова. – Вип. 9. – 1999. – С. 179-184.

491 И.А. Линниченко неизвестные страницы биографии известного историка // Непомнящий А.А. Подвижники крымоведения. – Симферополь, 2006. – С. 169-187.

Св. Володимира. Після закінчення його залишили на факультеті для підготовки до професорського звання під керівництвом професора В. Антоновича. Київ другої половини XIX ст. був одним з провідних наукових центрів Російської імперії. Наукове життя міста значно активізувалося у пореформену добу. Про це свідчить виникнення у 1872 р. Церковно-археологічного товариства, у 1877 р. Юридичного товариства при університеті Св. Володимира тощо. Внаслідок зростання наукового потенціалу місцевих істориків на початку 1870-х рр. виникло Історичне товариство Нестора-літописця⁴⁹². Товариствостало не тільки суто науковим але й педагогічним центром, де молоді науковці мали можливість отримати хорошу наукову школу. Одними з провідних діячів товариства у 1870–1880-ті рр. були університетські викладачі І. Линниченка В. Антонович та О. Котляревський. У 1890-х рр. І. Линниченко згадував, що він був неодмінним гостем на засіданнях товариства Нестора у роки головування О. Котляревського (кінець 1870-х – початок 1880-х рр.)⁴⁹³.

Вже у роки студентства І. Линниченко відрізнявся високим рівнем загальної освіти, знанням мов (у тому числі латини), комунікабельністю. Ці якості дозволили йому досить швидко перетворитися з гостя товариства на одного з найактивніших його членів на початку 1880-х рр. (обраний дійсним членом 4 жовтня 1881 р.).

На засіданнях товариства І. Линниченко зробив 9 доповідей. Головним чином він апробував текст своєї дисертації, що була присвячена відносинам Польщі та Русі у період раннього середньовіччя. Опонентами в обговоренні неодмінно виступали В. Антонович та М. Дашкевич. До них приєднувалися Ф. Фортинський, І. Малишевський та інші. Окрім основних доповідей І. Линниченко зробив повідомлення бібліографічного характеру, що свідчать про широке коло його інтересів. Молодий науковець брав участь в обговоренні інших доповідей (М. Дашкевича, Ф. Міщенка). Привертають увагу його критичні висловлювання на адресу іншого учня В. Антоновича, Д. Багалія. Невдовзі між ними стався остаточний розрив, викликаний різкою рецензією І. Линниченка на дисертацію свого колеги.

Дискусії у товаристві відбивали переважно суто наукові розходження, а доповіді І. Линниченка вже за самою постановкою проблем мали фактологічний характер. Вважаємо, що твердження М. Колесника про гостру “боротьбу у середовищі товариства між представниками буржуазно – ліберального та дрібнобуржуазного напрямів, а також охоронного та буржуазно – націоналістичного” є мало обґрунтованим⁴⁹⁴. І вже зовсім невірною зараховувати І. Линниченка до “охоронного напрямку”, адже таким чином його погляди початку XX ст. механічно екстраполюються на початок 1880-х рр. (не говорячи про явну заполітизованість і розмитість самого поняття “охоронний напрям в історіографії”).

492 Колесник М. Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні // Український історичний журнал. – 1995. - № 5. – С. 28 - 37.

493 Линниченко И. А. А. Котляревский // Линниченко И. Речи и поминки – Одесса, 1914. – С. 181.

494 Колесник М. Історичне товариство Нестора-літописця у Києві: основні етапи та напрями діяльності (1872 – 1931) // Український історичний журнал. – 1989. - № 9. – С. 53.

Про наукову зрілість І. Линниченка та його максималізм свідчить його стаття, що з'явилася в Одесі напередодні 6-го Археологічного з'їзду у 1884 р. на сторінках "Одесского Вестника". Автор, який захорався під псевдонімом "Иоанн Амартол", зокрема, твердив про низький рівень наукових товариств у Російській імперії. На наш погляд, драматизуючи ситуацію, він наголошував, що товариства існують номінально, їх засідання проходять мляво, а більшість читаних на їх засіданнях рефератів є розділами з дисертацій чи статей, а не спеціально підготовленими для товариств. І. Линниченко справедливо критикував низьку видавничу спроможність товариств. Вихід він бачив не стільки у конкретних заходах спрямованих на поліпшення рівня ефективності діяльності товариств, скільки у зміні їх моральної атмосфери. На його думку, діячі товариств повинні мати спільність ідей та мети, бути однодумцями. Очевидно, що реалізація цієї ідеальної конструкції навряд чи могла б вирішити всі проблеми товариств, проте подальша діяльність самого І. Линниченка переконує, що він таки мав певну рацію підкреслюючи важливість особистого фактора.

Навіть переїхавши з Києва до Москви, І. Линниченко не втратив зв'язки з товариством Нестора-літописця і з Києвом взагалі (він мав тут свій будинок). Він не лише номінально вважався членом товариства, а у 1894 р. зробив доповідь і брав участь в обговоренні доповіді І. Сикорського⁴⁹⁵.

Протягом 1888–1896 рр. І. Линниченко жив у Москві та викладав історію слов'ян у Московському університеті. На перший погляд несподівано ми бачимо його серед діячів Юридичного товариства, де він зробив низку доповідей⁴⁹⁶. Однак слід врахувати що наукові інтереси зближували І. Линниченка з історією права. Його докторська дисертація була присвячена висвітленню соціально-правового розвитку Галицької Русі у XIV – XV ст.

Участь у деяких товариствах зумовили особисті зв'язки вченого. Так, професор В. Міллер залучив його до участі в етнографічному відділенні Імператорського товариства любителів природознавства⁴⁹⁷. Одною з форм роботи Товариства було влаштування "етнографічних млинців" на масляному тижні. Досвідчені науковці мали виголошувати промову різними, в тому числі екзотичними мовами. Тією ж мовою треба було відповідати промовцю. Зокрема, І. Линниченко говорив українською.

Діяльність науковця у московському "Обществе любителей Российской словесности при Московском университете" (обраний дійсним членом 16 березня 1889 р.) відповідала його давнім літературним зацікавленням, успадкованим від батька. Головним

495 Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1895. – Кн. IX. – С. 29, 140-148.

496 Линниченко И.А. Брачные разводы в древней Польше и Юго-Западной Руси // Юридический вестник. – 1890. – Т. 6. – Кн. 3. – С. 503-528; Линниченко И.А. Юридические формы шляхетского землевладения и судьба древнерусского боярства в Юго-Западной Руси XIV – XV в. // Юридический вестник. – 1892. – Кн. 3-4. – С. 275-313; Линниченко И. Ромуальд Губе // Юридический Вестник. – 1890. – Т. 6. – Кн. 3. – С. 488-495.

497 Линниченко И.А. Памяти профессора В.Ф. Миллера // Одесские новости. – 1913. – 12 ноября.

“хрещеним батьком” І. Линниченка у цьому товаристві став його друг професор М. Стороженко, який був головою товариства у 1894 – 1901 роках. Основною формою діяльності товариства було влаштування музичних вечорів у пам’ять російських письменників. За роки головування М. Стороженка було влаштовано 12 музичних вечорів. За відгуком сучасника, “поєднуючи публічні лекції з художнім виконанням, ці вечори були у свій час цікавою новинкою та приваблювали багато публіки. Вони мали велику культурну цінність на тлі тодішнього млявого громадського життя”⁴⁹⁸. І. Линниченко брав участь в організації цих вечорів як член підготовчих зборів з 21 жовтня 1895 по 30 квітня 1896 р. Окрім цього, 19 грудня 1893 р. він прочитав на одному з вечорів розділ з нової повісті А. Чехова “Бабые царство”. У грудні 1896 р. він був делегований на святкування 35-річчя літературної діяльності К. Станюковича. Вже в Одесі професор неодноразово з теплотою згадував про свою участь у діяльності товариства. У 1911 р. він був присутній на святкуванні сторіччя з дня його заснування. Саме в ювілейному виданні товариства І. Линниченко надрукував найдокладніший реєстр своїх праць, що сьогодні є важливим джерелом для дослідження його творчості⁴⁹⁹.

І все ж найяскравішою та найпліднішою з наукового боку була діяльність І. Линниченка в “Императорском Московском археологическом обществе” (членом-кореспондентом обрано 28. 03. 1890, дійсним членом 3. 01. 1893 р.). І. Линниченко прочитав на засіданнях товариства понад десятка доповідей з археології та історії слов’ян. За його редакцією вийшли 3 і 4–й томи видання товариства “Археологические известия и заметки”. Як делегат від товариства він брав активну участь у роботі Московського, Віленського та Ризького археологічних з’їздів, здійснював археологічні розкопки. Найпомітнішим проявом діяльності І. Линниченка у цьому товаристві була його участь в організації слов’янської комісії. Комісія ставила за мету сприяти науковому вивченню слов’янських народів. Показово, що незважаючи на лише приват-доцентський статус І. Линниченка саме йому було доручено читати записку про заснування комісії від імені 12 її засновників⁵⁰⁰. І знову ж, переїхавши з Москви до Одеси, він не забув про московське товариство. Під час приїздів до Москви він неодмінно робив доповіді на засіданнях товариства, зокрема, про археологічні розкопки В. Хвойки.

Найбільший етап активної наукової та громадської діяльності І. Линниченка припав на час його перебування в Одесі (1896 – 1919). Тут він викладав на кафедрі “русской истории” Новоросійського університету (НУ) і на Одеських вищих жіночих курсах. Тому природно, що саме у цьому місті з його ім’ям пов’язана історія найбільшої кількості товариств.

498 Общество любителей Российской словесности при Московском университете. Историческая записка и материалы за 100 лет. – М., 1911. – С. 90.

499 Линниченко И.А. Общество любителей Российской словесности // Одесские новости. – 1911. – 22-23 октября; Словарь членов Общества любителей Российской словесности при Императорском Московском университете. – М., 1911. – С. 167-169.

500 Очерк 10-й научной деятельности славянской комиссии. – 1902. – С. 3, 6, 12; Лаптева Славянская комиссия (1892-1915) // Вестник Московского университета. – Серия 8. История. – № 6. – 1979. – С. 57 – 69.

Першими до свого складу І. Линниченка включили Одеське товариство історії та старожитностей (29 травня 1895 р.) й Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті (12 вересня 1894 р.). Це не дивно, з огляду на те, що тут працювали декілька друзів І. Линниченка, головним чином історик О.Маркевич. Знали науковця і за його короткочасним викладанням в університеті у першій половині 1880-х рр.

В Одеському товаристві історії та старожитностей професор розвинув не менш активну діяльність ніж у Московському археологічному товаристві. Серед десятка доповідей виголошених І. Линниченком більшість були присвячені археології, зокрема, його археологічним розкопкам (1898, 1912) на території Полтавської, Київської губерній та в Одесі (на Слобідці-Романівці). Широкі зв'язки зумовили й інші ініціативи професора щодо обрання почесних членів. За його поданням почесними членами Товариства стали А. Петрушевич, В. Хвойко, Л. Нідерле та інші видатні вчені. Очевидно, що це сприяло зростанню міжнародного авторитета Товариства. Як і у московському товаристві І. Линниченко не уникав адміністративних обов'язків: протягом 1903-1904 рр. він був секретарем товариства, з 1899 р. – членом редакційного комітету.

Не менш активно діяв І. Линниченко в Одеському історико-філологічному товаристві при Новоросійському університеті. Товариство складалося з двох відділів: візантійсько-слов'янського та педагогічного, що відображало основні напрямки його діяльності. На засіданнях товариства науковець зробив 8 доповідей. Серед них переважали доповіді літературного, мемуарного та медієвістичного характеру. Лише дві доповіді були присвячені археології⁵⁰¹. У квітні 1899 р. І. Линниченку було доручено підготувати етносоціальну характеристику селянського стану Південно-Західної та Південної України згідно з “Програмою етнографічних досліджень в Новоросії, Бессарабії та Криму”⁵⁰².

До роботи в обох товариствах професор активно залучав своїх учнів: А. Флоровського, С. Аваліані, Б. Вахевича, Є. Загоровського. Як і раніше вчений звертав значну увагу на організаційний аспект діяльності товариств. Він не припускав можливості значного впливу на діяльність товариств так званих аматорів, осіб без вчених звань та необхідної кваліфікації. Далеко не всі пропозиції вченого знаходили схвалення. Так, 5 листопада 1898 р. він виступив проти заснування візантійського відділення при ІФТ. Він твердив, що товариство ще має невеликий потенціал для виділення окремих секцій. Запровадження нової секції, на його думку, роз'єднає сили товариства. Проте лише декілька членів товариства підтримали професора⁵⁰³.

На початку ХХ ст. стосунки з обома товариствами у І. Линниченка поступово погіршуються. 28 березня 1908 р. він, навіть, оголосив про свій вихід з Історико-філологічного товариства, через надмірну зайнятість. У 1910-х рр. він, за його словами, намагався все менше з'являтися на

501 Летопись ИФО. – Т. 8. – 1900. – С. 35, 163 – 178; Летопись ИФО. – Т. 7. – 1899. – С. 7; Летопись ИФО. – Т. 9. – 1901. – С. 11-12, 35-36, 37.

502 Попова Т.М. Історія України в працях вчених членів історико-філологічного товариства Новоросійського університету // Тези доповіді Всеукраїнської науково-практичної конференції “Південь України і складання української державності: історія і сучасність”.-Ч. 1.-Одеса 1994. - С. 32-34.

503 Летопись ИФО. – Т. 7. – 1899. – С. 11-12.

засіданнях Товариства історії та старожитностей. Він висловлював претензії до особового складу товариств, їх наукового рівня. На нашу думку, головним був психологічний мотив: маючи лідерські якості І. Линниченко прагнув вийти на керівні ролі у товариствах, а це не завжди вдавалося.

Це припущення підтверджують обставини заснування у 1911 р. за ініціативи І. Линниченка Бібліографічного товариства, де він став беззаперечним авторитетом та незмінним головою. Незважаючи на скромну назву, товариство за короткий термін перетворилося на потужний історіографічний центр. Товариство проводило численні засідання, друкувало "Известия", на сторінках якого публікувалися не лише бібліографічні замітки. У листі до свого київського колеги М. Петрова у жовтні 1915 р. І. Линниченко тріумфально зазначав "Наше молодое Общество очень популярно в Одессе. Насчитывает более 500 членов, факт для библиографических обществ неслыханный"⁵⁰⁴ (цілком ймовірно, адже за підрахунками О. Соболевої кількість членів наукових товариств у Російській імперії у середньому становила 50 – 75 осіб⁵⁰⁵).

Товариство перетворилося на центр діяльності всіх учнів професора, було місцем апробації наукових досліджень, іноді бурхливих обговорень. Численні доповіді самого професора були присвячені найрізноманітнішим питанням: це й особисті спогади, і рецензії на нові книжки, і характеристики письменників. До підготовки засідань голова та його помічники підходили ґрунтовно. Наприклад, 23 квітня 1916 р. відбулося засідання присвячене 300-річчю з дня смерті В. Шекспіра. Голова виголосив вступне слово, висвітлив історію перекладів і вивчення творів В. Шекспіра у Росії. Надалі виступали інші члени товариства. Були виставлені: картина невідомого англійського художника (із зібрання І. Линниченка), гравюри на сюжети творів В. Шекспіра. На іншому засіданні І. Линниченко зробив доповідь про містифікації у літературі, науці та мистецтві, ілюструючи виклад відповідними примірниками зі своєї колекції.

Ефективність товариства пройшла складні випробування протягом 1917 – 1919 рр. Однак як показують матеріали пресита щоденник І. Линниченка товариство діяло весь цей час, хоча одна з газет і зазначала у травні 1918 р., що "чимось далеким, відірваним від реальної дійсності повіяло від останнього засідання бібліографічного товариства"⁵⁰⁶. Віяння часу, проте відчувалося у цій "оазі". У травні 1918 р. на сторінках газети "Одесский листок" І. Линниченко розмістив прохання до всіх громадян допомогти Бібліографічному товариству у збиранні історичних документів, що відносяться до подій після лютого перевороту 1917 р. (комплектів газет, плакатів, брошур політичного змісту, письмових документів тощо)⁵⁰⁷. У червні 1918 р. І. Линниченко доповіді про книгу І. Огієнка "Українська культура" знов висловив негативну оцінку українського національного руху⁵⁰⁸.

До прибуття в Одесу І. Линниченко не проявляв особливої активності

504 Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського – Ф. III – Спр. 13303.– Арк. 1.

505 Соболева Е.В. Организация науки в пореформенной России. – Л., 1983. – С. 147.

506 Одесский листок. – 1918. – 1 мая.

507 ОЛ. – 1918. – 30 марта.

508 ОЛ. – 1918. – 15 июня.

як член громадських товариств, переважно обмежуючись наукою. Його поведінка суттєво змінилася в Одесі. Звичайно, природна його участь як благодійника у роботі товариства допомоги нужденним курсисткам ОВЖК і “Попечительства” для нужденних студентів НУ. Тут він не виходив поза рамки викладацької місії. Протягом 1910–1912 рр. він був членом правління “Одесского общества вспомоществования литераторам и ученым”⁵⁰⁹. І все ж прагнення до громадської активності просвітницькі погляди кликали І. Линниченка на більш широкий громадський шлях⁵¹⁰.

Знайома І. Линниченка у листі до нього зазначала: “Ви любите дітей, прагнучи забути свою самотність біля них”⁵¹¹. Протягом життя професор ніколи не був одружений і не мав дітей. Піклуванню про чужих дітей він присвятив частину свого часу як член ради “Одесского попечительства о больных детях города Одессы”, яке виникло у 1886 р. У декількох статтях в одеській пресі І. Линниченко пропагував діяльність Товариства, закликаючи жертвувати гроші на побудову дитячої лікарні. Зокрема, він цілком слушно відзначав, що “гроші вкладені на користь хворих та бідних дітей, розміщуються під великі відсотки – здоров’я підростаючого покоління та майбутнє нашої Батьківщини”⁵¹².

І. Линниченко ніколи не був членом якоїсь з партій, що виникли на початку ХХ ст. Він скептично ставився до незрілості їх політичних платформ та діяльності. Однак участь І. Линниченка у роботі низки товариств була зумовлена передусім особливостями його суспільно-політичних поглядів. У 1897 р. І. Линниченко став дійсним членом “Одесского славянського благотворительного общества имени святых братьев Кирилла и Мефодия”, у 1904 – членом правління у 1908 р. – головою правління Загалом поділяючи панславистські погляди І. Линниченко, однак, сприяв перетворенню товариства на загальнопросвітницьке⁵¹³. Головною формою діяльності Товариства на початку ХХ ст. була організація народних читань у робітничих районах міста. В організації читань брав участь не тільки сам професор, але й його учні – М. Слабченко, С. Аваліані, В. Арнаутов. Зберігало товариство і свою суто благодійницьку сутність. Так, влітку 1910 р. воно надало у розпорядження евакуйованих від холери будинок народної читальні на Слобідці-Романівці⁵¹⁴.

Події Громадянської війни негативно вплинули на стан Товариства, яке час від часу перебувало на межі закриття. Наприкінці січня 1918 р. І. Линниченко мав писати записку до Ради робітничих та селянських депутатів з проханням зберегти народну аудиторію. Науковець підносив

509 25 лет деятельности Одесского общества вспомоществования литераторам и ученым. – Одесса, 1914. – С. 38.

510 Про педагогічні погляди І. Линниченка див.: Линниченко И.А. Наше учебное дело. Мысли и факты. На правах рукописи. – Одесса, Б.г. – 84 с.

511 ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 345. – Арк. 48.

512 В пользу бедных и больных детей // Одесский листок. – 1900. – 14 апреля (авторство встановлено за: ДАОО. – Ф. 156 – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 10-11 та Словарь членов Общества любителей Российской словесности при Императорском Московском университете. – М., 1911. – С. 167-169).

513 Линниченко И. Книга и слово (по поводу 40-я Одесского Славянского благотворительного Общества). – Одесса, 1910. – 16 с.

514 ДАОО. – Ф. 273. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 2.

просвітницьку діяльність товариства протягом п'яти десятиліть⁵¹⁵.⁹ Однак у 1919 р. під час панування в Одесі адміністрації А. Денікіна товариство і сам І. Линниченко еволюціонували у бік ідеї “великой и неделимой России”, що знов політизувало діяльність Товариства. У лютому 1919 р. на засіданні під головуванням І. Линниченка було створено “Славянский комитет”, до якого увійшли представники всіх існуючих в Одесі слов'янських організацій. Розглядалося питання про взаємодопомогу західних та південних слов'ян та Росії, що відроджується. Було вирішено розширити комітет для вербування слов'ян у Добровольчу армію А. Денікіна⁵¹⁶. Голова товаристварозумів що ці дії не рятують Товариство від занепаду. В одній з записок він зазначав, що Товариство вже припинило функціонування і як благодійне, і як просвітницьке. “Я став головою товариства у часи його занепаду і нічого не зробив аби воно відродилося. Але винний не стільки я скільки час. Ми застаріли, старомодні”, – зазначав з розпачем старий професор⁵¹⁷.

Професор взяв участь і у роботі “Южнорусского просветительского общества”, що виникло в Одесі 27 лютого 1917 р. Товариство організувала частина професури Новоросійського університету⁵¹⁸. У 1919 р. внаслідок зміни складу правління Товариства його очолив І. Линниченко. Як видно з тексту його “Щоденника”, справи Товариства посіли значне місце у діяльності професора⁵¹⁹. На базі Товариства у січні 1919 р. була створена “Подготовительная по национальным делам комиссия” при уряді А. Денікіна, головою якої став І. Линниченко. Діяльність цієї комісії вже сьогодні знайшла своїх апологетів осіб⁵²⁰. Проте діяльність комісії аж ніяк не могла сприяти національній злагоді. Її діячі “нічому не навчилися і нічого не зрозуміли”. Ідеологію цієї комісії можна визначити як російсько-великодержавницьку. І. Линниченко та його колеги відмовляли колишнім землям Російської імперії у самостійності. Україну вони сприймали як сукупність регіонів, що мають принципово відмінні риси розвитку і не можуть існувати як національно-територіальна цілісність. Так, учні професора А. Флоровський та Є. Загоровський прагнули довести наявність окремої одиниці у складі Росії – Новоросії. І. Линниченко спрямував комісію на вивчення кожного регіону та народу колишньої Російської імперії (наприклад О. Берт'є-Делагард писав про Крим і татар, І. Линниченко-українців (“малоросів” в його термінології)) тощо. Роботу комісії гальмували численні непорозуміння особистого характеру між її членами. Тому товариство спромоглося видати лише один випуск своїх праць, присвячених одвічному і найважливішому питанню для Російської імперії – українському.

У товариствах “Взаимного кредита”, юридичному та деяких інших І. Линниченко брав скромну участь. Лише по одній доповіді він прочитав на засіданнях одеської української “Просвіти” (“В. Антонович”),

515 ДАОО. - Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 89. - Арк. 117-118.

516 Славянский комитет // Одесские новости. - 1919. - 15 февраля.

517 ДАОО. - Ф. 273. - Оп. 1. - Спр. 16. - Арк. 17.

518 Власть народа. - 1917. - 30 марта.

519 ДАОО. - Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 22, 26.

520 Шкляев И. Одесса в смутное время. - Одесса, 2004; Музичко О. Туга за імперією? (Рец.: Шкляев И. Одесса в смутное время. - Одесса, 2004)// Чорноморські новини. - 2004. - 2 вересня.

літературно-артистичному товаристві (“Общественные взгляды Пушкина”). Професор брав участь і у роботі такої досить екзотичної організації як “Общество покровительства лицам освобожденным из мест заключения г. Одессы”⁵²¹. В архіві І. Линниченка збереглися запрошення на засідання різноманітних товариств. У бурхливі часи не обходилося без курйозів. Так, у 1919 р. не зовсім урівноважений офіцер Добровольчої армії пропонував І. Линниченку заснувати “Общество для борьбы с анархией”.

Перебуваючи в Одесі, І. Линниченко не поривав зв'язків і з товариствами решти імперії та світу. Він став членом таких наукових установ і товариств, як Краківська та Російська АН, Історико-родословне товариство у Москві, Військово-історичне товариство, Літературно-бібліографічний інститут у Санкт-Петербурзі, Рязанська, Володимирська, Таврійська архівні комісії, Товариство охорони пам'яток давнини. Тульська архівна комісія та Київське товариство старожитностей та мистецтв обрали його почесним членом. Іноді стосунки з товариствами не були безхмарними. Так, у жовтні 1917 р. І. Линниченко відмовився від членства у Таврійській вченій архівній комісії. Приводом стала відмова комісії розмістити його статтю «Пропавшая школа» на сторінках своїх “Известий”. Лише завдяки дипломатичним зусиллям цей за, висловом одного з документів, “нечуваний інцидент” вдалося залагодити⁵²².

Вже наприкінці життя І. Линниченко згадував про своє членство у понад 60 наукових і просвітницьких товариствах⁵²³. Проаналізований нами матеріал свідчить, що продуктивність та інтенсивність діяльності професора у них не була однаковою. Найбільшу активність він проявив у київському товаристві Нестора-літописця, Московському археологічному товаристві, Одеському товаристві історії та старожитностей та Бібліографічному. Загалом для нього не була характерною поведінка “весільного генерала”. Всім товариствам з якими його пов'язала доля, він намагався надати нового імпульсу для діяльності, віддати їм всі свої сили. Водночас особисті амбіції професора не завжди йшли на користь роботі товариств. Діяльність у громадських товариствах відобразилася негативно на його науковій активності, адже відволікала його енергію на предмети мало пов'язані з наукою.

Дані про діяльність І. Линниченка у наукових і громадських товариствах допомагають глибше збагнути постать цієї людини, зокрема, риси його особистого характеру, суспільно-політичні погляди. Перед нами постає особа, що фанатично захоплювалась справою, але часто не могла довести її до кінця. Харизматична особа, яка здатна повести за собою своїх учнів і послідовників, і при цьому легко зіпсувати стосунки з колегами. Він був гуманіст, але у той самий час притримувався далеко не гуманних поглядів у національному питанні. Втім, як часто буває в історії, саме така суперечлива людина суттєво вплинула на культурне життя, у цьому випадку - відразу низки культурних центрів Росії та України і, зокрема, Одеси.

521 Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1916 год. – Одесса, 1916. – С. 360.

522 ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 221. – Арк. 17.

523 Державний архів при Раді Міністрів АРК. – Ф. 538. – Оп. 1. - Спр. 66. – Арк. 48.

Activity of professor I. Linnichenko in scientific and public societies of Russian empire in end XIX - beginning XX c

In this article stages and forms of activity of the professor of Novorosiyski university of I. Linnichenko in scientific and public societies of Russian empire are considered. Sources of article are materials of personal archive of the scientist, reports of sessions of societies, their works. It is drawn a conclusion on a significant degree of public activity of the professor.

УДК 323.13 (=161.2)“18/19”(09)

Анатолій Мисечко

МИХАЙЛО КОМАРОВ ЯК ДОСЛІДНИК І ПОПУЛЯРИЗАТОР ІСТОРИЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

В статті розглядається наукова діяльність М.Комарова на історичній ниві. Підкреслено його значну популяризацію історії українського козацтва.

Ім'я Михайла Федоровича Комарова добре відоме серед дослідників української літератури, драматургії, фольклору, бібліографії. Проте він менш відомий як дослідник історії українського козацтва. Слід зауважити, що він доклав чимало зусиль для вивчення українського козацтва, збереження та популяризації його історії.

Народився відомий український культурно-громадський діяч 11 (23) січня 1844 р. в с. Дмитрівка Павлоградського повіту Катеринославської губернії (тепер Дніпропетровська область).

У 1867 р. після закінчення Катеринославської гімназії Михайло Комаров поступив на правознавчий факультет Харківського університету. Після його закінчення деякий час працював юристом в Острозькому окружному суді (тепер Воронезька область Російської федерації) присяжним повіреним, згодом адвокатом у Києві. З 1883 р. був нотаріусом, спочатку в м. Умань, а потім в Одесі, де виявив себе як визначний науковець та культурно-громадський діяч.

У своїх історичних – науково-популярних працях М. Комаров широко використовував і застосовував народний фольклор, народні думи та пісні, перекази та легенди, що стали основою для викладу його історико-етнографічного матеріалу. З іншого боку, він як правник, широко застосовував витяги з історичних документів, які лягли у наукове підґрунтя його науково – популярних праць з історії українського козацтва.

Тому історико-правові розвідки дослідника одяглися в шати народно-фольклорного епосу, яким так захоплювався М. Комаров. Вони були написані народною мовою, і стали доступними широким верствам українського суспільства і надзвичайно популярними наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Це було ще й необхідним з огляду на жорстку цензуру.

На сьогодні, серед наукових праць українських учених з історії

козацтва М. Комаров займає ще не досить вагоме місце. Проте він² доклав чималих зусиль до різнопланових досягнень української історичної науки.

Одним із перших, хто звернув увагу на М. Комарова як дослідника запорозького козацтва був Михайло Слабченко – відомий історик-правник та історик-економіст з Одеси. Михайло Слабченко добре знав Михайла Комарова ще зі студентських років і по роботі в “Українському товаристві “Просвіта” в Одесі”⁵²⁴.

Слід зазначити, що Михайло Слабченко будучи вже професором Одеського Інституту Народної Освіти (ІНО) на ювілейному вечорі в Одеському Науковому Товаристві (ОНТ), присвяченому роковинам М. Комарова, виголосив доповідь по темі: “М. Комаров як історик”⁵²⁵. Слід зауважити, що цей виступ, очевидно, відбувся на пленарному засіданні (ОНТ) у 1928 р.

Це свідчить про те, що вже наприкінці 1920–х рр. актуальною постала проблема дослідження науково-історичної та популяризаторської праці Михайла Комарова як дослідника козацтва, зокрема і на Півдні України.

Але на превеликий жаль ні опубліковану, ні рукописну працю майбутнього академіка з Одеси не вдалося віднайти. Проте самі праці М. Комарова, в тому числі видані в Одесі наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. збереглися і ми зможемо зробити їх короткий науковий аналіз.

Одним із перших історичних досліджень М. Комарова була опублікована дума про “Саву Чалого” в “Екатеринославских губернских ведомостях” в 1865 р.⁵²⁶.

Працюючи деякий час вчителем у с. Гаврилівка Ізюмського повіту Харківської губернії та с. Неміщині Ново-Московського повіту Катеринославської губернії він збирав народний фольклор на історичну тематику. Ця перша спроба, тоді ще молодого науковця зацікавила Південно-Західний відділ Російського Імператорського географічного товариства у Києві.

Далі було кілька історичних досліджень про М. Костомарова і Т. Шевченка, але основна кількість досліджень була на фольклорну та літературну тематику, в якій домінувала козацька доба.

Одним із важливих доробків в історичних дослідженнях була розвідка про Антона Головатого видана у Львові у 1891 р. у кількох виданнях під назвою “Антін Головатий, запорозький депутат і кобзарь”, підписана одним із його псевдонімів – М. Уманець. М. Комаров підкреслював, що А. Головатий був не лише добрим військовим, політиком і захисником прав козаків, але й те, що він сам грав добре на бандурі, мав добрий голос й складав пісні. Очевидно, зацікавленість М. Комарова козацьким фольклором і була значною мірою визначальною в історичних дослідженнях автора.

524 Мисечко А. І. З діяльності М. Слабченка в одеській „Просвіті” (1906 - 1909)// Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Наукова спадщина і життєвий шлях: 36. ст. – Одеса, 1995. – С.36.

525 Заруба В. Історик держави і права України академік Михайло Слабченко (1882 - 1952). – Дніпропетровськ, 2004 – С.129.

526 Сумцов Н. Ф. Современная малорусская этнография// КС. – 1895. - №5. – С. 197.

Ще одним зацікавленням М. Комарова на фольклорно-історичну тематику була публікація в “Киевской Старине” у 1895 р. матеріалу під назвою “Запорожець Костянтин Віра”. Ця легендарна історія зацікавила його тому, що до нього потрапив лист-скарга Константина Віри від покійного одеського книгопродавця В. І. Білого датований 5.04.1874 р. Костянтин Віра жив тоді під Одесою і помер на 105-му році життя. У віршованій формі писане старовинним почерком ховалося прохання старого запорожця про надання йому матеріальної допомоги. Лист закінчувався підписом “Запорожець Костянтин Віра. Губернський секретар.”. Цікаво, що К. Віра ще на початку 1870-х рр. заходив до М. Савича – колишнього діяча Кирило–Мефодіївського товариства, який тоді проживав в Одесі і, мав з ним довгі розмови. Очевидно, М. Савич збирався опублікувати деякі історичні матеріали про козацьку минувшину у Малоросійському збірнику, який так і не вийшов через його смерть в Одесі у 1892 р. тому, швидше за все М. Комаров і опублікував дещо з того, що мало вийти⁵²⁷.

На початку ХХ ст. Санкт-Петербурзьким видавництвом “Благочинного товариства для видання дешевих книг”, яке було утворено в столиці Російської імперії українською громадою в 1898 р., головою якого був Данило Мордовець – відомий історик і письменник, видав дві історичні праці М. Комарова.

Це перш за все розширене та доповнене перевидання про Антона Головатого⁵²⁸. Та надзвичайно важливою була книга про Богдана Хмельницького, видана там же у 1901 р.

У популярній та доступній формі М. Комаров подав майже всю історію України в книзі “Оповідання про Богдана Хмельницького”. Саме постать Богдана Хмельницького, чи не єдину з українських гетьманів шанувала тоді царська влада і, звичайно, цензура могла пропустити це правдиво завуальоване українське видання. На основі фольклорного матеріалу, пісень і дум він давав досить відверту характеристику Б. Хмельницькому, пояснюючи сильні і слабкі сторони його діяльності. Особливо ті дії, де народ не знаючи реальної ситуації, всі провини покладав на гетьмана⁵²⁹.

Для того, щоб цензура пропустила книжку до друку, він висловив скриту думку, що “декого лякало тільки, що в Московському Царстві було тоді кріпацтво, але народ мав надію, що Україна зостанеться з давніми своїми вільностями...”⁵³⁰. Він дотримувався тієї думки, що Б. Хмельницький звертаючись до Московського царя Олексія Михайловича благав його прийняти Україну під свою високу руку наполягав: “що коли Цар не оборонить Україну, то українцям доведеться шукати захисту у Турецького султана”⁵³¹.

Таким чином, М. Комаров підкреслював думку про те, що у Б. Хмельницького був історичний вибір. Він як справжній дослідник

527 Комаров М. Запорожець Константин Вира // КС. – 1895. - №5. – С. 62.

528 Оповідання про Антона Головатого та про початок Чорноморського козацького війська. З малюнками А.Ждахи. – С.Пб. – 1901. – 52 с.

529 Комаръ М. Оповідання про Богдана Хмельницького. – С.Пб,1901. – С. 71.

530 Там само. – С. 72.

531 Там само. – С. 72

народного фольклору у своїй книзі постійно ілюстрував історичні факти своїми висновками підтверджуючи їх уривками із народних пісень, прислів'їв і дум. Слід відзначити, що його книга ілюстрована малюнками українських художників.⁴

В “Оповіданні про Антона Головатого” М. Комаров посилається на спомини Г. Квітки–Основ'яненка про нього. І це є надзвичайно цінне історичне джерело, оскільки А. Головатий товаришував з його батьком Федором Івановичем Квіткою, бував не один раз у них вдома на хуторі Основа (тепер м. Харків), і часто листувався з ним.⁵³² М. Комаров працював з історико-правовими документами, оскільки він подає конкретні пункти проекту А.Головатого до Російського уряду про реформування Запорозької Січі та цитує вислови російських високопосадовців, зокрема, Г. Потьомкіна⁵³³.

Популяризуючи історію запорозьких козаків для простого народу він писав простою народною мовою ілюструючи народними піснями та думами, як і в інших своїх дослідженнях. Він навіть використав одну з пісень А.Головатого про гірку долю Чорноморського козацтва.⁵³⁴

Книгу М.Комарова ілюстрував відомий не лише в Одесі, але й в Україні художник Амвросій Ждаха, який вдало і вміло змалював сцени життя А.Головатого та козацтва. Швидше за все, під враженням книги та усних оповідань М. Комарова.

Варто зазначити, що, найбільш вагомим історичним доробком М.Комарова була книга, видана на гроші фонду ім. Л. А.Смоленського, який було створено в роки революції 1905–1907 рр. Одеською “Просвітою”, почесним головою якої був М. Комаров.

Слід зауважити, що Л. Смоленський був професійним істориком, випускником університету Св. Володимира у Києві, прекрасним лектором та популяризатором козацької минувшини саме в Одесі. Він “часто у своїх лекціях перед гімназистами підкреслював, що його рідну Одесу заснували запорозькі козаки під назвою Хаджибей”⁵³⁵.

А в своїй громадській роботі М. Комаров практично наслідував вже літнього і хворого Л. Смоленського, заступивши його на посаді голови одеської української громади.

У своїй книзі “Про Запорожські вольності”, яка вийшла в Одесі українською мовою у 1907 р., завдяки послабленням царату по відношенню до української історії та культури й особливо мови, з перших сторінок дослідження М. Комаров зазначає потребу її виходу.

Він зауважує, що більшість наших істориків “розповідають про військовий устрій та про військові справи запорожців, а менше всього про їх побут та домашні розпорядки”⁵³⁶, та підкреслює, що мало дійшло правових документів із Запоріжжя, тому, “в житті своєму вони правувалися тільки своїми з покон віку виробленими звичаями...

532 Оповідання про Антона Головатого та про початок Чорноморського козацького війська. “Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг”. – С.Пб., 1901. – С.29.

533 Там само. – С.4.

534 Там само. – С. 38.

535 Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907). – Нью – Йорк: УВАН у США, 1955. – С.7.

536 Комаръ М. Про запорозькі вольності. – Одеса, 1907. – С.4.

Найменш від од усього ми маємо звісток про земельні розпорядки у запорожців”⁵³⁷.

Тому він ставить собі за мету розкрити перш за все правовий та земельний і господарчий аспекти у житті Запорожжя. Для цього М. Комаров широко використовує, здебільшого, відомості із праць А. Скальковського, Д.Яворницького і Д. Багалія.

М. Комаров, опираючись на вищеназваних фахівців та деякі документи, доводить, вступаючи у певну полеміку з ними, що запорожці дивилися на землю, як “на добро всенародне, котре належить цілому війську запорозькому і через се ніхто у їх не мав землі на праві особистої або приватної власності”⁵³⁸.

Тому, з одного боку, вони мало займалися землеробством, а з іншого, – через часті татарські набіги. Натомість, на думку М. Комарова вони компенсували цю діяльність випасом великої кількості худоби, мисливством та рибальством. Усі угіддя щороку ділили по жеребу, але за старшинським принципом – спочатку старшина, далі духовенство, а на завершення козацтво.

Хоча, визнає М. Комаров, посилаючись на спогади старого козака: „Запорозький Кош нікому не боронив користуватись землею, бо землі було багато”⁵³⁹. Бувало, що за військові або господарські заслуги, Кіш надавав документи на право володіння землею. Але як правило у документі завжди наголошувалося, що надається: “...впредь до розгляду, або вpredь ласки військової”⁵⁴⁰.

Надзвичайно коректно М. Комаров підводить до проблеми націоналізації землі ідею, яку тоді так поширювали різні соціалістичні партії. Він зазначав: “щось подібного до націоналізації було і на Запорожжі, бо там уся земля належала цілому війську, і запорозький кіш був єдиний власник і хазяїн землі і наділяв вольності її для ужитку тим, хто мав у ній потребу. Звичайно, що це не було визначено, саме життя виробило такий спосіб володіння землею, все держалося тільки звичаєм і, певне, що були ухилки від цього, але в спільних рисах проводилась та сама думка, що земля повинна належати цілому народові, і можна було-б сподіватися, що коли-б життя запорожців і на дальше розвивалося самостійно, то заведений у їх спосіб володіння землею розвився б у всіх подробицях і дав би може пишний розцвіт”.⁵⁴¹

Проте образно зазначає автор, що “Вже давно московський уряд важким духом дихав на Запорожжя. Воно держалося поки тим, що запорозьке військо було потрібне для війни з турками і татарами, але як Москва за підмогою запорожців збила пиху турецькому султанові і приборкала татар, тоді московський уряд задумав знищити Запорожжя і в 1775 р. воно було зруйноване. В маніфесті цариці Катерини II, виданому з приводу зруйнування Запорожжя, уряд

537 Там само. – С.4.

538 Комарь М. Про запорозькі вольності. – С.22.

539 Там само. – С.25.

540 Там само. – С. 26.

541 Там само. – С. 27.

найголовніше обвинувачував запорожців в тім, що вони почали⁶ присвоювати собі землі, неначе ті землі здавна їм належали, що в останні роки вони стали приймати до себе не тільки утікачів, а й людей сімейних, щоб завести у себе власне хліборобство, а заводячи своє хліборобство, вони не розривають свою незалежність від престолу, маючи на думці скласти в государстві зовсім незалежну країну під своїм власним орудуванням. З цього ми бачимо, що найголовнішою причиною зруйнування Запорожжя було те, що запорожці стояли за свою автономію, а їх вільне життя, їх рівенство і братерство було сіллю в оці тодішньому урядові. Та не мало вагу і те, що, як побачимо далі, російське панство вже ласилось на розкішні запорожські землі”⁵⁴².

Після наведення основних причин невдоволення царатом існування Січі автор описує її ліквідацію. Наслідки полягають у тому, що “Всі землі запорозькі, уряд одібрав від запорожців і став роздавати щедро московським панам...”⁵⁴³. Далі, посилаючись на Д. Багалія, автор документально доводить скільки і кому були даровані запорозькі вольності, які вони здобували, “своєю кровію поливали, своїми кістками городили”⁵⁴⁴. Всі документальні докази М. Комаров густо підтверджує народним фольклором.

А далі доходить до висновку, що: “Таким побутом пани не тільки опанували усю запорозьку землю, а ще й людей вільних стали повертати у кріпацьку неволю”⁵⁴⁵.

І, найголовніше, що підкреслює М. Комаров це те, що царський уряд робив усе можливе, щоб винищити вільний дух Запорожжя, яке ще не так давно жило у степах, що не дурно звались вольностями, не зосталося і сліду славного Запорожжя⁵⁴⁶.

У цій книзі М. Комаров показав себе не тільки добрим дослідником історії Запорізької Січі, але й правових, господарчих, земельних відносин на вільних козацьких землях. Він виявився ще більшим популяризатором козацької соціальної справедливості на історичному прикладі українського народу, порівнюючи його з іншими вільними народами.

Слід зазначити, що популяризаторська діяльність історії козацтва М. Комарова виявилась не менш плідною.

У своїх етнографічних і фольклорних дослідженнях він відокремлював елементи козацької героїки та слави, буденність і злиденність козацької долі, історію звитяг і занепаду козацтва. М. Комаров був ще й добрим та вмілим популяризатором козацької історії.

Він часто виступав на зібраннях одеської “Громади” та “Просвіти” не тільки з літературними та фольклорними доповідями, але ще й з історичними. Про це свідчать не лише звіти одеської “Просвіти”⁵⁴⁷, але

542 Там само. – С. 28.

543 Там само – С.30.

544 Там само. – С.30.

545 Там само – С. 36.

546 Там само. – С. 37.

547 Мисечко А. Український рух в Одесі наприкінці XIX – початку XX ст. (До 100–ліття Одеської “Просвіти”). – Одеса: Друк, 2006. – 162 с.

й один із листів відомого українського діяча та благодійника, тісно пов'язаного з українськими товариствами Одеси – Євгена Чикаленка, який у своєму листі писав до М. Комарова: “... чув, що він прочитав дуже гарний реферат про “Запорозькі вольності...” – і, просив надати його до друку в Києві у “Громадській думці”, – одній із перших українських газет, яка виходила в першій половині 1906 р.⁵⁴⁸ .

Є. Чикаленко чекав на історико-популярні розвідки М. Комарова, напередодні революції про одержав “Оповідання про Антона головатого” 06.05.1901 р. із с. Кононівна: “дякую не за те, що Ви мені його прислали, а за те, що написали його. У нас так мало історичних книжок, народ наш так мало відає про минуле, що й така мала книжечка матиме велике значення; дай Боже, щоб швидше виходив “Богдан”, бо вітер тепер перемінівся і його можуть затримати”.⁵⁴⁹

Наскільки популярними були історичні видання М. Комарова свідчать листи, надіслані до нього із різних куточків України та за її меж.

Ще від 10. 10. 1903 р. у своєму листі з Києва В. Степаненко сповіщав, що книжка М. Комарова про А. Головатого “так йде в продажі – як і кожна найкраща книжка”⁵⁵⁰.

Находили книги історичного змісту М. Комарова також до висланих до Сибіру, та до різних міст України, зокрема, у Чернігів до Андрія Шелухина⁵⁵¹.

Популяризувала історичні розвідки М. Комарова й одеська преса та “Киевская старина”⁵⁵². Його популяризаторська діяльність саме на історичну тему про козацтво була відбита в пресі по всій Україні. Про історичні праці М. Комарова писали ще й газети “Рада” (Київ), часопис “Рідний край” (Полтава – Київ), газети “Волынь” (Житомир), “Югъ” (Херсон), “Областные Ведомости” (Катеринодар – тепер Краснодар), “Полтавские Губернские Ведомости”. Крім цього були публікації в російській столичній пресі та галицьких часописах в Австро-Угорщині⁵⁵³.

Досить важливим внеском М. Комарова у популяризацію історії козацтва були і його переклади українською мовою, як наукових праць так і художніх творів на історико–козацьку тематику. Так, наприклад, він переклав безсмертну повість М. Гоголя “Тарас Бульба”, ще у 1910 р., яка була надрукована в одеській друкарні Ю. Фесенка, в якій часто друкувалися його книги.

М. Комаров був високо обізнаним не лише у фольклорній, бібліографічній та історичній ниві, він був блискучим культурологом та мистецтвознавцем. До нього зверталися численні скульптори, письменники та художники за порадою та допомогою, як до фахівця. Про це свідчать численні листи до нього митців з приводу будівництва

548 Одеська державна наукова бібліотека ім. М.Горького. Відділ рукописів (далі – ОДНБ.ВР). – Ф. 28. – Спр. 488. – Арк. 859.

549 ОДНБ.ВР. – Ф. 28/9. – Спр. 488. Листи Є. Чикаленко. – Арк. 801.

550 ОДНБ. ВР. – Ф. 28.– Спр. – 486. Листи до В. Степаненка. – Арк. 48.

551 ОДНБ.ВР. – Ф. 28/10. – Спр. 489. Листи А. Шелухина – Арк. 859.

552 КС. – 1902. - №1. – с. 55.

553 Видатний українській бібліограф Михайло Федорович Комаров (1844 - 1913) Матеріали до круглого столу //Відбиток з журналу: Известия Одесского библиографического общества. – 1913. – Т. 2. – Вып. 7. – Одеса. – 1999.

багатьох пам'ятників визначних письменників, які прославляти⁸ козачину, та з історії українського козацтва взагалі. Перш за все, він був фахівцем-консультантом, та організатором будівництва пам'ятника родоначальнику нової української літератури у Полтаві І. П. Котляревському.⁵⁵⁴ М. Комаров був одним із чільних порадників в установленні пам'ятника до 100-річчя переселення Чорноморського козацького війська на Кубань на березі Керченської протоки на півострові Тамань у 1892 р.

Михайло Федорович Комаров був одним з організаторів установлення пам'ятника Т. Г. Шевченку у Києві, який царська влада не дозволила відкрити.

Це є ще одна із ланок його громадсько-політичної та культурно-історичної діяльності направленої на популяризацію історії українського козацтва.

На окрему увагу ще заслуговує наукова діяльність М. Комарова як консультанта з мовних, бібліографічних, фольклорно-етнографічних, та історичних праць інших дослідників українського козацтва, зокрема, Д. І. Яворницького. Його вплив на Дмитра Івановича Яворницького був незаперечним про що свідчить численна кореспонденція між ними. В листі від 22. 04. 1999 р. він дякував М. Комарову за щирий і прихильний лист. Повідомляв, що надіслав рукопис оповідання "Максим Микитович Вітряк", і просив відредагувати та дати правдиву оцінку⁵⁵⁵.

Він писав: "Пам'ятайте те, що як мій твір нікчемний, то я тим і скінчу, - більше такого не писатиму; а як що Ви признаєте його добрим, то я ще попробую себе і на історичній хроніці доби кошового Сірка."⁵⁵⁶ Очевидно відповідь була позитивною, тому, що незабаром Д. Яворницький в одному зі своїх листів у травні 1899 р. просив М. Комарова прочитати чернетку про отамана Сірка⁵⁵⁷.

Таким чином, виходячи із вищесказаного, ми можемо говорити про те, що М. Ф. Комаров був не лише оригінальним та цілеспрямованим дослідником українського козацтва, але й визнаним популяризатором його кількасотлітнього існування в другій половині XIX - початку XX ст. У його працях висунуті досить важливі постулати військового життя та господарської діяльності, внесено чіткі патріотично – спрямовані ідеї в житті Запоріжжя та окремих лідерів-ватажків козацтва. Це є надзвичайно важливим і показовим для сьогодення.

Не дивлячись на більш як столітній період виходу низки його історичних праць, М. Ф. Комаров залишається унікальним та актуальним дослідником з Одеси не лише історії українського козацтва, але й цілої низки українознавчих досліджень.

Anatoly Mysechko

M. Komarov as o investigator and popularizer of the Ukrainian Cossacks' history

554 Мисечко А. Про участь одеситів у відкритті пам'ятника І.П.Котляревському в Полтаві// Іван Котляревський та українська культура XIX – XX ст.:36. наук. ст.- 2005. – С.49–52.

555 ОДНБ. – Ф. 28/10. – Спр. 489. Листи Д. Яворницького. – Арк. 892.

Там само. – С. 891.

556 Там само. – С. 892.

557 Там само. – С. 891.

This article devoted to M. Komarov in the field of history. Has been emphasized his activity in the popularization of the history of Ukrainian Cossacks.

**РОЗВИТОК ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА В КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ
ГУБЕРНІЇ (1917 – 1918 рр.)**

У статті досліджується розвиток Вільного козацтва на Катеринославщині у 1917 - 1918 рр. Розглядаються передумови, причини, соціальна база та характер козацького руху. Автор з'ясовує процес виникнення, становлення та розвитку даних організацій, а також їх зв'язок з Одеською Українською військовою радою та секцією Вільного козацтва при ній. Особливу увагу було звернено на збройне протистояння вільних козаків та червоногвардійців.

Катеринославщина з давніх-давен славилася своїми козацькими волелюбними традиціями. Кілька століть тому на цих теренах знаходився центр запорозького лицарства, який був символом волелюбства та свободи для українців. Тому й не дивно, що вільнокозацький рух, охопивши всю Україну у 1917 р., знайшов відгук на цій території. Серед праць, присвячених Вільному козацтву, дуже мало творів висвітлюють його історію саме в Катеринославській губернії. Тому існує необхідність у дослідженні вільнокозацької організації в цій місцевості.

Історіографію, присвячену історії Вільного козацтва на Катеринославщині, можна поділити на декілька груп, кожна з яких має свої особливості та специфіку висвітлення цього руху. Це праці радянських істориків, дослідників національно-державницького напрямку, які проживали в основному на еміграції, вчених, які працюють вже в незалежній Україні. Твори радянських істориків опираються на марксистсько-ленінську ідеологію й в них суб'єктивно описуються події, але вони багаті на фактологічний матеріал. Хоча ці роботи не присвячені Вільному козацтву, але в контексті боротьби Червоної гвардії за встановлення більшовицької влади подають інформацію й по козацькому руху⁵⁵⁸. Діаспорнівчені епізодично висвітлюють історію Вільного козацтва в їх працях відчувається брак архівних документів⁵⁵⁹. Сьогодні дослідники більше уваги приділяють проблемам козацтва, з'явилась можливість, працюючи в архівах, залучати до наукового обігу багато нових джерел і більш об'єктивно описувати історію цієї організації⁵⁶⁰. Однак вільнокозацьким рухом Південної України, Катеринославщини займається незначна кількість науковців⁵⁶¹.

В даній статті були висунуті наступні завдання: визначити причини виникнення, соціальну базу Вільного козацтва Катеринославщини, дослідити його історію починаючи з зародження і закінчуючи ліквідацією,

558 Горб А. Червона гвардія м. Катеринослава в боротьбі за владу Рад. – Б.м, 1933. – 75с.; Гарчев П.І. Червона Гвардія України у Жовтневій революції. – Харків, 1969. – 268 с.

559 Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. В 2 Т. – Т.1. – К., 2002. – 320 с.

560 Голубко В. Армія УНР 1917-1918 рр. – Л.:Кальварія, 1997. – 358 с.; Кравцевич-Рожнецький В. Озброєна еліта нації // Дзеркало Тижня. – 2002. – 13 жовтня.

561 Верстюк В.Ф. “Вільне козацтво” у Українській революції 1917–1921 рр. // Історія українського козацтва: Нариси: У 2-х т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред) та ін. – К., 2007. – Т.2. – С.415–460; Бондаренко В. Г. Відродження козацтва на Катеринославщині (серпень-листопад 1917 р.)//www.cossackdom.com.

зв'язок з організацією Херсонщини та виділити специфічні риси² розвитку вільнокозацького руху в цьому регіоні.

Історію Вільного козацтва Катеринославської губернії можна поділити на наступні періоди: серпень-вересень 1917 р., вересень – листопад 1917 р., листопад 1917 р. – квітень 1918 р. Перший період характеризується створенням окремих осередків по губернії та слабкою організацією. На другому етапі розвитку рух охопив всю губернію та знайшов відображення в юридичних актах. На третьому етапі вільні козаки даного регіону боролися з більшовицькою навалою та Червоною гвардією, кінцем його можна вважати ліквідацію Вільного козацтва по всій Україні.

Велике значення для формування Вільного козацтва в цьому регіоні мала закоріненість козацької ідеї, традиції серед народних мас. Як пише М. Омелянович-Павленко: “У нас на Катеринославщині, для цієї справи був ґрунт особливий, бо запорізькі традиції ще не перевелися”⁵⁶². Причини виникнення Вільного козацтва на Катеринославщині як і по всій Україні були в падінні царату, піднесенні національного руху, необхідності у захисті місцевого населення та бажанні місцевої влади створити військову силу, здатну боронити рідну землю. Вже 28 вересня, виступаючи у міській Думі, Г. Горобець так охарактеризував завдання та обставини виникнення козацтва у Катеринославі: “Становище міста і громадян на околицях дійсно неможливе. Під виглядом кримінальних агентів, або міліції здійснюються пограбування та вбивства. Український пролетаріат, дивлячись на це, вирішив, що охорона міста може бути взята у руки організованих робітників. З цією метою українським пролетаріатом створено “Вільне козацтво”, тобто Червона Гвардія”⁵⁶³. Судячи з цієї промови, можна сказати, що Г. Горобець порівнює вільнокозацьку організацію з Червоною Гвардією, яка була вже достатньо могутньою силою в цьому регіоні. Можна припустити, що ще однією причиною створення осередків Вільного козацтва на Катеринославщині було бажання організувати збройні формування національного характеру, які могли б конкурувати з Червоною Гвардією.

Але слід зазначити, що створено Вільне козацтво в Катеринославській губернії дещо пізніше, ніж в інших - в серпні 1917р. На наш погляд, на це вплинуло географічне розташування губернії й лінія фронту. В. Винниченко зазначає, що вільнокозацький рух особливо розвивався в прифронтовій смузі, де найбільше було дезертирства й грабіжництва⁵⁶⁴. А як відомо Катеринославщина знаходиться на південному сході України, тобто досить далеко від бойових дій. Також перешкодою був занепад національного руху в центрі губернії – Катеринославі. “Коли почалася революція, то в місті активних політичних діячів серед українців знайшлося дуже небагато, до того ж почалася ворожнеча між представниками української буржуазії і соціалістичних партій, і провід захопили російські революційні

562 Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма на Україні, 1917–1918. – К., 2002. – С. 42.

563 Бондаренко В. Г. Відродження козацтва на Катеринославщині (серпень-листопад 1917 р.)//www.cossackdom.com.

564 Винниченко В. Відродження нації. – Т.1. – К., 1990. – С. 51.

організації”⁵⁶⁵.

Щодо соціальної бази, то у складі Вільного козацтва можемо виділити наступні групи населення: робітники, селяни, торговці, інтелігенція. Катеринославська губернія була однією з найбільших і розвинутіших в Україні. Велике значення мали її робітничі центри: Катеринослав, Олександрівськ, Луганськ та інші, де найсвідоміша частина українського робітництва була організована в Вільне козацтво. Тому в порівнянні з іншими губерніями в даному регіоні більше значення мало міське населення, а саме робітники.

Організаторами вільнокозацького руху на Катеринославщині стали Гаврило та Микола Горобці (Воробйови), які в літі 1917 р. під впливом першого універсалу Центральної Ради з палким завзяттям взялися за організацію Вільного козацтва. Це були сини залізничного робітника, росіянина. Ще з молодих літ вони перейнялися українством і говорили доброю українською мовою⁵⁶⁶.

25 вересня 1917 р. в Катеринославі відбулися установчі збори Вільного козацтва. На них до козаків вступило понад 500 робітників, а кошовим отаманом було обрано Г. Горобця. Одночасно оголошувалося про закладання куренів і в селах навколо Катеринослава, таких, як Нових Кодаках, Діївці та Мануїлівці. А. Горб наголошує, що саме в них при організації козацтва досягли вагомого успіху⁵⁶⁷.

Одним з найпотужніших робітничих центрів, де ширилися ідеї вільнокозацького руху був Маріуполь, там ще в вересні на заводах “Нікополь” і “Провіданс” почали організовувати осередки цієї організації⁵⁶⁸.

Таким чином до кінця вересня 1917 р. Вільне козацтво добре укріпилося лише в Катеринославі та навколишніх селах, містечках. Але з часом ідеї Вільного козацтва поширилися по іншим повітам, організація набула юридичного оформлення.

5 жовтня 1917 р. в Павлограді відбулось засідання повітового виконавчого комітету. Від імені Української повітової ради виступив Благонадежин, який вказав на необхідність заснування Вільного козацтва і сказав, що тоді лише буде вповні переведений в життя принцип державної демократизації, коли сам народ буде безпосередньо брати участь у адміністративному житті. Питання про організацію Вільного козацтва було підтримано Виконавчим комітетом. Членом української повітової ради Кизимом була запропонована резолюція: “... Павлоградський Повітовий Виконавчий Комітет вислухавши доклади представників від Української Ради Кизими і Благонадежина, ухвалив: запропонувати всім Волостним Земствам, аби по селам було засноване “вільне козацтво”. Заснування козацтва повинно бути в контексті з Українським військовим Генеральним Комітетом. Для цього вибрати із нашого складу комісію. Комісії доручено також ввійти в зв’язки з Генеральним комітетом. До комісії було обрано

565 Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.– С. 63.

566 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. – К., 2003. – С. 43.

567 Горб А. Червона гвардія м. Катеринославу в боротьбі за владу Рад. – С. 38.

568 Інформація про організацію Вільного козацтва // Український національно-визвольний рух. Документи і матеріали. – К., 2003 . – С. 728.

Благонадежина, Селіванського, Корнієнка, Маркіна, Швеця та Кизиму. Комісія вирішила послати 6 жовтня до Києва за літературою в справі організації “вільного козацтва” Корнієнка”⁵⁶⁹. Аналізуючи цей документ, необхідно відмітити, що не тільки самі селяни та робітники бажали організувати загони Вільного козацтва, а й місцева влада бачила в них користь й пропонувала створювати осередки цієї організації. Також в резолюції зазначено, що Вільне козацтво повинно було тісно взаємодіяти з Українським Генеральним Військовим Комітетом.

На допомогу місцевій владі до Новомосковського повіту приїжджають організатори Вільного козацтва з Херсонщини, закладають курінь в селі Орловщині, до якого записалося біля 50 чоловік. 8 жовтня утворюються загони Вільного козацтва в с. Одинківці, Кам’янці, Підгородньому, Огріні й інших. В Амур-Н.-Дніпровському, Українська губернська рада за допомогою начальника міліції, прапорщика Чорно бая, організувала кінний загін Вільного козацтва до 60 чоловік⁵⁷⁰.

У другій половині жовтня відбувся з’їзд Вільного козацтва Новомосковського повіту. Обирається військова рада на чолі з отаманом Сторублем, який належав до УСДРП. З’їзд маніфестував свою прихильність до Центральної Ради і просив Київського комісара Вільного козацтва видати зброю. Газета “Селянська спілка” від 7 жовтня 1917 р. повідомляла, що в Слов’яносербському повіті три волості постановили негайно заводити вільне козацтво, тому що без нього нема людям життя. У цьому повіті організатором козацтва був І. Малашко. У Луганську він сформував робітничий полк Вільного козацтва чисельністю 800 осіб. У Верходніпровському повіті сотні вільного козацтва були закладені у повітовому містечку та селах: Лозоватці (до 50 козаків), Криничках, Покровському, де знаходилась остання Запорізька Січ. Поширилися осередки Вільного козацтва і на такі містечка: Олександрівське, Саксагань, Гуляй-Поле, до якого записалося 280 чоловік⁵⁷¹.

28 жовтня 1917 р. був затверджений “татут робітничої організації “Вільне Козацтво”. Статут взяв за основу принципи, розроблені Іваном Луценком і прийняті на з’їзді. Але у багатьох положеннях він не співпадав з “Статутом”, прийнятим 13 листопада 1917 р. Центральною радою. В. Г. Бондаренко виділяє специфічні ознаки цього документа й відмінності від статуту І. Луценка. Він вважає за недолік те, що членами організацій ставали представники соціалістичних партій або за рекомендаціями комітетів партій, тому це створювало можливості перетворення козацтва у партійні збройні сили. Також, на нашу думку, це перешкоджало багатьом не партійцям, або прихильникам інших партій потрапити до лав вільних козаків. Позитивним дослідник вважає відсутність поділу на громадські організації та військові формування при них. Це наддало можливість Катеринославському кошу мати кращий військовий вишкіл та

569 Бондаренко В. Г. Відродження козацтва на Катеринославщині (серпень-листопад 1917 р.)//www.cossackdom.com.

570 Горб А. Червона гвардія м. Катеринослава в боротьбі за владу Рад. – С. 38.

571 Бондаренко В. Г. Відродження козацтва на Катеринославщині (серпень-листопад 1917 р.)//www.cossackdom.com.

підготуватися до збройної боротьби. Вільне козацтво⁵ Катеринославщини мало таку структуру: військовими одиницями були десятки, сотні та курені. У курінного отамана було два помічника – осавула. Коли член покидав товариство – зброя поверталась до організації. Старшина, як і по всій Україні, обиралася. Рада куреня складалась з отамана, помічників і писаря, обраних загальними зборами куреня Вільного Козацтва, із сотенних старшин і осавулів⁵⁷².

Вільні козаки брали участь у військових парадах, які проводилися на Катеринославщині. 24 листопада відбувся парад українських військ катеринославського гарнізону, на який було запрошене Робітниче товариство і Вільне козацтво. Всі частини йшли зі своїми синьо-жовтими прапорами та були озброєні⁵⁷³.

Недостатньо уваги в сучасній історіографії приділено зв'язку між Катеринославським вільнокозацьким рухом та Вільним козацтвом інших губерній, зокрема Херсонської. Ще восени І. Луценко брав участь у заснуванні куренів Новомосковського повіту. Оскільки Катеринославська губернія входила до Одеської військової округи, то вплив на Катеринославщину мали військові та вільнокозацькі установи, зосереджені в Одесі. 30 жовтня в газеті “Рідний курінь” повідомлялося, що всі організації Одеської військової округи складали “Запорозький Кіш” і підлягали Одеській Українській військовій (Запорозькій Кошовій) раді, а через неї штабу Одеської військової округи. Це означає, що громади вільних козаків про своє утворення, обрану старшину й керівників мали сповіщати Одеську військову раду. Також вона затверджувала на посадах обраних полковників та загінних отаманів, могла тимчасово назначати курінних і полковників⁵⁷⁴. Секція Вільного козацтва при Запорозькій Кошовій раді через “Рідний курінь” теж повідомляла про необхідність подавати про себе відомості всі організації Одеської округи, в тому числі й Катеринославської губернії⁵⁷⁵. Вже в грудні в відозвіці цієї секції лунав наказ негайно провести вибори сотенної та курінної старшини, а для вибору полкової старшини на Катеринославщині був назначений з'їзд на 16 січня⁵⁷⁶.

В цій організаційній роботі Вільного козацтва Катеринославської губернії перешкодою стала його збройна боротьба. Як пише П. І. Гарчев: “Вночі на 30 листопада гайдамаки і “вільні козаки” захопили на станції Катеринослав вагони із зброєю, яку привезли більшовики для Червоної гвардії. Робітники-червоногвардійці під керівництвом начальника штабу Т. Л. Бондарева дали рішучу збройну відсіч гайдамакам і “вільним козакам”, основну частину зброї – гвинтівок, кулеметів, патронів – доставили на Брянський завод”⁵⁷⁷. Тобто вільні козаки виступили проти озброєння більшовиками Червоної Гвардії Катеринославу, але успіху не мали.

572 Там само.

573 Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Т.1. – К., 2002. – С. 148.

574 Луценко І. Про Вільне Козацтво // Рідний курінь. – 1917. – 30 жовтня.

575 Вільне козацтво // Рідний курінь . – 1917 . – 3 грудня.

576 Про організацію Вільного Козацтва Війська Запорозького Низового//Рідний курінь.– 1917.–17 грудня.

577 Гарчев П. І. Червона Гвардія України у Жовтневій революції. – С. 208.

Необхідно відмітити протистояння червоногвардійців та вільнокозацького руху, особливо в таких промислових центрах, як Катеринослав, Маріуполь, Луганськ та інші. В. Голубко зазначає, що більшовики навіть робили спробу організувати як противагу Вільному козацтву сільську Червону гвардію, однак їх зусилля у цьому напрямку не дали якихось вагомих наслідків⁵⁷⁸.

В кінці грудня почалася збройна боротьба вільнокозацькі організації по всій Катеринославщині. 26 грудня в Катеринославі велися бої в Кодаках, де в полон було взято біля 75 вільних козаків та в районі Ново-Трубного заводу і станції Горяїнова. 27 грудня у полон були взяті вільні козаки Дівки, Сухачівки. 27-28 грудня бойові дії проходять в Амур-Нижнєдніпровському та Мануїлівці. Кілька сот козаків та півсотні кінноти на чолі з прапорщиком Чернобаєм та отаманом Сторублем були вибиті та спрямували до ст. Огринь. Там вільні козаки розгромили червоногвардійців. Але за допомогою загону Єгорова та харківчан козаки були розбиті й відійшли до Новомосковська⁵⁷⁹. Далі більшовики ведуть наступи на м. Новомосковськ і Верходніпровськ. Одночасно ліквідується козацтво на селі. В Луганську боротьбу очолив отаман Малашко, про яку червоногвардієць А. В. Цитович писав: “Тут почалася грандіозна боротьба з українською радою на чолі з Малашкою, доводилось дні і ночі не спати”⁵⁸⁰. В кінці грудня Вільне козацтво Катеринославської губернії було ліквідоване червоногвардійцями та більшовицьким військами з Харкова та Москви. Боротьба вільних козаків не припинилася. Вони активно брали участь у поверненні українських земель за допомогою німецьких військ, так 2 квітня 1918 р. Катеринославський Кіш отамана Горобця першим ввійшов у Катеринослав. Але вже в цьому місяці наказом військового міністра Вільне козацтво було ліквідовано⁵⁸¹.

Таким чином, вільнокозацький рух виник в цьому регіоні в серпні–вересні, організаційно оформився в жовтні–листопаді, а в грудні–квітні проявив себе в боротьбі з червоногвардійцями. Осередки козацтва виникали не тільки в селах, а й в багатьох промислових містах (Маріуполь Катеринослав Луганськ та інші), тому значну роль відіграло робітництво. Вплив на Вільне козацтво мали соціалістичні партії, що знайшло своє відображення у статуті. Оскільки дана губернія входила до Одеського військового округу, то Катеринославська організація мала тісні зв'язки з Одеською військовою радою на чолі з І. Луценко. Вільні козаки Катеринославщини не поділялись на громадські та військові організації, що й дозволило їм мати кращий військовий вишкіл. Хоча в боротьбі з більшовиками вони програли, але все одно вільні козаки Катеринославської губернії залишили яскравий слід у визвольних змаганнях 1917-1918 рр.

Evgen Djumyga

578 Голубко В. Армія УНР 1917-1918 рр. – С. 126.

579 Горб А. Червона гвардія м. Катеринославу в боротьбі за владу Рад. – С. 64-71.

580 Гарчев П. І. Червона Гвардія України у Жовтневій революції. – С. 211.

581 Кравцевич-Рожнецький В. Озброєна еліта нації // Дзеркало Тижня. – 2002. – 13 жовтня.

The development of Free Cossacks movement in Katerinoslav province 1917–1918

In article the development of Free Cossacks movement is researched in Katerinoslav province in 1917 – 1918. Premises, reasons, social base and nature of the Cossack movement are considered. The author elucidates the process of arising, formation and development of these organizations, as well as their ligaments with Odesa Ukrainian Military Council and section of Free Cossacks attached to it. Especial attention is payed to armed conflicts between the Free Cossacks and Red Guard.

ПУБЛІКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94(477.7):929Галера“17”

Тарас Гончарук

БАРТОЛОМІЙ ГАЛЕРА ТА ЙОГО ПРОЕКТ РОЗВИТКУ ТОРГІВЛІ ХАДЖИБЕЯ (ОДЕСИ) 1793 р.

Публікується переклад з французької мови нотатків генуезького дворянина та негоціанта Бартоломія Галери 1793 р., щодо поліпшення стану чорноморської торгівлі. Нотатки є одним з перших документів, що звертають увагу на блискучі перспективи розвитку торгівлі через порт Хаджибей (Одеса).

Відзначаючи осіб, які першими розгледіли блискучі торговельні перспективи м. Хаджибея (Одеси) після його переходу під владу Російської імперії 1791 р., історики, як правило, не згадують про Бартоломія Галеру. Вочевидь, це зумовлено тим, що постать цього савойського дворянина та генуезького негоціанта більше пов'язана з історією Криму. Після захоплення Кримського ханства Росією, „охоплений ентузіазмом стосовно розвитку чорноморської торгівлі”, Б.Галера заснував 1787 р. у Феодосії “першокласний комерційний заклад”. “Не зважаючи на великі витрати” пізніше він організовував з Італії експедиції з метою підняти сільське господарство і промисловість Криму (захоплений італієць планував, „насадити його землі різними продуктами, яких не має у Тавриді як-то: оливковими деревами, апельсинами, шовковичними деревами, бавовною, тютюном, виноградом різних сортів”, він привіз „з собою моделі двох машин – одну для фабрики з виготовлення макаронів та локшини, а другу – для очищення бавовни” та запросив ремісників). У відповідь на численні прохання Галери російські урядовці (Г.О. Потьомкін-Таврійський, В.В. Каховський, П.О. Зубов та інші) і навіть цариця ніби сприятливо поставилися до його планів “відновити морську торгівлю, що була у XIV і XV ст.”, однак досить скоро на заваді цьому стала не тільки нестача коштів, але й інертність російської бюрократичної системи⁵⁸².

582 Письма правителя Таврической области Василия Васильевича Коховского правителю канцелярии В.С. Попову для доклада его светлости князю Григорию Александровичу Потемкину-Таврическому // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Одесса, 1877. – Т.10. – С.306-308; Ордера князя Потемкина правителю Таврической области // Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі – ИТУАК). –1891. – №12. – С.63; Ордера князя Платона Александровича Зубова правителю Таврической области // ИТУАК. – 1892. – №15. – С.50, 51. –1893. – №18. – С.70. – 1895. – №23. – С.15; Архив графов Мордвиновых(далі – АГМ). –С.Пб.,

У серпні 1793 р. Б. Галера, перебуваючи у Генуї, просив російського посланника Якіма Лізакевича передати до царського двору записку під назвою “Короткі роздуми про Чорноморську торгівлю”, що була пізніше опублікована в “Архіві графів Мордвінових” й переклад якої подано нижче. Автор цієї записки виступає як переконаний прихильник принципів “вільної торгівлі”, який декларував, що комерція потребує не стільки державної підтримки, скільки усунення бар’єрів на шляхах її розвитку. Визначальним для розвитку причорноморських міст Галера вважав їхнє розташування щодо потенційних шляхів торгівлі. Саме через це він досить скептично дивився на перспективи розвитку майже усіх портів Криму і Тамані (в тому числі Феодосії, що стала для Б. Галери новою батьківщиною), роблячи виключення хіба, що для Євпаторії. Автор “роздумів...” доводив переваги затоки Хаджибея перед гаванями Миколаєва та Херсона. Проте головним фактором, що зумовлював подальший розвиток чорноморської торгівлі, Б. Галера вважав приєднання під владу Російської імперії земель Правобережної України багатими на зерно та інші сільськогосподарські товари, які за умов скасування мит на старому кордоні могли знайти значний попит на європейських ринках. Вражає те, що італійський дворянин спромігся звернути увагу на такі деталі, як можливість використання українських чумаків для транспортування зерна до Хаджибея та значних покладів місцевого вапняку для розбудови міста й порту. Галера передбачав складнощі із постачанням до Хаджибея деревини (це насправді було значною проблемою для Одеси в кінці XVIII – XIX ст.), а також вважав за необхідне окрім будівництва портових споруд та складів для товарів ще й звільнити це місто від перебування військ (наприкінці XVIII ст. Хаджибей-Одеса ще розглядався російськими урядовцями як важливий військовий пункт). Галера пророче стверджував, що згодом цей порт слугуватиме “центральною пунктом, життєдійні проміння якого забезпечать... розвиток і добробут” усьому Північному Причорномор’ю і навіть більш віддаленим областям. Галера заперечував, що піднесення торгівлі Хаджибея може зашкодити найближчим до нього портам Миколаєву та Херсону вважаючи, що вони, маючи інші підґрунтя для свого розвитку (адміралтейство, суднобудування тощо), лише виграють як допоміжні порти одеської торгівлі.

Окрім зазначеної доповіді Галера запропонував російському керівництву низку інших проектів, зокрема: детальні пропозиції щодо влаштування карантинів у чорноморсько-азовських портах⁵⁸³ і записку “Про покращення становище Тавриди” складені у тому ж 1793 р. тощо. У 1794 р. Б. Галера знов вирушив до Тавриди. Як писав тоді Лізакевич: “Все місто Генуя ретельно стежить за подорожжю пана Галери. Надання йому пільг, покровительства і допомоги від нашої Августійшої Государині, допоможуть наважитися тутешнім багатим домам слідувати його прикладу, від чого населення Тавриди і

1901. – Т.1. – С.570.

583 Gallera B. Apercu sur les quarantaines // АГ М. – Т.2. – С. 302 – 313.

чорноморська торгівля за короткий час значно збільшаться”⁹ (переклад цитати з французької О. Полевщикової)⁵⁸⁴. Б. Галера прийнявши 1794 р. російське підданство насправді отримав від Катерини II земельні володіння та пільги щодо започаткування вівчарства, виноробства та розвитку торгівлі в Криму. Однак загалом торговельні операції Галери виявилися не дуже вдалими. У “Записці поданій князю Куракіну” 1797 р. колишній громадянин Генуї ремствував на бюрократизм та зловживання російських чиновників, які заважали його планам щодо організації експорту хліба і налагодження зв’язків між Північним Причорномор’ям та середземноморськими портами. Одеса в цій останній записці згадувалася переважно лише у контексті постачання туди кримської солі⁵⁸⁵. Вочевидь тоді Галеру вже більше цікавила ситуація в Криму, де він отримав значний маєток.

Микола Мурзакевич в примітках до публікації листів В. Каховського відзначав, що Галера, “поселившись у Феодосії, деякий час виконував обов’язки міського голови; разом з градоначальником С.М. Броневським брав участь 1811 р. у збиранні місцевих старожитностей. У Феодосії п. Галера, за прикладом його предків генуезців, звернув увагу на стародавні еллінські кургани в Криму, скарбами яких його предки неодноразово збагачувалися.” Стосовно ж проектів влаштування торговельних зв’язків між Північним Причорномор’ям та Італією Мурзакевич зауважував: “Щаслива думка – відновити морську торгівлю, що існувала у XIV та XV століттях, нажалі не була втілена. Галера помер у Феодосії, а його син у 1837 р.”⁵⁸⁶ Одна зі справ Державного архіву Одеської області стосується долі майна сина Б.Галери Анджело, який помер у Феодосії 31 березня 1827 р. В ній, між іншим, згадано, що “Бартоломій Галера... зі своїм сином Анджело Галера у званні генуезького неогоціанта прибув до Феодосії, де і помер у жовтні 1801 р.” Спадкоємницею майна та маєтків Б. Галери в Криму також була його донька маркіза де Коста. У справі також згадано, що Бартоломій Галера та його син підтримували тісні зв’язки з сицилійським віце-консулом автором відомого нариску історії Феодосії Феліксом Лагоріо⁵⁸⁷. Інформацію про смерть Б. Галери до 1803 р. підтверджують опубліковані Ф. Лашковим документи з історії землеволодіння в Криму (у 1803 р. до “комісії із розгляду спорів” на півострові зверталися “нащадки дворянина Галери”)⁵⁸⁸. Отже, відомості про час смерті Б.Галери та його сина наведені М. Мурзакевичем не є достовірними.

Діяльність Б. Галери та його проекти щодо розвитку чорноморської торгівлі потребують подальшого вивчення, оскільки ця

584 Из дел Николаевского портового архива // ИТУАК. – 1895. – №22. – С. 26.

585 Gallera V. Note presentee au prince Kourakin // АГМ. – Т.2. – С. 544, 545.

586 Письма правителя Таврической области Василия Васильевича Коховского правителю канцелярии В.С. Попову...// ЗООИД. – Т.10. – С. 306, 307.

587 ДАОО. – Ф.1. – Оп.190. – Спр.33 за 1827 р. – Арк. 1, 2, 146; Лагорио Ф. Четыре эпохи из жизни города Феодосии// ЗООИД. – Т.15. – С.404–456.

588 Лашков Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения // ИТУАК. – 1896. – №25. – С.31, 39, 40, 72, 73. 101, 145, 158.

постать відіграла певну роль не тільки в історії Криму але й усього Північного Причорномор'я кінця XVIII ст.

Документи:

Документ№1. Галера Б. Короткі роздуми про чорноморську торгівлю. Серпень 1793 р.

(Переклад тексту з французької мови Олени Полевщикової)

Якщо колись широка торгівля й могла бути заснована у щасливу годину, то це без сумнівів торгівля на Чорному морі в теперішній момент, коли найвеличніша государиня, з тих що будь-коли існували, щойно дарувала мир своїм підданам й сусідам після блискавичної війни, підсумок якої такий відмінний від того, що було пророчити вульгарному політикові, змогли забезпечити її геніальність та твердість. Довжина берегів, що їх придбала імперія, відповідно збільшилась, кількість портів помножилася, багаті та населенні провінції приєднані до вже існуючих, - що ж лишається робити? Звичайно, небагато. Збереження миру, який є таким необхідним, стабільності, спокою, декілька заохочувальних заходів, я не кажу ані про великі видатки, ані про безмежні аванси, ані про надзвичайні проекти (що є корисними здебільшого для тих хто їх пропонує). Торгівля є стихійним результатом [взаємодії] місцевих умов, відповідного розташування, необхідності взаємного обміну, вона виникає сама по собі скрізь, де її породжує вигода націй де її хід не є скований, вона процвітає значно більше, якщо їй не завдавати шкоди, а ніж внаслідок допомоги, яку їй намагається надати шляхом примусових й часто помилкових заходів. Людська спритність, підбурена бажанням багатства, тим не менш потребує заохочення і значно менше в тому, щоб нею без кінця керували, щоб зовсім не придушити, чинили не забагато перешкод й щоб вона змогла знайти найбільш надійні й короткі шляхи для досягнення мети. Нарешті, весь секрет полягає, напевно, в тому щоб забезпечити їй таки три загалом прості умови: 1) зручні й безпечні для зовнішнього світу виходи на простір; 2) місця складів розташовані зручним чином; 3) зручний транспорт й сполучення. Приступимо до теми, звернувшись до першого пункту, який здається найбільш необхідним.

Розпочну з того, що кинувши погляд на Тавриду, зупиню його на Євпаторії [Eupatoria] (Козлове) [Koslowe], незважаючи на похмурий степ, що його оточує, або вірніше, завдяки цьому самому степові, оскільки саме вона забезпечує зерном, сіллю, вовною, шкірами, маслом, тобто всім, чого запитує приїжджий іноземець, окрім того її рівні шляхи роблять проїзд зручним, саме подорожі туди відають перевагу татари ледве не з усього півострова, навіть з під Перекопа, для яких цей порт найбільш віддалений. Треба визнати, що його рейд є одним з найбільш небезпечних й що там майже щорічно гине декілька суден, але саме там визначається зручність цього місця, якому тепер при всій його небезпеці купці все одно віддають перевагу у своїх відвідуваннях, перед іншими місцями де їм нема чого робити. Якщо правда (як в тому переконують), що буде можливо захистити його від південно-західних вітрів шляхом будівництва

незначного молу, тоді не буде чого й бажати і цей край, такий чудовий,¹ зможе сподіватись мати невдовзі принаймні [одне] насправді жваве [торговельне] місце так йому необхідне

Твердять, що князь Потьомкін всіма силами хотів зосередити все в Севастополі, проте яким би надійним не був його великий та чудовий басейн, яким би корисним він не міг бути (окрім портів) для військово-морських сил, розташування цього порту завжди буде ставити його осторонь від торгівлі, з одного боку від нього невеликий лиман перешкоджає будь-якому сполученню, а з іншого боку – гори, окрім того, південь Криму, такий чудовий зовні й насичений крутими схилами, тим не менш багатий лише винами та фруктами, на які за його межами немає ніякого попиту, і слід вважати, що всієї могутності князя не вистачило б, для того, щоб примусити прибути сюди хоча б одну барку, окрім тих, наявність яких обумовлена жорсткою необхідністю [переправлення] військ та матросів.

Я не буду докладно зупинятись на Балаклаві [Balaklava], Ялті [Yalta], Судаку [Soudak], Керчі [Kercz], Єнікале [Jenikale], і навіть на славнозвісній Феодосії [Theodosia]; порти та рейди цих різних місць являють тисячі переваг, проте (будемо казати прямо) малочислене населення краю через деякий час стане нездоланною перешкодою для їх активності. Не більше дюжини суден щорічно прибувають туди, щоб розвантажити [товари] для споживання Сімферополя [Simferopol], Карасубазара [karasbazar] та місцевих мурз. Решта пливають вздовж берега не зупиняючись й прямують прямо у Таганрог [Taganrog], природній вхід в просторі краї на обох берегах Дону. Ще менше сенсу говорити про Тамань [Taman], деякі рибні продукти - ось все, чого можливо ще очікувати від промислів її нових мешканців, в обмін же вони потребують майже одну лише горілку.

Я переходжу, таким чином, до західної частини і щоб не говорити багато і безпідставно відразу зупиняють на місці, найбільш віддаленому, але водночас найбільш цікавому, а саме на Хаджибеї [Hozia Bey]. Я проте все ж, детально висвітлюю переваги його чудового, зручного та глибокого рейду, проте жете, розташоване попереду фортеці, перетворить його в один з найбільш захищених портів світу. Один лише вигляд топографічного плану підтвердить це краще, ніж все що я міг би про це сказати. Проте, більш того, це єдине місце, де зовсім нема небезпеки льодоходу навесні, його близькість до Константинополя, легкість входу й виходу за будь-якої погоди й майже під будь-яким вітром, відсутність мілини, банки й будь-якої перешкоди, завжди будуть забезпечувати йому надзвичайну перевагу на місцями про які йшлося вище. Як би не заперечували мені щодо незручностей (вони можливі, так само як і будь-де, й нижче я намагатимусь їх розглянути), проте варто ще раз сказати про те велике й незмінне правило, що негоціант приїде скоріше *туди*, де він зазнає менше витрат на дорогу, *туди*, де він може точніше за все розрахувати свої витрати, зворотній шлях та час, необхідне для тієї чи іншої спекуляції. Марно було б не визнавати цього. Вхід до Дніпровського та Бузького лиманів пов'язаний з тисячею перешкод, ті ж самі перешкоди повторюються і при виході (того і варто очікувати). Іноді щоб їх здолати, потрібний тиждень, дві або три, а часто і значно меншого терміну

достатньо щоб пропустити сприятливий момент, навіть коли мова йде² лише про торгівлю сукном, шовковими тканинами, залізним товаром та іншими предметами розкоші, ціна на яких змінюється лише незначно; але наскільки більш прикрі такі затримки для предметів першої необхідності, особливо для зерна, яке являє основу експорту. Хіба необхідні інші докази, окрім того, що відбулося в цьому році, коли перші, з тих хто прибули у Константинополь в квітні, продавали кг за 4 піастра й подвоїли свої капітали, в той час як останні, обігнані з початку червня судами з архіпелагу, знайшли, що той же кг впав у ціні на 45 парацій [parats] й один фрахт був вартий 55, вони не наважились перетнути протоку [в силу обставин], їм ще пощастило, що вони лишили свої вантажі для того щоб оплатити фрахт капітанам. Я ставлю зараз запитання, хіба не виграла б таким чином наша торгівля, якби вони могли заходити до порту, такого як Хаджибей [Hozia Bey] та якщо б вони могли знайти там всі свої вантажі вже підготовленими, а також отримувати прибутки з причини голоду у османській столиці¹.

Це цілком закономірно повертає мене до другого пункту. Часто в іншому місці досить важко збирати продукцію і можливо так само було б й тут без приєднання колишніх воеводств Київського, Брацлавського та Подільського, оскільки ці країни, такі багаті шкірами, салом, воском, медом, худобою, зерном усякого виду, здаються такими абсолютно призначеними природою для приєднання до терену Очакова задля їх взаємного розквіту, що важко собі й уявити, що вони так довго належали різним володарям. Проте зараз мова ведеться лише про те, щоб запропонувати ці продукти з *складів*, куди вони прибудуть в великій кількості очікувати прибуття суден, і де ж ще ці склади можливо краще розташувати ніж в самому Хаджибеї [Hozia Bey]. Пагорб, на якому стоїть місто, увесь складається з кращого вапняку, який виходить з кар'єру саме у тому місці де його треба використати, з подвійною перевагою: зекономити на гужовому транспорті і водночас розширити простір, трохи вузький, який відокремлює пагорб від моря, що зробить його скоро здатним вмістити два ряди складів в найкращих умовах. Якщо їх збудують солдати, вони майже нічого не будуть коштувати. Якщо ж поденники, то окрім збуту, а можлива й простого найму, ця незначна позичка буде скоро відшкодована. Я не можу це занадто довго повторювати, ніхто так не зацікавить, не запросить негоціанта, як надія швидко здійснити свою експедицію; кожен зайвий день, який судно проводить в іноземному порту, значно збільшує його видатки, він скоріше переплатить при купівлі на 10 %, продасть на 10 % дешевше ніж затримає свій екіпаж на 10 днів, і йому буде іноді біля місяця (на теперішній час), для того щоб заповнити свій вантаж на ринках в залежності від випадку, поки власники або селяни його не перевезуть. Таким чином, нехай мені не говорять більше про фірми [maisons], вони виникнуть самі собою й кожна заплутається по своєму. Слід якнайшвидше зрозуміти це з самого початку. Ті з цих панів продавців, які надають дуже важливого значення, тому щоб їх добре розташували, могли б почати з того, щоб утримувати там службовця (прикажчик), а при okazji здійснювати невеликі пробіги на швидку руку², що обійдеться дешевше, ніж накладні видатки, які вони несуть сьогодні, і

втрапи від зволікання, від якої вони тепер страждають.

Мені, таким чином, лишається сказати лише про внутрішнє пересування (циркуляції), яке не буде мати більше перешкод. Очаківським степом з найдавніших часів ходили вози наших чумаків [czumaks] (селян, продавців солі), і тепер, коли це не має більше ніякого ризику, їх стане ще більше. Дністром, що став тепер жвавніше, можливо підняти сіль й спустити зерно в Хаджи Дере [Hadgi Derey], до другорядного пакгаузу, звідки до Хаджибея [Hozia Bey] не більше одного кроку. Переправи, якими користуються найчастіше, можна полегшити, збудувавши мости, як то в Ольвіополі на Синюсі [Siniucha] та Бузі [Boh], Соколах [Sokoty] на Бузі [Boh] та Мертвих водах [Mertwe wody]. Нарешті касація будь-якого виду митних зборів (окрім мита на горілку) на колишніх кордонах усуне перешкоди. Я не наполягаю на цьому моменті, оскільки як тільки ці провінції назавжди з'єднаються в імперії, очевидно не буде необхідності доводити це, тим біль що існує категорія товарів, тарифи на яких рівнозначні цілковитій забороні, як наприклад полотна, на яких є постійний попит для вітрил, мішків та тари.

Я обіцяв назвати і незручності і це не найлегшезавдання, оскільки бачу тут лише одне, а саме, пов'язане із лісом. Було б, без сумнівів набагато краще, якби він тут існував, але від Дубосар до Кременчука та Азову, де його шукати? А якщо ці топкі острови з очеретом біля Херсону, які так прагнуть використати³, то я повторюю що є очерет вище Хаджибею й що кізік [kizik] (штучний торф), солома та степові [badyles] їх вартість майже така ж сама, так про що ж тут говорити! Про солдатів? Сподіваюсь що ні, оскільки війна й торгівля погано уживаються одна з одною, було б дуже бажаним, що б в мирний час тут не було б жодного солдата, окрім необхідного гарнізону фортеці. Говорять: а як же бідні! Так, без сумніву, треба допомагати біднякам у їх потребах, хворобах, їх бідах, це перший обов'язок держави, але для них будують лікарні, а не порти, а у досить квітучому порту здорова та активна людина ніколи не може бути бідним. Не тільки ліс, все повинно тут природнім чином підніматися у ціні й заробітки підніматимуться пропорційно; якщо кожен витрачає більше, кожен і заробляє більше і принаймні зберігає паритет. Я кажу принаймні, округа Амстердама нічого не дає, майже нічого не виробляє, а хіба хтось думає, що народ там живе гірше, ніж в іншому місці?

Хіба подумают у Лондоні скаржитися на те, що там не запалюється атом (краплина), що знаходиться за 200-300 миль в Нортумберленді чи Шотландії? Зовсім ні, розшукайте місце насправді зручне для торгівлі, дайте йому можливість діяти і його сприятливий вплив скоро розповсюдить статок, а це важливіше ніж дешевизна⁴.

Більш того, хіба думають, що (навіть коли це можливо) англійці погодились би, щоб усе [необхідне] знаходилось в будь-якому місці їх острову і щоб таким чином стали непотрібними тисячі суден різного розміру, які здійснюють каботажне плавання від берега до берега! Я маю щодо того сильні сумніви, оскільки там добре знають, що тоді вони втратять цінне джерело матросів, які складають їх силу, і якщо досить дороге будівництво такої кількості суден виявляється скоріше корисним, ніж шкідливим навіть для цієї країни, яка не постачає й 30-ї частини

необхідного для їх будівництва, то що ж тоді говорити про Росію, яка має необхідні для того ресурси в такій кількості, що їх вистачило б на те щоб забезпечувати ними Європу? Я вже уявляю собі, як Бахмут відвантажує своє вугілля, Азов [Azoff] залізо й шкіри з Сибіру, Тамань – рибу, Таврида – сіль, вина й фрукти, як ліс сплавляють Дніпром і (в такому випадку) можливо, що скоро почнуть і Дністром, як води (одним словом), що розташовані між гирлом цієї річки та гирлом Кубані, вкрити щоглами, як Темза до Гринвіча, Хаджибей слугує ним центральним пунктом, життєдайні проміння якого забезпечать їм в подальшому розвиток та достаток.

І якщо я не можу утриматись від того, щоб не повертатися увесь час до цього останнього місця з причини його щасливого розташування, то нехай не думають, що я хтів би бачити зруйнованими корисні кожен в своєму роді заклади, спорудження яких так дорого коштувало у Херсоні та Миколаєві. Насправді, вони розташовані досить близько, але тим краще, оскільки тим легше їм буде підтримувати та допомагати один одному, і я не уявляю, що комусь могло б прийти в голову, що величезний край, який знаходиться, не достатньо великий для їх промисловості, в той час як ця промисловість вимушена ще довго лишатися такою яка вона є, а не такою, якою вона могла б стати. Провидіння не створило Херсон ані для порту, ані для корабельні, розташувавши високу мілину при вході в ріку. Якщо б прийшлося за відсутністю інших закладів зібрати там все разом, звичайно ж наслідки показали б, що був резон й що всі ці гроші не були кинуті на вітер, але чи є це причиною для того, щоб не скористатися *кращім*, що існує зараз? І хіба для Херсону було б мало служити виходом на простір, необхідний усій території, що лежить по обом берегам Дніпра, починаючи майже із Смоленську й численних річок, більш чи менш судноплавних (принаймні для сплавлення лісу), які його туди доставляють? Хіба для Миколаєва було б недостатнім стати головним містом адміралтейства та споруд, які його цілюще повітря та глибина його вод ніби запрошують туди, а також стати другорядним складом для провінцій, які розташовані на правому березі Бога [Boh], до якого він є таким близьким. Очакову більше нема чого втрачати і я зроблю жорстоку помилку, якщо (відкинемо всі дрібні приводи для заздощів) ці три міста самі не виграють в решті решт, в разі якщо вони стануть свідками народження четвертого, без якого вони лишатимуться такими, якими тепер є, тобто безсилями та нездатними.

Отже я підвожу підсумок: нехайно *склади* у Хаджибей [Hozia Bey], *мол*, як тільки це можливо буде, повна *касація* усіх мит (окрім мита на горілку) на колишньому кордоні, *кораблі* на Дністрі [Dnister], навіть на Богу [Boh] до Соколовки [Sokolowka]; *мости* на переправах що відвідуються найбільше, а якщо виникне бажання дати перший поштовх, тоді можливо заснування *східної кампанії* в тисячу акцій вартістю біля 500 карбованців не з наданням виняткових привілеїв (борони Боже), а лише з деякими пільгами, такими, наприклад, як знижка на 1/3 поборів на митницях, недорогий фрахт казенних суден (так, як це вже тепер розумно почали робити) та декілька невеликих такого роду поступок, ціна яких була б компенсована вже на другий чи третій рік⁵.

Час завершувати, яким би не було полегшення, від того що я лише трохи зачепив ту невичерпну тему і можливо, я вже сказав забагато для читачів (якщо я їх взагалі маю), які можливо знають про це значно більше за мене. Але як же не захопитись бажанням сприяти змінам на краще, в момент що є таким сприятливим в усіх відношеннях, в унікальний момент, коли завдяки незмінній мудрості керівництва, імперія майже на самоті насолоджується спокоєм серед дивовижних та кривавих картин, які розгортаються в Європі, коли молодий генерал–губернатор, великі таланти якого, розквітнув під наглядом безсмертної цариці, так рано розвинулись, щойно був призначений в ці чудові провінції, вони, як бачимо, ще потребують пильного піклування для того, щоб прийти до процвітання, що їм його призначила сама природа.”

Примітки Б.Галера:

1. “Доведено, що нездатність уряду або хабарі пашів викликають його [голод] принаймні раз на рік в тій чи іншій частині їх володінь. Яке джерело, якщо би [негоціанти] вміли з нього черпати!”.

2. “Це те, що вже відбулося оскільки, не дивлячись на піщаний рейд Очакова, не дивлячись на те, що там ледве знайдеться і 50 найбільш жалюгідних бараків, саме зупинкам у цьому порту велика частина суден віддає перевагу, перед можливістю піднятися вище, а вони чекають на те що їм запропонують більш вигідне місце”.

3. “Хоча влітку своїми випаровуваннями вони вбивають, якщо можна так сказати, майже стільки ж людей, скільки вони можуть обігріти взимку”.

4. “Очевидно, що ця доктрина дешевої швидкості підійде фабрикам, які зробили більш дешевими робочі руки, так саме як і все виробництво, фабрики таким чином будують краще витримувати конкуренцію, саме для того їх бажано розташовувати далеко від великих міст, проте існує і багато виключень”.

5. “Доказом тому може слугувати те, що трапилось у Пруссії, де додатковий податок в 3 гроша з кожного лівру кави знизив дохід більш ніж на 250 000 екю; через два роки, коли повернулися до старого податку дохід збільшився на 100 000 екю, чого ще ніколи не було. І якщо я вже зачепив цю тему то не можу втриматись від того щоб не згадати про той загальний галас, який піднявся тепер проти митників. Мова йде не про тариф, про нього знають заздалегідь і до нього прилаштовуються, тоді як саме щоденні незручності заважають торгівлі. На нещастя віддаленість від нагляду величезних просторів імперії збільшує їх. Негоціант з Кафи, Козлова чи Очакова страшенно страждає через них перш ніж дістанеться до Катеринослава, проїхавши 1 000 верст по степах й втративши місяць на подорож в обидва кінці та клопотання іноді безрезультатні. Він довго страждає, втомлюється, стає роздратованим і нарешті кидає цю справу”.

Архив гр. Мордвиновых. – Т.2. – С.140–150.

Taras Goncharuk

Bartolomej Gallera and his project of development of trade in Hadzhybej (Odesa) in 1793

The translation from French of the Genoa nobleman and negotiator

*Bartolomeja Gallera's notes of 1793, concerning improvement of conditions for the Black Sea trade is published. The notes are one of the first documents which pay attention to brilliant perspectives of trade development through the port of Hadzhybej (Odesa).*⁶

УДК 94(477.74):303.436.2:929 "1814"

Лілія Білоусова, Владислав Харковенко

ЗАМАЛЬОВКИ ВІЙСЬКОВОЇ ФОРМИ ЧОРНОМОРСЬКИХ КОЗАКІВ 1814 р. у ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Вперше публікуються зразки військової форми чорноморських козаків розроблені у 1814 р. для уніфікації їхнього обмундирування та озброєння, що були надіслані херсонському військовому губернатору А. Е. де Рішельє від отамана Чорноморського війська Ф. Бурсака, і сьогодні вони зберігаються в Державному архіві Одеської області.

Історія "Війська вірних козаків" або Чорноморського козацького війська на сьогодні залишається найбільш вивченою серед інших козацьких військ Південної України, штучно створених в межах Російської імперії наприкінці XVIII ст. Саме воно тривалий час вважалось єдиним військом, що продовжувало історію козацтва після зруйнування Запорозької Січі у 1775 р. Історіографія вивчення Чорноморського війська достатньо значна, репрезентована багатотомними виданнями та монографіями, статтями і тезами. (А.Скальковський, І.Попка, П.Короленко, Є.Феліцин, Ф.Щербина, І.Дмитренко, В.Голобуцький, Ю.Мицик, Р.Шиян, А.Малукало, С.Павловський, Б.Фролов та ін.) Звертали увагу дослідники й на одяг та обмундирування чорноморців. Різноманітні малюнки побутового одягу та військової форми різних років вміщуються і як замальовки у записках сучасників чорноморців, і як ілюстрації в монографіях, енциклопедіях, популярних виданнях тощо. Існують й спеціальні дослідження військового обмундирування, озброєння чорноморських козаків та його зміни⁵⁸⁹, однак публікацій перших зразків форми не здійснено, і на сьогодні колекція цих перших зразків зберігається в окремій справі у фондах Державного архіву Одеської області. Їх ми і пропонуємо переглянути чичачеві. Розглянемо процес появи перших ескізів форми чорноморців, і появу ескізів у фондах архіву.

Після формування Війська вірних козаків у 1788 р. і протягом російсько-турецької війни 1787–1791 рр. одяг чорноморців не був уніфікований, хоча спроби надати форму "Полку вірних козаків", що став основою майбутнього війська були у листопаді 1787 р. (сині каптани, червоні шапки, карабін та післолет)⁵⁹⁰. Основна маса

589 Див. наприклад: Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – С.Пб., 1890. – Ч.6; Матвеев О.В., Фролов Б.Е. Очерки истории форменной одежды кубанских казаков (конец XVIII – 1917 г.). – Краснодар 2000; Фролов Б.Е. Оружие кубанских казаков – Краснодар 2002 тощо

590 Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1998. – С.50; Авраменко А.М., Фролов Б.Є., Чумаченко В.К. Козацьке військо на Кубані/Історія

чорноморців продовжувала зберігати в цьому плані запорозькі⁷ традиції, і за часів війни їм пов'язували на праву руку білу хустку, щоб відрізнати від турецьких “невірних” запорожців. Озброєні кінні чорноморці мали шаблю, рушницю, два пістолі та піку. Піші чорноморці мали спис, рушницю та ніж на зразок ятагана. При цьому слід зазначити, що шаблями були озброєні лише колишні запорожці.

Після переселення на Кубань у 1792 р. чорноморці продовжували нести військову службу у своєму звичайному повсякденному одязі. Спроби регламентації та уніфікації їх військового одягу розпочинаються з 1814 р. Отаман чорноморців Ф. Бурсак клопотав перед херсонським військовим губернатором А. Е. де Рішельє про розробку зразкового мундира й амуніції. Форму розробили у війську й А. Е. де Рішельє вимагав її спорядити та носити козакам вже у 1815 р., але через два роки новий військовий губернатор О.Ф.Ланжерон з'ясував, що наказ попередника не виконувався. Вже в лютому 1816 р. були затверджені зразкові мундири для чорноморців, які з невеликими змінами проіснували до 1840 р., коли запровадили нове обмундирування для Чорноморського козацького війська⁵⁹¹.

Опис мундирів козаків 1816 р. (коротка куртка темно-синього сукна з прямим комір-стійкою з окантовкою червоного кольору та чотирма рукавами, два з яких відлітних, закидались за спину як декоративний елемент) дає можливість, припустити, що зразки замальовок або ескізи військової форми чорноморців, які зберігаються в фондах Державного архіву Одеської області і датовані 1814 р., були їх прообразом, одними з перших зразків обмундирування чорноморських козаків. Тут знаходиться лист від 12 березня 1814 р. отамана Ф.Бурсака до А.Е.де Рішельє, в якому отаман писав про необхідність уведення форми єдиного зразка і просив її затвердити: “Соглашаясь с общим желанием чинов войска сие вверенного, нахожу нужным по общему о Войсках постановлению, иметь и в сем Войске мундир, которій сколько необходим для пользі самой службы, столько и выгоден для всех чинов, особливо нижних; тем более, что оной попредложению состоит из куртика и шаровар только свободных; но вовсе не широких, как ныне многие офицеры одеваются и будет обходится не сравненно дешевле длинного одеяния какое прежде имели – что делает лучшую и не обходимую для воина опрятность”⁵⁹². У відповідь губернатор просив надіслати зображення обмундирування для кінних і піших офіцерів і козаків. Вже 18 травня 1814 р. ескізи форми з її описом були надіслані. Їх і публікуємо нижче. Вони (документи-ілюстрації) зберігаються у фонді “Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора” (ф.1, оп. 218, спр. 9 за 1814 р. “Об утверждении мундира для чинов черноморского войска”). Стиль і орфографія документів збережені.

Документи:

Документ №1. Описание мундира Войска Черноморского,

українського козацтва: Нариси: У 2 т./ Ред.кол.: В.А.Смолій (відп.ред.) та ін. – К.:Вид.дім “Києво-Могилянська академія”, 2007.–Т.2.– С.388–389.

591 Там само.

592 ДАОО. – Ф.1. – Оп.218. – Спр.9 за 1814 р. – 1–1 зв.

которому прилагаются рисунки.

Конных полков

Штаб и –обер офицера

1-е Куртик темносинего тонкого сукна от воротника до пояса застегивается крючками; воротник и обшлаг алого сукна, с шитьем на воротнику и обшлагах серебрянным, которому особо прилагается рисунок⁵⁹³. – Выпушка серебрянного тонкого шнурка вокруг куртика в один ряд, а на спине по обе стороны от руки до пояса в два ряда с переборкою в середине.

Эполеты на обоих плечах штаб–офицера из толстой золотой и серебрянной в трое перевитой канателы; а обер–офицера из одних серебрянных суконных ниток, таким же образом свитых.

Шаравары синего сукна с серебрянною тясмою по бокам в два ряда и в низу вокруг ноги в один.

2-е Кушак шелковый гладкий алого цвета: шириною в полтора вершка.

3-е Кивер чорный мелкошерстой овчины ввсотою в 3 ½ вершка с алым суконным верхом низиньким, с серебрянным султаном и с подбородком черного сафьяна.

4-е Подсумок обтянутый чорной кожи, с серебрянною понктированную и вызолоченною доскою, на которой привинчиваются литые с сребла двуглавый орел в лаврах под ним два знамя две трубы две пушки и литавры.

5-е Перевязь к подсумке из серебрянной в ½ вершка тясьми, с черніми полковыми ка[...], на которой литые серебрянные, погрудь вензель Государя под ним в двух местах связанные лавры от коих висит плоская цепочка держащая при бо[...], к пистолетный, на спине же с наконечником.

6-е Сабля обыкновенная на поясе черного сафьяна шитая сребром с серебрянными пряжками и крючками, по сверху пояса шарф.

Нижних чинов кавалерии

1-е Куртик и шаровары темносинего толстого сукна ссорборкою, таким образом как выше объяснено. Куртика белым нит[...] шнурком, а шаровар белым баложем. Урядникам на воротнике и обшлагах общие унтер–офицерские знаки.

2-е Кивер тоже чорный с алым суконным верхом, с булым шерстяным султаном и белым нит[...] вытишкетом и подбородком черного ремня.

3-е Кушак [...]арусный алого цвету шириною в полтора вершка.

4-е Сабля обыкновенная на пояске черного ремня простроченными белыми нитками с медными крючками.

5-е Эполеты на обоих плечах красные шерстяные из шнурка в трое перевитого.

6-е подсумок на черной лакированной перевязи такой точно

---

593 В справі є, але не публыкується.

форми как офицерские с медным только прибором; а орел знамена трубы пушки и литавры побелены.

Пехотных полков
Штаб и обер офицера

1-е Куртик и шаровары темнозеленого тонкого сукна с таким в прочим прибором, как у конных.

2-е Пояс такой же алого цвету шолковой.

3-е Кивер черный с алым суконным верхом с серебрянным витешкетом и зеленым шерстяным султаном.

4-е Для сохрания чинов от не погоды полагается конным бурки, а пехотным шинели.

5-е для по[...]ния на три дни сухарей и поклажи, рубах и сапогов, к оным двойной на вьюке чемодан и пехотным ранцы с черной юфтиной кожи.

Всем чинам кавалерии шпоры, а в пехоте одним штаб–офицерам.

Артиллерийские Войска черноморского конные и пешие полуроты имеют мундир: конные, такой как полагается для конных полков, а пешие тоже такой как для пеших с разницею только в том: что воротники и обшлага у куртиков черные и нижних чинов обкладываются серебрянным галуном, а у урядников двойным узеньким.

ДАОО. – Ф.1. – Оп.218. – Спр. 9 за 1814 р. – Арк.9–10.

(Рисунки форми до статті див. кольорову вкладку, сторінка 186)

Liliya Bilousova, Vladyslav Kharkovenko
Sketches of the military form of the Black Sea Cossacks in 1814 from the funds Odessa Region State archives

For the first time examples of the military form of the Black Sea Cossacks developed in 1814 for unification of their uniform and arms are published. They have been sent Kherson military governor A.-E de Richelieu by the otaman of the Black Sea Cossack F.Bursak, and today they are nowadays they being kept in the Odessa Region State archives.

УДК 94(474):929“18”

Тарас Гончарук, Тетяна Шершун

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ДОЛЮ “КОЗАКА–КУПЦЯ” ДМИТРА ПОТИЛИЦІ

Публікуються два документи про одеського міщанина та купця козацького походження Дмитра Потилицю, на долю якого звернув увагу відомий історик О.Маркевич. Документи свідчать, що за намагання отримати звання “військового товариша” Усть-Дунайського Буджацького козацького війська Дмитро Потилиця та його дружина були заслані до Сибіру.

Першим в історіографії звернув увагу на постать купця Дмитра Потилиці відомий одеський історик О. І. Маркевич. У нарисі “З життя старої Одеси” (назвою та стилем схожим на розвідки

О. М. Лазаревського з історії “Старої Малоросії”) він стверджував, що цей українець козацького походження на початку ХІХ ст. був “провідною особою серед одеського купецтва”, “носив звання військового товариша тобто раніше служив в козаках, а згідно сімейних переказів був запорожцем та прибув до Одеси з Чорноморщини.” За відомостями О. Маркевича, Д. Потилиця мав в Одесі велику сім’ю – дружину, чотирьох синів та декількох доньок; володів двома великими будинками – на вул. Преображенській та Старопортофранківській; вів значну торгівлю та займався видобутком каміння (як відомо серед тодішніх одеських каменярів та власників каменоломень було чимало нащадків українських козаків)⁵⁹⁴. Як нащадок старшини та визначний купець, Потилиця, навіть, просив у А. Е. Рішельє про надання спадкового дворянства. О. Маркевича зацікавила трагічна доля цього купця, оскільки згідно зі спогадами нащадків: “Потилицю чомусь незлюбив генерал-губернатор Ланжерон і став до нього чіплятися; виведений з терпіння Потилиця образив гр. Ланжерона дією за що й постраждав”. Дмитра Потилицю “заслали до Східного Сибіру на поселення, очевидно в адміністративному порядку”. Разом з ним вислали всю його родину та конфіскували її майно. Вже після смерті Д.Потилиці у 1838 р. його дружині Ганні Іванівні разом з двома синами та двома доньками вдалося повернутися з Пермі до Одеси і лише 1848 р. вони отримали право вільного проживання в місті⁵⁹⁵.

Професор А. Д. Бачинський знайшов у Російському державному військово-історичному архіві документи, що допомогли з’ясувати деякі причини конфлікту між Потилицею та місцевим керівництвом. Це рапорт від липня 1807 р. одеського військового коменданта Кобле, який доносив керівництву, що купець 2–ї гільдії Д. Потилиця, “відлучившись ...для стягування боргів з розбійників, які у різали у нього каміння в урочищі Куяльницьком та втекли за кордон” до Молдови, повернувся зі свідоцтвом від отамана Усть–Дунайського Буджацького війська І.Подлісецького про те, що він записаний до зазначеного війська, де перебуває “Васюринського куреня військовим товаришем”. Кобле був дуже обурений як тим, що купець отримав офіцерське звання і „має однаковий ранг з тими, хто заслужив його десятирічною службою у регулярному війську”, так і тим, що дружина Потилиці також отримала свідоцтво отамана на вільний виїзд до козацького війська. Суворий комендант навіть заарештував Д.Потилицю, проте потім відпустив “з заборонаю йому, як купцю 2–ї гільдії носити офіцерське звання”⁵⁹⁶.

Доповнити інформацію про Д.Потилицю можуть документи Державного архіву Одеської області. Так, у Ревізському реєстрі мешканців Одеси за 1799 р. Дмитро Никифорович Потилиця був

594 Данилов В.В. Из Запорожья в катакомбы // Исторический вестник. – 1914. – №6. – С. 1011–1018; Гончарук Т.Г. Нашадки українських козаків та “Народження Одеси”. – Одеса, 2006. – С. 96, 97.

595 Маркевич А. Из жизни старой Одессы // ЗООИД. – 1900. –Т.22.-С.31-32.

596 РДВІА. – Ф. 9190. – Оп. 165. – Спр. 41. – Арк. 16, 17 (виписки з документу надані О. Бачинською).

згаданий як міщанин віком 25 років⁵⁹⁷. Змістовною є і справа, що¹ стосувалася долі дружини Д. Потилиці після її повернення із заслання. Користуючись умінням писати, Ганна Потилиця засипала керівництво міста та краю великими за обсягом листами із проханням повернути їй втрачені через заслання будинки в Одесі, конфісковані гроші та інше майно. Одеське керівництво та нові власники будинків заперечували законність вимог Потилиці. Однак певне розуміння вона знайшла у генерал-губернатора краю М. С. Воронцова. Це спричинило розслідування в результаті якого й були складені два документи наведені нижче. Згідно з ними зрозуміло, що причиною заслання Д. Потилиці стали його намагання закріпити за собою звання „військового товариша”. Генерал-губернатор О. Ф. Ланжерон недоброзичливо ставився до купецького стану й “торгашів Одеси” загалом, а також відрізнявся нестриманим характером. Вочевидь факт отримання купцем офіцерського звання викликав неабиякий гнів цього урядовця. Після заслання Д. Потилиці місцева влада розправилася і з його дружиною, через ту саму формальну причину – вперте бажання йменуватися “дружиною військового товариша”.

Показово, що навіть повернувшись із заслання Ганна Потилиця продовжувала в усіх своїх зверненнях до місцевого керівництва називати себе “дружиною військового товариша”. Таке дивне “шукання козацтва” одеським купцем та його дружиною вочевидь було зв'язано не лише з тим, що вони походили з гетьманських козаків (а не чорноморських, як вважав О. Маркевич), але й з бажанням отримати дворянський стан. Проте багато деталей в долі Д. Потилиці та його дружини залишаються нез'ясованими.

Репрезентовані документи публікуються вперше, популярним методом зі збереженням мовних, граматичних та стилістичних особливостей оригіналу. Старі кириличні літери “і” та “ъ” замінені відповідними літерами “и” та “е”. Твердий знак наприкінці слів опущений. Непрочитані слова позначені трьома крапками у квадратних дужках.

Документи:

Документ №1. Виписка зі “Справи про майно одеського мешканця Потилиці” 1825 р.

Копия получена 25 апреля 1821 года из Херсонского Губернского правления в здешнюю Палату Уголовного суда.

Сие Правление слушали предложение Его Сиятельства Г. Херсонского Военного губернатора и разных Орденов кавалера графа Ланжерона, при котором препровождая список с отношения Начальника Главного штаба Его Императорского величества, от 2 числа прошлого марта за №404 заключающее Государя Императора повеление об отсылке в Сибирь на поселение одесского мещанина Дмитрия Потылицу, согласно приговору Херсонской Палаты Уголовного суда, для надлежащего со стороны сего Правления

597 ДАОО. – Ф.4. – Оп. 4. – Спр. 153. – Арк. 158; Шершун Т.М. До проблеми про визначення частки українського населення серед міщан та купців Одеси кінця XVIII ст.// Записки історичного факультету/ ОНУ ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2003. – Вип.14. – С. 288.

распоряжения, даст знать, что на предмет от Правления оног² Потылицы сообщил он Г. Ланжерон таковую же копию тамошнему Градоначальнику Тайному Советнику Трегубову. Означенный же список отношения Главного штаба Его Императорского Величества писанного на имя его Г. Ланжерона следующего содержания: Г. Император, выслушав содержание письма Его Сиятельства от 8 прошедшего января и также приложенного к оног² экстракта о деле одесского мещанина Дмитрия Потылицы присваивающего себе офицерское звание, Высочайше повелевая, соизволил привести в исполнение приговор, произнесенный над ним Херсонскою Палатою Уголовного Суда состоящий в ссылке его в Сибирь на поселение, притом Его Величеству угодно чтобы Потылица был отправлен под надежным караулом, дабы во время пути не ушел, что и возлагается на ответственность того, кто отправлять его будет, Его Сиятельству господину Ланжерону остается приказать отослать надлежащие распоряжения сообразно сим Высочайшим распоряжением (решением); а по справке оказалось, что Херсонская Палата Уголовного Суда по делу вступившему на ревизию из Одесского Городового Магистрата о подсудимом одесском жителе Дмитрие Потылице, [...]сужденном за учиненную им против власти ослушности в положении начальничьих повелений и ложное именование себя Войсковым товарищем, решением своим к исполнению в Сие Правление сообщенным между прочем заключила: дать ему Потылице еще время к размышлению для обсуждения, вразумить его, что он по правилам закона не должен, мнимо присваивать вовсе ему неподлежащего чина Войскового Товарища и что он обязан повиноваться закону и быть записанным по ревизии в какое сословие пожелает, о чем подал бы ревизскую сказку, в Одесскую Градскую Думу, составившую оную с показанием всего семейства своего и с заплатою за себя и семейства своего подлежащую по окладу податей с начала последней ревизии в чем равно и в не именовании себя в впредь чиновником дал бы подписку, для вразумления чего объявит ему в присутствии Одесской Полиции, с подтверждением, что на основании о 7-й ревизии последовавшего Манифеста непременно должен быть записанным с семейством для народного исчисления и платежа казенных и общественных податей, подтвердить строго, чтобы он как сам удерживался от неблагопристойных обращений оказанных чиновнику Полиции, так равно отвращал бы от дерзостей и семейство под опасением строгого по законам взыскания и за тем о внесении показанного Потылицы в ревизию с семейством его, какое обязана дать знать о сем Думе а сие сообразившись должна его внести в ревизию, а с тем вместе взыскала бы посредством сначала ревизии подати с самого Потылицы или имения его заключающегося в доме состоящем в Одессе который должен состоять обеспеченным на всегда таковых податей изымались от того в то время когда представить по себе о взносе к их положению, что есть ли бы он Потылица пожелал поступить за таковым обеспечением податей в воинскую службу в том не преграждается ему воля с соблюдением на

сие законного порядка, буди же подсудимый Потылица за³ объявлением ему сего решения не поступит по оному с принесением чистосердечного раскаяния в неправом своем вольнодумстве, и дерзнет дальше утверждать себя в чине войскового товарища каковым он не был никогда награжден, как по забранной выправке с Военным Департаментом открылось, то по таковой его жительством в городе Одессе человека, не одобренного даже по повальному обыску и беспокойного, по силе указа 1763 года февраля 10 числа сослать в Сибирь на поселение, почему сие Губернское Правление с учиненного в нем Журнала о даче Одесской Градской Полиции предписания [жалует] объявления означенному подсудимому Дмитрию Потылице вышепрописанного решения Херсонской Уголовной Палаты и исполнения его прочих частях к Одесскому Градоначальнику господину Тайному Советнику Трегубову 22 сентября 1820 года относясь, просило, дабы благоволило, буди оной Потылица не поступит по объявленному решению с принесением раскаяния в неправом своем вольнодумстве и дерзнет дальше утверждать себя в чине войскового товарища, то соответственно тому решению Уголовной Палаты повелеть, кому следует его Потылицу для поселения в Сибири отправить в Иркутское Губернское Правительство, а последующем же уведомить сие Правление, однако какое по вышеизъясненному решению сделано распоряжение сему Правлению неизвестно для того определили: во исполнение Высочайшего решения в отношении Инспекторского Департамента поясненного и сходно заключению здешней Палаты Уголовного суда к Одесскому Градоначальнику Г. Тайному Советнику и Кавалеру Трегубову отнестись и просить, дабы благоволил повелеть кому следует частореченного подсудимого Потылицу для поселения в Сибири по открытому сего Правления листу, который при том приложить и отправить в Иркутское Губернское Правительство в предосторожность того дабы подсудимый сей во время пути не учинил побега, скованного в железах, о чем и Правительство от сего Правления уведомить, а между тем не оставить без надлежащего распоряжения во первых дабы он Потылица на основании узаконений при отправке в Сибирь был на счет казны снабжен как приличным нынешнему времени одеянием буди у него собственного такового не имеется, так и кормовыми на путевое продовольствие деньгами сколько таковых от Одессы до Иркутска причтется и, во-вторых, чтобы семейство его Потылицы не было в безгласности – подтвердить кому следует согласно решению Уголовной Палаты причислить оное в податное состояние по городу Одессе, какое оным объявлено будет и затем с присылкою об оном Потылице и всему тому, чем он на счет казны снабжен будет Статейного списка уведомить сие Правление, о чем Его Сиятельству Господину Херсонскому Военному Губернатору и кавалеру графу Ланжерону донести представлением, а здешней Палате Уголовного Суда дать знать сообщением 25 апреля 1821 года.

Подлинное подписали: Советник Сибирский, Повытчик Черкасский, Коллежский Регистратор Левицкий.

ДАОО. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 114. – Ч.2. – Арк. 236 – 238.

Документ №2. Донесення виконуючому обов'язки новоросійського та бессарабського генерал–губернатора від Херсонської палати кримінального суду. 7 березня 1852 р.

Херсонской Палаты Уголовного Суда ПРЕДСТАВЛЕНИЕ Палата сия слушали предложение Вашего Превосходительства, от 31 января 1852 года за № 1121, в коем изъясняет: жена Войскового Товарища Анна Потылица, в поданной Вам докладной записке просит выдать ей засвидетельственную копию с формулярного списка о службе мужа её Войскового товарища Дмитрия Никифоровича Потылицы. Как сказанного документа в делах Канцелярии Генерал–губернатора и в архиве нет. А между тем видно, что дело о Потылице, в котором должно быть о его звании документы, то Ваше Превосходительство препровождая означенную докладную в сию Палату на её рассмотрение, предлагает о последующем Вас уведомить и объявить просительнице и *справку*: из дела хранящегося в архиве сей Палаты видно: 1) что Дмитрий Потылица, за ложное именованье себя войсковым товарищем и дерзости против Начальства, по решению сей Палаты состоявшемуся 5 июля 1820 года утвержденному бывшим Херсонским Военным Губернатором графом Ланжероном; и во исполнение последовавшего особого Высочайшего Повеления изъясненного в отношении Начальника Главного Штаба Его Императорского Величества от 21 марта 1821 года к господину графу Ланжерону, прописанного Херсонским Губернским Правлением в сообщении сей Палате от 25 апреля того года № 20119 сослан в Сибирь на поселение; 2) Формулярного списка о службе Потылицы при означенном деле нет, а имеется предложение исправляющего должность Херсонского Военного Губернатора, одесского коменданта генерал–майора Геккеля от 29 мая 1820 года за № 309 с препровождением списка с донесением Прокурора Одесского Коммерческого Суда Коллежского советника Красновского, к г. исправлявшему должность одесского Градоначальника Действительному Статскому Советнику Трегубову, от 8 марта 1820 года за № 32, что он Красновский забирал в Одесском Магистрате справку, по которой оказалось, что Потылица рожден от простого казака Полтавской губернии, откуда он приехал в Одессу, прежде записан был в мещанство, а потом 1806 г. причислен во вторую гильдию купечества, в которой однако остался не утвержденным, в 1807 г. отлучился из Одессы без письменного вида в Усть–Дунайское Буджакское войско; находившееся тогда под командою майора Подлисецкого, который за недостатком чиновников, назначил его в должность Войскового Товарища, под сим названием Потылица испросив у майора Подлисецкого дозволение в отпуск на 29 дней в Одессу и обратно, получил к тому два паспорта один для себя, а другой для жены своей живущей в Одессе сии бумаги Одесскою

Полициею в бытность тогда полицмейстера Дембровского, как сомнительные, отобраны и представлены были к бывшему коменданту Генерал-майору Кобле, а сей отправил оные в находившуюся при одесском Ордонансе Гаузе Военную Комиссию по случаю тому, что в ней судим, был майор Подлисецкий, за принятие в то войско беглых разного звания людей. После сего Военный Губернатор граф Ланжерон истребовал чрез коменданта Гекеля из означенной Военной комиссии и препроводил в Одесский Городовой Магистрат бумаги майором Подлисецким в 1807 году Потылице данные, как то: свидетельства о поставке им от себя 15 казаков и два паспорта: один на имя его Потылицы об отпуске из Буджакского войска в Одессу на 29 дней, а другой на имя жены его для прожитья в Одессе; как же по оным бумагам видно то, что Потылица майором Подлисецким назван войсковым товарищем существовавшего и уничтоженного уже Буджакского войска, побыл ли в сем чине произведен и утверждён формальным образом, того не значиться, то для точного сем удостоверении граф Ланжерон, относился в Инспекторский Департамент Главного Штаба Его императорского величества, из которого последовал ему от 15 декабря 1819 года отзыв, что по Высочайшим повелениям 1806 и 1807 годов не видно, чтобы Потылица утверждён был в чине Войскового Товарища бывшего тогда Буджакского войска. Все сии бумаги препровождены графом Ланжероном в Одесский Городовой Магистрат для учинения по оным о Потылице постановления 10 января 1820 года. С поводу этого означенное постановление представлено было по ревизию в сию Палату, которое по обревизовании обращено в том же 1820 году для хранения в Одесский Городовой Магистрат. После сего жена сосланного в Сибирь Потылицы Анна в присланном в сию Палату 31 декабря 1821 года прошении, именуясь женою войскового товарища, жаловалась на Лукерью Обоянскую за нанесение ей обиды. Палата, разрешая это прошение; журналом 20 февраля 1822 года заключила: как просительница Потылицына и по ссылке мужа её в Сибирь на поселение дерзает именовать себя бывшего войскового товарища женою, то предписать Одесской Градской Полиции указом, обязать сию Анну Потылицыну подписного впредь показанным званием не именовать себя в противном случае подвергнет себя строгому по законам взысканию. Заключение это посылкою Полиции указа 8 марта того 1822 года исполнено. Вследствие чего Одесская Градская Полиция рапортом от 19 июля 1822 г. за № 6867 донесла, что о вышепрописанной Анне Потылицыной объявлено. Об этом донесено уже от Палаты Вашему Превосходительству 19 октября 1845 года № 443 на предложение Ваше от 29 августа того года № 12224.

Определили: Вашему Превосходительству донеся, о вышеописанном по справке оказавшемся, приложить при донесении копию с изъясненного в справке отношения Херсонского Губернского Правления, в сию Палату последовавшего, для надлежащего распоряжения Вашего превосходительства о поступлении с Потылицыного и с виновными в не записи её в податной оклад по законам.

Советник Афанасьев

ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 190. – Спр. 114. – Ч.2. – Арк. 239–241.

Taras Goncharuk, Tatyana Shershun
Documents of the Odessa Region State archives area about destiny of
"Cossack-merchant" Dmitro Potylytsya

His offered two documents concerning the destiny of Odessa Region State archives of petty bourgeois and a merchant of a Cossack origin Dmitro Potylytsya to which the known historian O.Markevich had paid first attention. Documents testify, that for attempts to receive a rank of "a military companion» of Mouth-Danube Budzhak Cossack Army Dmitro Potylytsya and his wife have been sent to Siberia.

УДК 94(477.74):303.436.2:929 "1869"

Алла Галкіна

“АКТЫ НА ВЛАДЕНИЕ НЕДВИЖИМОЮ СОБСТВЕННОСТІЮ”
КОЗАКІВ НОВОРОСІЙСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА У
ФОНДАХ КОМУНАЛЬНОЇ УСТАНОВИ “ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ АРХІВ”

Публікуються “Акты на владение недвижимою собственностію” козаків та офіцерів Новоросійського (Дунайського) війська. “Акты” видавались після ліквідації війська у 1869 р. кожному господарю – власнику землі із зазначенням її кількості, що тепер йому належала в станиці або хуторі, в якому він проживав.

Дунайське козацьке військо було сформоване на Півдні Бессарабії в липні 1828 р. з козаків Чорноморського, Усть-Дунайського Буджацького козацьких військ і Задунайської Січі, які оселилися в краї до переходу задунайців на чолі з Й.Гладким у Російську імперію. Згодом до козаків приєднали волотерів з Балканських країн і Молдавії, які служили в російській армії, відставних солдатів, українських і російських селян, коронних циган Бессарабії. В середині ХІХ ст. до війська входили 11 станиць і хуторів Аккерманського повіту з населенням близько 10 тисяч: Акмангіт (Білолісся), Старокозачя, Волонтирівка, Михайлівка, Миколаївка, Новотроїцьке, Каїри (Крива Балка), Костянтинівка, Петрівка, Миколаївка-Новоросійська (Байрамча), Фараонівка (тепер села в Білгород-Дністровському, Кілійському, Саратському, Татарбунарському р-нах Одеської обл. та р-ні Штефан Воде Республіки Молдова).

В адміністративному і військовому відношенні Дунайське військо підлягало новоросійському і бессарабському генерал-губернатору. Місцеве управління здійснювалося Військовим правлінням на чолі з наказним отаманом, що призначався урядом. У станицях керування відбувалось виборними станичними отаманами. Штаб і Військове правління знаходилось у м. Аккерман, з 1857 р. – в станиці Миколаївка-Новоросійська.

Поряд з військовою службою козаки займались землеробством, тваринництвом, торгівлею та іншими галузями господарства.

Військова територія являла собою цілинний степ без необхідних угідь і водних ресурсів. Станиці дунайців були розташовані черезсмужно з селами державних селян і колоніями іноземних поселенців і не мали безперервної території. Все це спричиняло для війська цілу низку незручностей в землекористуванні. Крім того, земельного фонду було недостатньо, і козаки користувались значно меншими ділянками, ніж визначалось “Положенням” Дунайського козацького війська 1844 р.⁵⁹⁸ За ним козацький пай мав становити 30 дес.⁵⁹⁹, проте, після виділення різного рангу старшинам від 100 до 250 дес. і 7 церквам по 100 дес., козакам лишилося всього біля 10 дес. – “пропорція досить недостатня для хліборобства і сінокошу”. Але значна частина козацтва не могла скористатися навіть цією землею через нестачу робочої худоби і реманенту. Посухи, сарана, епідемії та епізоотії, неможливість застосування у злиденних умовах будь-якої агротехніки призводили до хронічних неврожаїв. У 1865 р. наказний отаман І.Є. Гангардт писав, що козаки “ледь мають хліб навіть у врожайний рік. Однак, ця бідність перетворюється у справжні злидні, коли трапляються посухи, сарана, пошесті або довге перебування господаря на службі”⁶⁰⁰.

У грудні 1868 р. у зв'язку з підготовкою і проведенням військової реформи в Російській імперії, внаслідок малочисельного служилого складу й утримання за допомогою постійного надання коштів із казни Новоросійське військо було ліквідовано. Спеціально розроблене “Положення”⁶⁰¹ регламентувало ліквідацію військових установ, визначало становище офіцерів і козаків після ліквідації війська. Фактичний перехід козаків у стан селян-власників, наділення землею офіцерського складу та інші заходи, пов'язані з розформуванням, тривали протягом 1869 р. Для закріплення за кожним господарем–власником землі, йому видався “Акт на владение недвижимою собственностію”, в якому зазначалась кількість належної йому землі в станиці або хуторі, де він проживав. “Акт на владение недвижимою собственностію” являв собою стандартно для всіх оформлений і надрукований документ, до якого лише вписували прізвище, ім'я та по-батькові козака-господаря та кількість наданої йому землі. Усі “Акты” зберігаються в Комунальній установі “Ізмаїльський архів” (колишня назва – Філія Державного архіву Одеської області в м. Ізмаїл) у фонді “Правління Новоросійського козацького війська” (№755). У даному фонді зосереджені справи цивільної частини Військового правління війська, до компетенції якої входило регулювання управління в станицях, ведення господарства, повсякденного життя козаків тощо.

До уваги пропонується зразок стандартного документа, що виданий козакам хутора Каїри (тепер с. Крива Балка) (для станиці

598 ПСЗ РИ.ІІ. – Т.ХІХ.Отд.1.1844. – С.Пб., 1845. – С.847–868 .

599 Десятина дорівнювалась 2400 кв. сажнів або відповідає 1,09 га

600 Бачинська О.А. Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр. – Одеса: Астропринт, 1998.–С.133.

601 ПСЗ РИ.ІІ. – Т.ХLІІІ. Отд.1.1868. – С.Пб., 1873. – С.451–456.

Волонтировка подібний документ вже публікувався⁶⁰²), а також⁸ вперше пропонується список козаків, яким був виданий такий самий “Акт” із зазначенням землі в хуторі Каїри (ф.755, оп. 1, спр.219). В цій справі зберігається 171 “Акт”. Для більш наочного сприйняття пропонується також зображення території хутора Каїри із зазначенням скільки землі вже було виділено для спадкових ділянок офіцерам і церковному причту в 1858 р., що значно зменшувало можливості козаків щодо поділу козацького юрту при ліквідації війська у 1868–1869 рр.

Прізвища, імена та по-батькові козаків публікуються з “Актів” мовою оригіналу, стиль і граматичні обороти збережені. Для зручності користування вони подані за відповідними званнями від урядника до козака в абетковому порядку (в справі кожен “Акт” – окремий документ, що зібраний разом з іншими в довільному порядку).

Господарі хутора Каїри:

Урядники, їхні дружини та діти:

1. Гросул Сидор Іванов – 480 кв. саж.⁶⁰³; 2. Паладій Алексей Афанасьєв – 435 кв. саж.; 3. Павловский Василий Онисифоров – 450 кв. саж.; 4. Рембельский Василий Мартынов – 464 кв. саж; 5. Жены бывшего урядника Дорофея Дужаня, Евдокия и сын Федор – 35 кв. саж.; 6. Сирота урядника Павла Полунеева, сыновья Антон и Николай и дочери Екатерина и Елизавета – 630 кв. саж.

Приказчик:

1. Герман Николай Викторов – 420 кв. саж.

Козаки:

1. Бандрабура Занфир Григорьев – 480 кв. саж.; 2. Баркар Демьян Михайлов – 512 кв. саж.; 3. Баркар Степан Михайлов – 420 кв. саж.; 4. Баюша Папфил Антонов – 464 кв. саж.; 5. Баюша Антон Семенов – 527 кв. саж.; 6. Бесараб Никита Минов – 496 кв. саж.; 7. Бессарабов Мина Кузьмин – 465 кв. саж.; 8. Бобырко Франко Константинов – 434 кв. саж.; 9. Бордюжа Василий Еремеев – 464 кв. саж.; 10. Будан Степан Іванов – 420 кв. саж.; 11. Варлан Николай Алексеев – 406 кв. саж.; 12. Варлан Степан Алексиев – 464 кв. саж.; 13. Величка Иван Иванов – 559 кв. саж.; 14. Влащицкий Игнат Никитин – 464 кв. саж.; 15. Галан Александр Манойлов – 512 кв. саж.; 16. Галуца Нице Диордиев – 480 кв. саж.; 17. Галуца Стефан Ницов – 460 кв. саж.; 18. Гедерим Иван Наньев – 403 кв. саж.; 19. Гедерим Кондрат Ильин – 510 кв. саж.; 20. Гетьманц Севастьян Ефимов – 480 кв. саж.; 21. Гинга Иван Диордиев – 512 кв. саж.; 22. Гинга Тодор Диордиев – 465 кв. саж.; 23. Гинда Василий Григорьев – 435 кв. саж.; 24. Гинда Диордий Павлов – 512 кв. саж.; 25. Гинда Диордий Павлов – 480 кв. саж.; 26. Гинда Павел Афтетеев – 512 кв. саж.; 27. Гинда Павел Иванов – 495 кв. саж.; 28. Гинда Семен Иванов – 406 кв. саж.; 29. Гинда Тодор Диордиев – 448 кв. саж.; 30. Гинда Тодоров Николаев – 418 кв. саж.;

⁶⁰² Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII–XIX ст. – Одеса, 2000. – С. 224. – Док. № 9.20.

⁶⁰³ Квадратна сажень. 2400 кв. сажнів – одна десятина (1,09 га)

31. Гога Василий Урсаков – 464 кв. саж.; 32. Гога Урсаки Луполов – 720 кв. саж.; 33. Голан Григорий Диордиев – 15 кв. саж.; 34. Голан Кирьяк Уцов – 480 кв. саж.; 35. Головчук Григорий Васильев – 465 кв. саж.; 36. Губ Алексей Васильев – 448 кв. саж.; 37. Губа Василий Иванов – 544 кв. саж.; 38. Губа Тимофей Семенов – 595 кв. саж.; 39. Гурин Гаврил Иванов – 465 кв. саж.; 40. Гурин Деордий Иванов – 434 кв. саж.; 41. Дада Алексей Иордакиев – 420 кв. саж.; 42. Дада Григорий Иордакиев – 364 кв. саж.; 43. Дада Петро Иордакиев – 480 кв. саж.; 44. Дина Сафроний Леонтьев – 527 кв. саж.; 45. Дирка Антон Кондуракиев – 542 кв. саж.; 46. Дирка Марин Тодоров – 377 кв. саж.; 47. Дирка Павел Тодоров – 480 кв. саж.; 48. Дона Пантелей Степанов – 312 кв. саж.; 49. Доний Василий Тимофеев – 496 кв. саж.; 50. Драга Деордий Трофимов – 480 кв. саж.; 51. Дринга Павел Иванов – 15 кв. саж.; 52. Друм Василий Федоров – 480 кв. саж.; 53. Дужана Иван Иванов – 528 кв. саж.; 54. Дырка Диордий Васильев – 448 кв. саж.; 55. Дьяченко Онисим Кириллов – 435 кв. саж.; 56. Дьяченко Роман Кириллов – 629 кв. саж.; 57. Дьяченко Яков Кириллов – 574 кв. саж.; 58. Есауленко Селевестр Фролов – 450 кв. саж.; 59. Есауленко Илья Фролов – 403 кв. саж.; 60. Жикол Василий Луков – 456 кв. саж.; 61. Жикол Гаврил Константинов – 480 кв. саж.; 62. Жикол Иван Семенов – 600 кв. саж.; 63. Журавль Константин Трофимов – 608 кв. саж.; 64. Журавль Петр Трофимов – 435 кв. саж.; 65. Зорила Енакий Диордиев – 960 кв. саж.; 66. Зорила Степан Афтеньев – 403 кв. саж.; 67. Зороведа Иван Тодоров – 465 кв. саж.; 68. Исак Василий Диордиев – 496 кв. саж.; 69. Исак Василий Дмитриев – 496 кв. саж.; 70. Исак Григорий Васильев – 496 кв. саж.; 71. Исак Демьян Андреев – 15 кв. саж.; 72. Кидина Манойл Антонов – 512 кв. саж.; 73. Киржан Андрей Ильин – 450 кв. саж.; 74. Кобзаренко Федот Абрамов – 406 кв. саж.; 75. Компана Иван Онофриев – 15 кв. саж.; 76. Лабунцев Иван Ефремов – 464 кв. саж.; 77. Литра Диордий Михайлов – 480 кв. саж.; 78. Литра Михаил Пантелиев – 403 кв. саж.; 79. Литра Никита Пантелиев – 496 кв. саж.; 80. Лунга Семен Лупов – 496 кв. саж.; 81. Мазур Иван Васильев – 15 кв. саж.; 82. Манта Яков Логвинов – 480 кв. саж.; 83. Манта Яков Логинов – 480 кв. саж.; 84. Мариамбей Деордей Тодоров – 576 кв. саж.; 85. Мовила Александр Иванов – 15 кв. саж.; 86. Молдан Иван Диордиев – 464 кв. саж.; 87. Молошаг Григорий Васильев – 688 кв. саж.; 88. Мунтянов Тимофий Захарьев – 448 кв. саж.; 89. Мурзак Николай Апостолов – 629 кв. саж.; 90. Ника Григорий Степанов – 429 кв. саж.; 91. Осматескул Самсон Филимонов – 480 кв. саж.; 92. Отян Исак Иванов – 928 кв. саж.; 93. Павла Урсу Степанов – 435 кв. саж.; 94. Павловский Онисифор Васильев – 544 кв. саж.; 95. Павловский Савва Онисифоров – 542 кв. саж.; 96. Паника Василий Иванов – 377 кв. саж.; 97. Папушой Григорий Иванов – 406 кв. саж.; 98. Потлог Корнил Васильев – 496 кв. саж.; 99. Пробийголова Григорий Филипов – 495 кв. саж.; 100. Пуркарь Апостол Захарьев – 496 кв. саж.; 101. Пуркарь Диордий Тодоров – 600 кв. саж.; 102. Пуркарь Иван Алексеев – 464 кв. саж.; 103. Пуркарь Лука Николаев – 480 кв. саж.; 104. Пуркарь Василий Тамов

– 480 кв. саж.; 105. Рымский Василий Лукьянов – 420 кв. саж.; 106. Рымский Лукьян Иванов – 480 кв. саж.; 107. Сабачинский Евстул Алексеев – 510 кв. саж.; 108. Сбирча Онофрей Миронов – 435 кв. саж.; 109. Семенов Влас Иванов – 434 кв. саж.; 110. Сиргий Иван Самсонов – 435 кв. саж.; 111. Сироштан Василий Дмитриев – 448 кв. саж.; 112. Снегур Матвей Федоров – 448 кв. саж.; 113. Сорочан Иван Гаврилов – 960 кв. саж.; 114. Стрямца Тодоров Васильев – 450 кв. саж.; 115. Стрямцев Константин Лупов – 544 кв. саж.; 116. Сугачевский Остап Васильев – 578 кв. саж.; 117. Тартара Игнат Степанов – 578 кв. саж.; 118. Тинка Кирилл Гаврилов – 597 кв. саж.; 119. Ткаченко Аксентий Томов – 420 кв. саж.; 120. Ткаченко Алексей Матвеев – 465 кв. саж.; 121. Ткаченко Григорий Матвеев – 589 кв. саж.; 122. Тобулток Дмитрий Григорьев – 480 кв. саж.; 123. Толика Диордий Онофриев – 465 кв. саж.; 124. Толика Петр Манойлов – 480 кв. саж.; 125. Толика Постик Иванов – 434 кв. саж.; 126. Тома Иван Тодоров – 656 кв. саж.; 127. Тома Игнат Тодоров – 464 кв. саж.; 128. Тома Иордан Тодоров – 480 кв. саж.; 129. Топор Данил Мифодьев – 512 кв. саж.; 130. Топор Иван Григорьев – 435 кв. саж.; 131. Топор Самойл Данилов – 504 кв. саж.; 132. Унгуриян Василий Иванов – 15 кв. саж.; 133. Фалаш Семен Гаврилов – 480 кв. саж.; 134. Фаркаш Иван Степанов – 435 кв. саж.; 135. Фаркаш Павел Иванов – 448 кв. саж.; 136. Форманчук Герасим Иванов – 510 кв. саж.; 137. Фудулей Иван Александров – 480 кв. саж.; 138. Царалунга Василий Дердиев – 496 кв. саж.; 139. Цицала Аксентий Ницов – 465 кв. саж.; 140. Цыцыла Диордий Антонов – 465 кв. саж.; 141. Чакан Василий Аксентьев – 465 кв. саж.; 142. Чекан Никита Аксентьев – 589 кв. саж.; 143. Чернозуб Матвей Антонов – 465 кв. саж.; 144. Черноморченко Зиновий Иванов – 435 кв. саж.; 145. Черноморченко Кузьма Иванов – 450 кв. саж.; 146. Чокан Акентий Иванов – 795 кв. саж.; 147. Чокан Иван Аксентьев – 527 кв. саж.; 148. Чокан Иван Иванов – 480 кв. саж.; 149. Чокан Касиян Иванов – 645 кв. саж.; 150. Шляхтицкий Николай Семенов – 480 кв. саж.; 151. Якименко Матвей Васильев – 544 кв. саж.

Діти та вдови козаків:

1. Вдова казака Леонтия Журавля, Мария и дочери её Мария и Татьяна – 630 кв. саж.; 2. Вдова казака Григория Губенка, Сафрония, сыновья Иван и Иван, две дочери Агафий – 480 кв. саж.; 3. Вдова казака Харитона Прутяна, Татьяна, сыновья Иван, Яков, Никифор и дочь Парасковья – 748 кв. саж.; 4. Вдова казака Лазаря Семенова, Анна, сын её Митрофан и дочь Мария – 510 кв. саж. 5. Сыновья умершего казака Ивана Ципурдея, Иван, Исаи и Пантелеймон Ципурдеевы – 435 кв. саж.; 6. Сирота казака Дмитрия Дады, сыновья Федор и Григорий и дочь Ерина – 480 кв. саж.; 7. Сирота казака Еремеи Бияки, сыновья Василий и Михаил и дочь Мария – 464 кв. саж.; 8. Сирота казака Ивана Полунеева, Яким Полунеев – 520 кв. саж.; 9. Сирота казака Семена Кваши, сын его Семен и дочь Феодора – 558 кв. саж.; 10. Сирота казака Степана Барбуцы, сын Степан и дочь Евдокия – 465 кв. саж.; 11. Сирота казака Диордия Дады, сыновья

Дмитрий и Еремей – 448 кв. саж.; 12. Сирота казака Постики¹
Ципурдея, сыновья: Петро, Андрей, Иван, Григорий и дочь Парасковья
– 435; 13. Сирота казака Степана Тоболтока, сыновья его Акентий,
Епиерагу и дочери Евгения и Мария – 779 кв. саж.

*Комунальна установа “Ізмаїльський архів”. – ф. 755. – Оп. 1. –
Спр.219. –102 арк.*

Alla Galkina

***“Statement for possession of the immovable property” Cossacks of a
Novorosia Cossack Army in funds of the municipal organisation “Izmail
archives”***

*“Statement for possession of the immovable property” of Cossacks and
officers of the Novorosia (Danube) Army are published “ Statement” were given
after Army liquidation in 1869 to each owner –of the earth quantity, that was
belonged him in a village or farm where he lived.*

**ДОКУМЕНТИ ПО ВИБОРАХ ДО ВСЕРОСІЙСЬКИХ УСТАНОВЧИХ
ЗБОРІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ВІД УКРАЇНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ**

Читачеві пропонуються документи, які вперше побачили світ у 1917 р., але протягом наступних десятиліть були маловідомими для широкого кола дослідників. Вони стосуються вкрай слабо вивченої проблеми в історії України – виборів до Установчих Зборів. Їхній аналіз дає можливість простежити за участю українських структур у виборчому процесі в південному регіоні.

У вирі революційних подій 1917 р. відбувалися не лише масштабні зрушення в усіх сферах життя, але й формувалися нові політичні традиції, невідомі раніше ні в колишній Московській державі, ні на українських землях. Щоправда, в одній і другій частинах колишньої імперії засади демократичної політики трактувалися не завжди однаково, що було пов'язано з різними баченням майбутньої долі сусідніх народів. Якщо Тимчасовий уряд і переважна більшість (якщо не всі) російських політиків залишалися переконаними поборниками “єдиної та неподільної Росії”, то лідери Центральної Ради вважали, що з падінням ненависного царського режиму українці нарешті отримали шанс на побудову власної держави, навіть якщо й за специфічною політичною формулою “автономна Україна в союзі з демократичною федеративною Росією”. Останнє було наслідком стійких панславістських і федералістичних традицій української суспільно-політичної думки, яка брала початок ще від кирило-мефодіївців і на якій зростали майже усі проводирі української революції.

За такої амбівалентності у розумінні подальших шляхів співіснування між політичними конкурентами не було повної єдності й щодо розуміння впливу Всеросійських Установчих Зборів на вирішення питання облаштування революційної Росії. Зрештою, в Україні до цього важливого моменту політичні сили поставилися з усією відповідальністю й виставили свої списки кандидатів. На Херсонщині окремим блоком виступали українські соціал-демократичні фракції, в той час, коли українські есери об'єдналися з російськими соціалістами. У Таврійській губернії ситуація виявилася протилежною. Окремим списком виступили якраз українські есери, а УСДРП не брали участі у виборах. Це засвідчило наявність різного ступеня організації партійних структур у губерніях, відтак і рівень впливу в суспільстві. Дані виборчі блоки виявилися єдиними, сформованими українськими силами і таким чином по-суті репрезентували українське населення краю.

Природньо, що левову частину передвиборної програми займали соціально-економічні гасла, що тісно перепліталися з національними. У самих списках можна відшукати як широко відомі прізвища, так і тих осіб, які вперше відкриваються широкому загалу. Частина з них представляла Центральну Раду, яка на момент проведення

голосування (12-14 листопада 1917 р.) перетворилася на⁴ провідного гравця на політичному полі України. Прикро, але у відомих нам джерелах не вдалося відшукати подібного роду списки на виборах до Всеукраїнських Установчих Зборів, призначених на 27-29 грудня 1917 р. Відомо, що в Херсонській губернії з 32 кандидатів від УСДРП перші чотири рядки належали В.Винниченку, В.Чехівському, Темницькому, З.Висоцькому⁶⁰⁴.

Запропоновані до уваги документи подаються в оригіналі зі збереженням стилістики, лексики й орфографії того часу.

Документи:

Документ №1. Звернення губернської ради Херсонської губернії до жителів краю

Товариші робітники, селяне і вояки!

Велика робота стала перед нами. Безладдя, руїна в державі zostались нам од старого царського уряду. Ми повинні завести кращий, вільний правдивий лад!⁶⁰⁵

...Наші соціалісти рідні нам – українці за наше життя оддавали своє щастя, зазнали Сибіру, кайданів і тюрем, мук і смерти. Так вони посвідчили правду свою.

Чого ж вони добивались, за що життя оддали?

Про це ясно говорить їх програма, їх заповіти, що списані їми для відома всіх.

Перш всього вони стоять за право роботящих людей. Всякий громадянин, що живе працею своїх рук, повинен мати все, що дає його труд. Українські соціал-демократи дбають про те, щоб ніхто не міг однімати у трудящого хоч і частину його заробітку, щоб капіталісти не могли наживатися кров'ю працюючих.

Українці соціал-демократи добиваються того, щоб земля казенна, поміщицька, церковна без викупу перейшла у владу, в руки тих, хто робить. Самі працюючі робітники – селяне, користуючись всеобщим (загальним) виборчим правом, дадуть розпорядок землі в своїх земельних комітетах. Крайових, губернських, повітових і волостних. Ті хозяйства, які мають вже й тепер велике значіння для всієї держави, так звані культурні, перейдуть до селянських Спілок (союзів). Хто ж з селян схоче хозяйнувати окремо, своїм хозяйством, за тим остається земля в такому числі десятин, яке визначають Комітети. Продаж землі повинно спинити.

...Для нас українців – селян передача народів землі, награвованої панамі, має удвоєну вагу. Коли земля перейде селянам – робітникам, тоді й український нарід визволиться з національної неволі, бо найлютішими ворогами волі і піднесення українського народу являються поміщики, які належать в переважній більшості до пануючих на Україні верст сусідніх нам націй.

Земля і воля, цей заповіт революціонерів України всіх часів повинен тепер здійснитись. Українські соціал-демократи з удвоєнним

604 Рідний курінь. – 1917. – 17 грудня.

605 Текст друкується з незначними скороченнями

завзяттям обстоюють одібрання для народу без викупу земель у⁵ всіх пануючих, бо тоді селяне – робітники визволяться од витягування з них їх праці і український нарід позбавиться гнобителів, які перевертають українців селян, роблячи їх своїми прихвостнями, в свою націю.

...Соціал-демократи і соціалісти-революціонери російські не знають потреб селян нашого краю і через те не можуть за їх так завзято стоять в Установчих Зборах, як українці соціалісти. Тим більш, що часто російські соціалісти-революціонери єднаються з буржуазними партіями проти наших селянських національних потреб, проти українського робітника і селянина...

Знайте, товариші, що земля і воля буде забезпечена нам тоді, коли буде сила військова за нарід. Українське військо наново упорядковується і як військо народнє, а не панське, стоятиме за народ. Допомагайте ж упорядкуванню українського народнього війська, дбайте, щоб воно ніколи не попало в панські руки. Українські соціалісти давно вже борються за народнє українське військо.

...З нами на Україні живуть і другі народи. Соціал-демократи українські стоять за повне задоволення всіх їх інтересів національних. Ми повинні дбати, щоб у нас на Україні всім народам жилося вольготно. Коли навіть в Англії є гнобителі національності Ірландців, коли в Росії з великим опіром ставляться проти української справи, Україна будує федерацію – братерство народів в Росії, а у себе стоїть за пропорціональне право і за обезпечення всіх їх національних прав.

Стіймо ж за Українську Демократичну Республіку!

Стіймо за федеративну демократичну республіку Росію!

подаваймо всі, як один, на виборах в Установчі Збори (Учредительное Собрание). Списки українських соціал-демократів і Військової Ради, списки №8, бо українські соціал-демократи будуть непохитно боротись за долю працюючих! ...

Депутати селяне, робітники і солдати
Української Херсонської Губерніяльної Ради

Документ №2. Виборчий блок №8 (УСДРП і українські соціал-демократичні фракції Одеської Української Військової Ради і «Румчерода») до Всеросійських Установчих зборів

1. Володимир Мойсеєвич Чеховський, член Української Центральної Ради, член Всеукраїнської Ради Робітничих депутатів, Голова Херсонської Губерніяльної Ради, гласний Одеської Думи, вчитель,

2. Симон Васильович Петлюра, Генеральний секретар військових справ України, Голова Генерального Військового Комітету, член Української Центральної Ради,

3. Іван Степанович Романченко, член Всеукраїнської Ради Робітничих депутатів, член Румчерода, член Української Центральної Ради, селянин,

4. Григорій Якович Михайлець, товариш⁶⁰⁶ голови Миколаївської УСДРП, студент,
 5. Зіновій Тарасович Висоцький, член Української Центральної Ради, член Виконавчого Комітету Всеукраїнської Ради Робітничих депутатів, вчитель, селянин,
 6. Тернюк, член Української Центральної Ради, член Криворізької УСДРП, селянин,
 7. Олександр Андрійович Липченко, член Виконавчого Комітету Одеської Української Військової Ради, член Одеської УСДРП, селянин,
 8. Микола Якович Панасевич, член Єлисаветградської УСДРП, співробітник земства,
 9. Нестор Михайлович Малеча, гласний Херсонської міської думи, член Херсонської УСДРП,
 10. Феодосій Ларивонович Паляничка, член Виконавчого Комітету Губерніяльної Ради Херсонщини, член Одеської УСДРП, студент–медик,
 11. Петро Йосипович Максименко, член Виконавчого Комітету Одеської Української Військової Ради, член Одеської УСДРП, солдат,
 12. Василь Іванович Базіченко, член Виконавчого Комітету Миколаївської Ради Робітничих та Військових депутатів, член Миколаївської УСДРП,
 13. Гордій Васильович Нянчур, член Румчероду, член Одеської УСДРП, агроном, селянин,
 14. Кирило Никифорович Гунько, член Української Центральної Ради, член Миколаївської УСДРП,
 15. Іван Григорович Нерадько, робітник заводу Ельворті в Єлисаветі⁶⁰⁷, член УСДРП, селянин,
 16. Марко Васильович Коваль, член Миколаївської Ради Робітничих та Військових депутатів, селянин Олександрійського повіту,
 17. Дмитро Зіновійович Левицький, член Виконавчого Комітету Одеської Української Військової Ради, член Одеської УСДРП, солдат – селянин,
 18. Левко Тимохвійович Бурдин, член Української Центральної Ради, член Одеської УСДРП.

Рідний курінь. – 1917. – 26 жовтня.

Документ №3. Список №4 (українська партія соціалістів-революціонерів і селян – хліборобів) до Всеросійських Установчих зборів зі стислими даними

1. Салтан Николай Васильевич, Киев. Член Центрального комитета украинской партии социалистов-революционеров, сотрудник украинских социалистических газет, сын крестьянина Таврической губернии⁶⁰⁸.

---

606 заступник

607 Єлисаветграді

608 Для зручності поєднані дані двох документів, які доповнюють один одного.

2. Железняк Кондратий Иванович, Мелитополь. Давний партийный работник, подвергался преследованию старых властей, сын крестьянина, учитель г. Мелитополя.
3. Жолудь Алексей Гордеевич, с. Петропавловка, бердянского уезда. Председатель волостного совета крестьянских депутатов, член исполнительного комитета бердянского совета крестьянских депутатов, давний социалист-революционер, был в ссылке в вологодской губернии, крестьянин бердянского совета.
4. Булгаков Степан Макарович, с. Павловка, мелитопольского уезда. Крестьянин.
5. Гавриленко Ефим Спиридонович, с. Поповка, бердянского уезда. Член президиума исполнительного комитета бердянского совета крестьянских депутатов, за участие в социалистических организациях подвергался заключению в тюрьму, печатал статьи по вопросам кооперации и земельному, сын крестьянина села Поповки, бердянского уезда.
6. Волик Василий Семенович, с. Васильевка, мелитопольского уезда. Давний партийный работник, учитель, сын крестьянина.
7. Щирый Петр Яковлевич, с. Андреевка, бердянского уезда. Председатель андреевского совета крестьянских депутатов и волостного земства, сын крестьянина, ветеринарный врач.
8. Близнюк Петр Степанович, Симферополь. Сын крестьянина, служащий симферопольского земства, бывший комиссар уездной милиции.
9. Крайнский Александр Эдуардович, Мелитополь. Украинский социалист-революционер.

Южные ведомости. – 1917. – 22 октября; 29 октября.

Taras Vintskovs'kiy

Documents on elections to Russian Constituent Assembly in the South of Ukraine from Ukrainian organizations

There are some suggested documents, which first were published in 1917, but during next decades were unknown for many investigators. They concern the little studied problem in history of Ukraine – the elections to Constituent Assembly. Analysis of them gives us the possibility to follow for participation of Ukrainian structures in elective process in the south regions.

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

УДК 281.9 (477.7)

Людмила Новикова

ПОЛЬСЬКИЙ ДОСЛІДНИК ПРО УКРАЇНСЬКУ ІСТОРІЮ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

[РЕЦ.: SERCZYK V.A. NA PŁONACEJ UKRAINIE. DZIEJE KOZACZYŹNY, 1648–1651. – WARSAWA, 1998. – 379 p.]

Подіям у Центральній та Східній Європі другої половини XVII ст., початок яких традиційно пов'язується з ім'ям Богдана Хмельницького,

приділяється особлива увага у кількох національних історіях, зокрема, в українській, польській, єврейській, російській, де ці події з певних причин знаходять неоднозначну оцінку, розкриваються під різним кутом зору. Спробу запропонувати свій погляд на проблему зробив відомий польський історик професор Владислав Анжей Серчик (далі – В.С.), для якого вона нероздільно пов'язана з історією козацтва. Його монографія “На палаючій Україні: історія козацтва, 1648-1651”, над якою історик працював кілька років, стала логічним продовженням попередніх досліджень (у 1986 р. побачила світ монографія В.А.Серчика “Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 r.”). Поряд з цим на вибір проблематики великий вплив зробив і відомий твір Генріка Сенкевича “Вогнем та мечем” (завдяки своїм науковим розробкам В.С. став історичним консультантом однойменного фільму Єжи Гофмана).

У вступі до роботи автор знайомить зі своїми головними підходами до висвітлення подій в Україні середини 17 ст. Він стверджує, що польську та українську історії (очевидно маючи на увазі вказаний період) не можна розділяти, завдяки тривалому історичному співіснуванню двох народів в одній державі. Тоді був історичний шанс як для поляків, так і для українців створити Річ Посполиту Трьох Народів, який перетворився на утопію. При цьому у своїй роботі В.С. все ж таки не завжди дотримується заявленого підходу, часто йде слідом за польськими джерелами XVII ст., а можливо, і за Г.Сенкевичем як у використанні термінів для означення учасників національно-визвольної революції (бунтівники, неприятели (с. 68, 106, 213, 314), а при описі військових дій займає виразну пропольську позицію (с. 65, 69) – звертає спеціальну увагу на перемоги польського війська, наприклад, у розділі 8 – під Лоевим, вказує на те, що під Збаражем знаходилась вся могутність козацького та татарського війська проти горстки польських лицарів (с. 232), тощо.

Необхідно відмітити, що автор багато уваги приділяє свідченням джерел різного походження, використовує розлогі цитати у тексті, не відмовляється і від фольклорних джерел (с. 142). Можна побачити певну спадкоємність між В.С. та Г.Сенкевичем, хоча і не завжди, в оцінці окремих джерел (наприклад, достатньо критично оцінюються обома авторами (іноді В.С. згодний при цьому з думкою М.С.Грушевського) дані С. Величка, часто активно використовуються матеріали Маскевича) (с. 32, 46, 98; Сенкевич Г. Собр. Соч. Т.2.-1983.- С.124).

Наскрізною проблематикою монографії є робота польських сеймів, починаючи з 1646 р., що значно доповнює картину прийняття політичних рішень в обраний для дослідження період. Достоїнством всієї монографії є також детальний опис воєнних подій, підготовки до чергових кампаній, аналіз ходу битв, увага до персонального складу учасників, особливо з польського боку, аналіз відповідних дискусійних моментів. Дослідник достатньо жорстко критикує діяльність польських воєначальників, що призводила до поразки польських військ (с. 78, 136), критично оцінює результати битви під

Пилявцями та фактичну втечу польського війська (с. 144-145) та⁹ ін. Водночас достатньо часто високо оцінює Б.Хмельницького як військового начальника (с. 91, 139).

Монографія складається з 12 розділів без назв, з короткою анотацією змісту кожного з них. Хронологічно матеріал охоплює час з 1637 р. (є згадки у контексті передісторії певних подій і про більш ранній час – 1625 р.) вересня 1651 р. Розділ 1 охоплює події в основному з часу час повстання 1637 р. і до прибуття Б. Хмельницького на Запоріжжя у січні 1648 р. Подальші кілька розділів, включно з початком сьомого, також присвячені подіям 1648 р. Розділи 7, 8, 9, і 10 присвячені подіям 1649 р., зокрема, Зборівській битві, обставинам укладення, змісту та наслідкам однойменної угоди. Розділ 11 охоплює події 1650 р. і розділ 12 присвячений подіям 1651 р., включно зі, за формулюванням автора, “розгромом козацьких військ” під Берестечком та характеристикою Білоцерківської угоди, укладеної 28 вересня 1651 р. (за н.ст.).

На особливу увагу заслуговують перші три розділи монографії, в яких автор, окрім використання комплексу різних джерел, користується надбанням польської історіографії. У розділі 1 В.С. вперше звертається до проблеми передумов подій 1648-1651 рр., розглядаючи їх поки що в контексті історії козацтва та міжнародних відносин періоду. Традиційно згадуючи про роль “Ординації війська Запорозького”, автор вказує на роль у виробленні її положень великого коронного гетьмана Конецпольського, який запропонував, зокрема, щоб вся старшина формувалася зі шляхти, а на чолі козаків був би королівський комісар. Серед інших традиційно згадуваних причин участі козацтва у подіях національно-визвольної революції В.С. звертає увагу на значення для зростання активності козацтва в 40-х роках зацікавленості Туреччини у нестабільності на кордонах РП, яка дозволяла здійснювати тиск на цю державу в умовах існування польсько-турецького договору, де одним з пунктів було недопущення взаємних нападів козаків та татарів. Багато місця у зв’язку з цим автор приділяє стосункам РП та Туреччини, у тому числі переговорному процесу, офіційній організації анти-татарських походів. В.С. зосереджує увагу на формуванні в РП анти-турецької партії, представниками якої виступають Владислав IV та гетьман Конецпольський (помер у березні 1646 гр.). Як зазначає автор, в результаті здійснення проектів РП змогла б оволодіти Валахією, Мунтенією та Семиграддям. (с. 20). Зупиняючись на характеристиці плану короля, вперше декларованого у вересні 1645 р., він відмічає, що Владислав IV хотів, щоби конфлікт почався як вимушена оборона з причини нападу татар, а далі перетворився би на війну проти Туреччини (с. 21) і вказує на наміри заангажувати козацтво до здійснення політичних планів як РП, так і Венеції і папи римського в контексті анти-турецької та анти-татарської політики (і до 1648 р., і в 1650 р.с. 304). При цьому В.С. зазначає, що кілька десятиліть козаки мріяли про розширення своїх прав, а особливо про визнання їх

автономії на наддніпрянських землях, однак завжди було далеко⁰ до здійснення цих планів. Тепер король обіцяв це сам, без всякого тиску з їх боку, надаючи привілей, за яким польським військам заборонено просуватися за Білу Церкву (с.24-25). Правда, помітна певна недовіра автора до факту існування або легітимності цього привілею.

Розділ 2 починається з аналізу суспільної ситуації на Україні напередодні повстання і завершується укладенням козацько-татарського союзу. Автор більше уваги приділяє соціально-економічним передумовам наступних подій в Речі Посполитій, звертає увагу не тільки на козацтво, однак на ширші кола населення. Відмічаючи, що бунт – це була єдина відома в Україні успішна форма протесту, автор зазначає, що до вибуху бунту найчастіше доходило в південно-східній частині України, хоча у порівнянні з іншими регіонами становище “підданих” здавалося найкращим (с. 35) і пояснює цей факт тим, що переселення відбувалося не за рахунок панських селян, а збіглих, що зазнали утисків або ховалися від закону. Як і в традиційній українській історіографії, автор вказує, що козаки стали, в умовах ополячення та окатоличення світської та духовної верхівки, природними союзниками селянства, зокрема, і тому, що їх становище також було “невільничим” (с. 37) У конфлікті між українським та єврейським населенням автор бачить тільки економічне підґрунтя (у зв’язку з монополією останніх на групу занять) (с. 39). Зупиняючись на біографії Б. Хмельницького, автор акцентує увагу на властивих для польської історіографії моментах, наприклад, на питанні шляхетності (порівняйте: Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький.-1996.-С. 12-16), не згадує про отримання освіти Богданом в православній школі у Києві (як і Я. Качмарчик). У конфлікті Б.Хмельницького з Д.Чаплинським автор схильний визнавати більше не суперечку з приводу жінки, а майнове питання, а також те, що до Б.Хмельницького ставилися як до селянина, вимагаючи, наприклад, заплатити селянський податок поволовщину (с. 42-43). Заслуговує на увагу репліка автора стосовно того, що Д.Чаплинський своїм конфліктом з Б.Хмельницьким як писарем Війська Запорозького загострив конфлікт козацтва з РП, що остаточно призвело до початку повстання (с. 253). Хоча автор вказує на роль особистої образи Б.Хмельницького у боротьбі проти РП, він справедливо висловлює і іншу думку – непересічність гетьмана заставляла його здійснювати кроки, що далеко виходили за межі помсти особистим противникам (с. 307). Стосовно такого факту біографії Б.Хмельницького як підготовка чорноморського походу В.С. відмічає, що ці дії не були самовільними, а надихалися королем (с. 44). Однак захоплення Томаківки та човнів стало вже відкритим виступом проти РП, незважаючи на те, що здійснилося в ім’я та з волі короля і навіть “під червоним прапором з білим орлом” (останнє, можливо, було хитрістю Б.Хмельницького) (с. 48-49).

З цього моменту автор багато уваги і в цьому, і в наступних розділах приділяє внутрішній боротьбі в РП партії миру з козаками

(діяльність якої, і зокрема, А.Киселя, частково пов'язує з острахом¹ за маєтки, що знаходились на сході РП (с. 96)) та партії війни (зокрема, Є.Вишневецького). Водночас, очевидно, подібні "партії" В.С. вбачає і з українського боку, де партією, схильною до миру з РП, виступає здебільшого Б.Хмельницький, частково старшина (с.168), а партією війни – повстанські маси, "чернь", "холопи", які готові продовжувати боротьбу за максимальне розширення меж своєї свободи і виступають проти всілякої залежності, окрім тієї, що диктується воєнними потребами. Автор поділяє думку М.С.Грушевського стосовно того, що "чернь" заважала мирному вирішенню конфлікту (с. 65, 214).

Окрему увагу В.С. приділив обставинам укладення козацько-татарського союзу на основі, як він вважає, козацько-татарського воєнного співробітництва. Одною з причин цього союзу він називає бажання татар звільнитися від козацької проблеми і в цілому погоджується з думкою В.Голобуцького щодо більшої вигідності цього союзу для Іслам-Гірея (с. 60). Він звертає увагу на те, що козаки дали васальну присягу ханові і підкреслює її формальний характер, порівнюючи значення з упоминками, які сплачувала ханату РП без обмеження суверенітету (с. 57).

Розділ 3 охоплює події від часу обрання Богдана Хмельницького на гетьмана до виступу проти повсталих Є.Вишневецького. Необхідно зазначити, що в цьому розділі, всупереч його анотації, автор приділяє багато місця внутрішньополітичній ситуації в Кримському ханаті, в тому числі намірам Іслама-Гірея знищити залежність Ханату від Туреччини.

Обрання Б. Хмельницького на гетьмана В.С. пов'язує з цілеспрямованою діяльністю останнього по легалізації свого зверхництва над повсталими (бо були і комісар реєстрових, і кошовий отаман). Вибори гетьмана, за його висновками, відбулися у період з 14 до 28 квітня 1648 р. (с. 62).

Торкаючись зовнішніх зносин Б.Хмельницького, з приводу першого листа Б.Хмельницького до московського царя Олексія Михайловича автор відмічає, що для гетьмана була тоді важлива не особа короля, а необхідні йому державні реформи і бажання бачити польським королем московського царя не означало відділення від РП. (с. 82).

У розділі 4, аналізуючи позицію Б.Хмельницького влітку 1648 р., автор відмічає, що він не бажав тоді розриву з РП і тому перед ним стояло нелегке завдання переконувати повсталі маси у тому, що це правильна політика (с.91). Привертає до себе увагу спроба автора визначити мету участі у подіях 1648 р. окремих груп учасників з українського боку. Так, на його думку, чернь (козаки та "хлопство") думала тільки про найближче майбутнє, не піклуючись про те, що наступить після виснаження джерел багатств та продовольства. В іншому місці відмічає також, що населення України (просто) було далеко від свідомої підтримки православ'я, в чому його точка зору збігається з думками Г.Сенкевича (с. 218; Сенкевич Г., с. 106)

Козацька старшина мала більш далеко спрямовані плани утримати² сильну позицію та самостійність на перехресті інтересів Польщі, Туреччини, Ханату та Росії. В.С. відмічає, що старшина не усвідомлювала те, що це можливо тільки у випадку окремих дій кожної з цих держав, тоді як угоди між ними у будь-якій конфігурації мали нанести удар автономії або самостійності України. Тільки позицію Б.Хмельницького автор називає реалістичною, вона полягала у визнанні користі в подальшому підпорядкуванні РП на умовах повернення правового статусу до 1638 р., заснованого на положеннях Куруківської угоди 1625 р. (с.93). Аналізуючи зовнішню політику Б.Хмельницького у 1648-1651 рр., автор підкреслює, що партнером він залишався тільки для татар, що були непевними союзниками, а для московського царя гетьман був "самовільним зверхником козацтва та плебейським начальником". Очевидно, що і для польської сторони, зокрема, партії війни, ці характеристики були ближчі. Та й ситуацію в Україні влітку 1648 р. автор оцінює достатньо критично, вказуючи на те, що на той час вже змішалися козацька чернь та "хлопи" і в Україні вже не управляло право, навіть саме несправедливе, а тільки самовольство (с. 118). Ця анархія і в 1649 р., на думку автора, ускладнювала починання самого Б.Хмельницького. Окремо автор зупиняється на причинах, що спонукали Б.Хмельницького піти на переговори з новим королем та повернутися до України (с.163), незважаючи на те, що йому вдалося оволодіти значно більшою територією, ніж попередникам.

У наступних розділах все більше уваги В.С. приділяє відносинам козацької сторони з московською державою, яку, з одного боку, називає найкращим можливим союзником Б.Хмельницького і аналізує причини довгий час стриманої позиції цієї країни стосовно укладення російсько-українського союзу (с. 207). З іншого боку, він відмічає, що якщо б Україна була незалежна від РП, то не зверталася б до Московського царя (с. 180). Оцінюючи різні напрямки зовнішньої політики Б.Хмельницького, В.С. підмічає залежність гетьмана від ідеї пошуку союзників – говорить про те, що "гетьман панічно боявся усамітнення", "розпачливо шукав союзників (після повідомлення про встановлення зв'язків з Портою у 1649 р.) (с. 278, 294). Звертаючись до теми Зборівської угоди та її наслідків, В.С. наводить відомості про те, що Б.Хмельницький висловив бажання, щоб польський король дав присягу на дотримання угоди, однак гетьмана в тому відговорив канцлер Оссолінський. Це свідчить про те високе значення, яке він надавав цій угоді, що підтверджується самим автором, який підкреслює, що Б.Хмельницький докладав зусиль до виконання цієї угоди (с. 310).

Розглядаючи обставини молдавського походу Б.Хмельницького 1650 р., В.С. вказує на політичну мету гетьмана, яка визначалася фактом кар'єри першого зятя В.Лупула Я.Радзивілла. Він вказує, що шлюб Тимоша з Розандою давав Б.Хмельницькому надію на заснування династії козацьких правителів України або на входження до найвпливовіших родин у Східній Європі.

Завершує монографію розділ, присвячений перемозі РП у³ боротьбі з козацько-селянським та татарським військом під Берестечком та укладенню Білоцерківської угоди. В.С. докладно зупиняється на причинах перемоги польської сторони, серед яких ґрунтовна військова підготовка до чергової битви. Поряд з цим згадує автор і про наполегливість козаків у збереженні здобутків Зборівської угоди, від чого, зрештою, прийшлося відмовитися, однак і не прийняти перші королівські умови капітуляції. Також В.С. звернув увагу на те, що полякам не вдалося вповні використати свою перемогу, з огляду на бажання посполитого рушення розійтися по домівкам (с. 347). Зміст Білоцерківської угоди поданий за Йоахимом Єрличем (с.348). Вона, як відмітив автор, ніколи не стала реальністю, однак підштовхнула Б.Хмельницького до активних стосунків з Московською державою та Переяславської угоди 1654 р. (с. 348-349). На наш погляд, автор дещо штучно перервав свою розповідь про історичні події, однак він керувався таким хронологічним орієнтиром як перша частина трилогії Г.Сенкевича.

Матеріал книги супроводжує ілюстративний матеріал (між сс. 128-129, 256-257), який дозволяє ознайомитися з зовнішнім виглядом вищих польських урядовців, а також козацьких, польських, татарських військових тощо). Необхідно відмітити, що в обсязі рецензії важко відобразити всі позитивні моменти монографії, яка безперечно є важливим етапом в польській історіографії української національно-визвольної другої половини революції XVII ст. і заслуговує

Lyudmyla Novikova

The point of view of Polish investigator on history of the Ukraine in the middle of XVII c. [Reference: Serczyk V.A. Na plonacej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny, 1648–1651. – Warszawa, 1998. – 379 p.]

УДК 930.272:357.1-058.22“19-20”

Олег Гава

КОЗАЦЬКІ ПОРТРЕТИ У ФОНДАХ ОДЕСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

У статті публікується перелік портретів і зображення окремих з них, що презентували колекцію портретів представників козацтва на виставці в січні 2007 р., і які зберігаються в Одеському державному історико-краєзнавчому музеї.

Козацька доба України характеризується плідною діяльністю видатних, яскравих історичних особистостей – православних магнатів і шляхти, козацьких гетьманів, отаманів, старшини, представників церкви та міщанства, народних ватажків. Всі вони, незважаючи на протиріччя та інколи відкрите протистояння між собою, заклали ідеологічні, культурні, військові та структурні основи української державності і заслуговують на подяку нащадків. Їх реальне життя та діяльність, легенди і міфи складені про них, відбивають історичні

реліквії, зокрема ті з них, що знаходяться у музейних зібраннях.

Одеський державний історико-краєзнавчий музей має значну добірку таких матеріалів, що дозволило підготувати невелику, але змістовну за інформацією виставку “Лицарі козацької доби XVI – XVIII ст.”, яка проходила в грудні 2006 – січні 2007 рр. Враховуючи те, що тема українського козацтва вже не одне сторіччя привертає увагу дослідників, митців, просто допитливих громадян і стала своєрідним українським “брендом”, на виставці були представлені матеріали оригінальні, співзвучні часу, про який йдеться, до того ж маловідомі пересічним громадянам, і водночас, зв'язані з південноукраїнським регіоном історією свого знаходження, походження та створення. Це живописні та графічні документи і карти XVI - XVIII ст., книги – стародруки та видання XVIII – першої половини XIX ст., зброя, побутові речі, серед яких реліквії з запорізьких земель, малюнки, гравюри, листівки з сюжетами на теми української історії часів козацтва. На виставці репрезентовані портрети князя К.К. Острозького, захисника православної соборної церкви другої половини XVI ст., портрети полковника І.Стороженка, гетьманів П.Дорошенка, Д. Апостола, І. Мазепи, К. Розумовського.

В даній публікації пропонуємо своєрідний каталог, складений для вищезазначеної виставки “Лицарі козацької доби XVI – XVIII ст.”, що презентує колекцію портретів представників козацтва, які зберігаються в Одеському державному історико-краєзнавчому музеї і в більшості були виготовлені за замовленням Одеського товариства історії та старожитностей протягом першої половини XIX ст. Товариство, створене у 1839 р., вивчало, популяризувало та охороняло історичні та культурні пам'ятки Північного Причорномор'я. В музеї Товариства знаходились рідкісні та цінні пам'ятки античності, портолани, стародруки, зброя, автографи історичних діячів, сюжетні гравюри та портрети. Останні Товариство замовляло митцям, в тому числі з Санкт–Петербурзької Академії мистецтв з другої половини 40–х рр. XIX ст., згодом у музей Товариства портрети почали дарувати керівництво Одеси та краю, мешканці міста, священники. Під час відкриття Одеського державного історико-краєзнавчого музею до його фондів передали частину своїх експонатів інші музеї міста Одеси, в яких зберігались, в тому числі й портрети з колекції Одеського товариства історії та старожитностей.

1. Брашиванов. Портрет козака Мамая. 1821 р. ⁶⁰⁹

Папір, наклеєний на полотно, олія, 64x85,5.

Зліва зверху: *“Ты дывеся на мене та ба Невгадаешь*

Зовуть, або видкуль, ни–чичиркь Незнаешь,

Як мени траплялось въ стенахъ побувати.

Той мое призвеще може угадаты, [.....⁶¹⁰].”

Під зображенням напис: *“Гай Якъ я молодъ бувъ, що в мене було*

609 Був опублікований в каталозі виставки “Исторический портрет XVIII – начала XX в.” з фондів Одеського історико-краєзнавчого музею. – Одеса, 1996.

610 Праворуч зображення – втрата тексту.

за сила...,” нижче: “картину рисовал Прапорщикъ Брашивановъ 5
ноября 9-го числа 1821 г.”. Картина зберігалась в музеї Одеського товариства історії та старожитностей, Одеському Державному історико-краєзнавчому музею передана у 1955 р. з Одеського археологічного музею.

Козак Мамай – своєрідне уособлення козацтва; картина, що відбивала світогляд народу, якою прикрашали свої хати селяни – нащадки простих козаків у XVII –XIX ст.

Брашиванов (?-?) – художник-аматор першої половини XIX ст.

2. Невідомий художник. Портрет козака Мамаю. Перша половина XIX ст.

Полотно, олія, 115x91,5. Під зображенням напис: “хочь... на мене та ну нейгадаешь...”. Картина зберігалась в музеї Одеського товариства історії та старожитностей, Одеському державному історико-краєзнавчому музею передана у 1955 р. з Одеського археологічного музею.

3. Невідомий художник. Портрет козака Мамаю. Перша половина XIX ст.

Полотно, олія, 80x74,5. Зправа знизу напис: “запорожеї”. Картина зберігалась в музеї Одеського товариства історії та старожитностей, Одеському Державному історико-краєзнавчому музею передана у 1955 р. з Одеського археологічного музею.

4. Невідомий художник. Портрет Івана Шияна. 1784 р.

Полотно, олія, 178,5x101. Парний з наступним портретом Я.Шияна.

Зліва знизу напис: “сей партреть снято сктітора Івана Шыяня ипоставлень здьсь прито мьсть гдь труда его всему обществу наиконостась видни. 1784 год...генваря”. До Одеського державного краєзнавчого музею картина передана у 1955 р. з Одеського археологічного музею, раніше перебувала в Покровській січовій церкві в м.Нікополь (1784 р.), потім – з 1846 р. в музеї Одеського товариства історії та старожитностей. Копія з цього портрету виконана в Одесі в кінці 60–х рр. XIX ст. і знаходиться в Нікопольському краєзнавчому музеї.

5. Невідомий художник. Портрет Якова Шияна. 1784 р.

Полотно, олія, 178x101,5. Парний з попереднім портретом І.Шияна. Зправа знизу напис: “сей партреть снято сктітора Якова Шыяня й поставлень здьсь притом мьсть гдь труда его всему обществу наиконостась видни. 1784: года. Генваря 9-го дня”. До Одеського державного краєзнавчого музею картина передана у 1955 р. з Одеського археологічного музею, раніше перебувала в Покровській січовій церкві в м.Нікополі (1784 р.), потім – в музеї Одеського товариства історії та старожитностей, куди була передана протоіреєм І.Карелінім в 1867 р. Копія з цього портрету виконана в Одесі в кінці 60–х рр. XIX ст. і знаходиться в Нікопольському краєзнавчому музеї.

Іван та Яків Шияни – колишні запорозькі старшини, після 1775 р. ктитори Покровської церкви м. Нікополь. Пожертвували на користь

Божого храму іконостас, жертвовник, рукомильник та дзвін, планували віддати все своє майно на користь церкви. На знак вдячності населення Нікополя замовило створити їхні портрети та поставити в церкві.

6. Невідомий художник. Портрет Максима Кривоноса.

Кінець XVIII – початок XIX ст. Полотно, олія, 46,5x39. До Одеського державного краєзнавчого музею картина передана у 1955 р. з Одеського археологічного музею.

Максим Кривоніс (бл.1600 – 1648) – черкаський полковник, герой Визвольної війни українського народу середини XVII ст., один з її керівників та найближчих сподвижників Б.Хмельницького.

7. Невідомий художник. Портрет Данила Апостола.

Друга половина XIX ст. Полотно, олія, 65,5x55. Копія з картини Х.Вортмана (1727 р.). Картина зберігалась в музеї Одеського товариства історії та старожитностей, для якого була замовлена у 1886–1887 рр., Одеському Державному історико-краєзнавчому музею передана у 1955 р. з Одеського археологічного музею.

Данило Павлович Апостол (1654 – 1734) – гетьман України (1727–1734).

Християн Альберт Вортман (1680–1760) – гравер німецького походження. З 1727 р. жив в Росії. Виконав цілу низку портретів царів і вельмож.

(Портрет див. кольорову вкладку, сторінка 186)

8. Невідомий художник. Портрет Петра Дорошенка.

Друга половина XIX ст. Полотно, олія, 73x60 (овал в прямокутнику).

Зліва зверху напис: “гетмань съ 1665”, зправа: “Петръ Дорошенко.1676”.

До Одеського державного краєзнавчого музею картина передана у 1955 р. з Одеського археологічного музею.

Петро Дорофійович Дорошенко (1627–1698) – державний, політичний і військовий діяч, гетьман України (1665–1676).

(Портрет див. кольорову вкладку, сторінка 186)

9. Невідомий художник. Портрет козацького старшини. 1860–1880 рр.

Полотно, олія, 66,5x54 (овал в прямокутнику). До Одеського державного краєзнавчого музею картина передана у 1955 р. з Одеського археологічного музею.

(Портрет див. кольорову вкладку, сторінка 186)

10. Невідомий художник. Портрет (?) Івана Мазепи (?). 1880–ті рр.

Полотно, олія, 38,5x30,5. Копія. Картина зберігалась в музеї Одеського товариства історії та старожитностей, для якого була замовлена у 1886–1887 рр., Одеському Державному історико-краєзнавчому музею передана у 1955 р. з Одеського археологічного музею.

Іван Степанович Мазепа (бл.1639–1709) – державний, політичний діяч, гетьман України (1687–1709).

(Портрет див. кольорову вкладку, сторінка 186)

11. Невідомий художник. Портрет Кирила Розумовського. 1880–ті рр.

Полотно, олія, 60x57,5. Копія. Картина зберігалась в музеї Одеського товариства історії та старожитностей, для якого була замовлена у 1886–1887 рр., Одеському Державному історико-краєзнавчому музею передана у 1955 р. з Одеського археологічного музею.

Кирило Григорович Розумовський (1728–1803) – граф, генерал–фельдмаршал, гетьман України (1750–1764).

(Портрет див. кольорова вкладка, сторінка 186)

12. Невідомий художник. Портрет Івана Стороженка. 1870–1880–ті рр.

Полотно, олія, 55x46. Розповсюджена копія з оригіналу кінця XVIII ст. Знизу на торці столешниці напис: “року Божого ахчп мца февруарія еї преставися рабъ. Божий Іфанъ Стороженко полковникъ В.И.Ц.П.В.З. Прилуцкій”. До Одеського державного краєзнавчого музею картина передана у 1955 р. з Одеського археологічного музею.

Іван Стороженко (?-1693) – полковник Війська Запорозького.

(Портрет див. кольорову вкладку, сторінка 186)

13. Невідомий художник. Портрет Богдана Хмельницького. 1880–ті рр.

Полотно, олія, 62,5x51. Копія з рисунку Я.Матейко. Зліва зверху напис: “гетманъ Богдан Зиновій с 1647”, справа зверху: “Михайловичъ Хмельницкій – 1657. с рисунка Яна Матейки дъланного съ портрета, находящагося въ галлерей, принадлежавшей Станиславу Понятовскому”. Картина зберігалась в музеї Одеського товариства історії та старожитностей, для якого була замовлена у 1886–1887 рр., Одеському Державному історико-краєзнавчому музею передана у 1956 р. з Одеського археологічного музею.

Богдан–Зіновій Михайлович Хмельницький (бл.1595–1657)– політичний і державний діяч, полководець, засновник Української гетьманської держави, гетьман України (1648–1657).

Ян Алоїз Матейко (Матејко) (1838–1893)– польський художник. У 1873 р. очолював Краківську школу витончених мистецтв. Автор багаточисельних історичних картин та портретів.

14. Моклаковський А. Портрет А.Ф.Колпака. 1775 р.

Полотно, олія, 85x75,5. Картина зберігалась в музеї Одеського товариства історії та старожитностей, куди його передав предводитель дворянства Новомосковського повіту у 1844 р. А.М.Павлов, Одеському Державному історико-краєзнавчому музею передана у 1956 р. з Одеського археологічного музею. Копія з цього портрета, знаходиться у Дніпропетровському історичному музеї.

Афанасій Федорович Колпак – полковник Запорозького Війська, учасник російсько–турецької війни 1768–1774 рр.; Андрій

Моклаковський – український художник-портретист другої⁸ половини XVIII ст.

15. Гармідер Г. Портрет А.Головатого.

Полотно, олія. 1994 р. Картина створена і подарована Одеському державному історико-краєзнавчому музею під час святкування 200–річчя м.Одеси.

Антон Андрійович Головатий (1744–1797) – військовий діяч, військовий суддя, кошовий отаман отаман (1796–1797) Чорноморського козацького війська.

В Одеському державному історико–краєзнавчому музеї зберігаються і деякі інші картини та ілюстративний матеріал, що мають безпосереднє відношення до козацької тематики. Окрема: 1. *Крайнів Д.К. Портрет К.К. Острозького* (Полотно, олія, 104x84. Копія з оригіналу XVI ст. Зверху зліва напис: “consantinus in tarnow”, зверху зліва: “dux in ostrog”. Подібні зображення-копії знаходяться в львівському історичному музеї, музеї-заповіднику Києво–Печерської лаври, Житомирському музеї. До Одеського державного краєзнавчого музею картина передана у 1955 р. з Одеського археологічного музею. Костянтин Василь Острозький (1526/1527-1608) – український військовий, політичний і культурний діяч, князь, київський воєвода, на цій посаді опікувався козацтвом. Мав при своєму дворі козацьку корогву (загін). *Крайнів Данііл Карпович* (1872–1949) – Живописець. Навчався в одеській рисувальній школі (1883–1890) та Петербурзькій академії мистецтв. Викладав в Одеському художньому інституті); 2. *Невідомий художник. Ікона Покрова Богородиці. 1836 р.* (Дерево, олія. Копія); 3. *Рибський А. Козаки в поході. Кінець XIX ст.* (Полотно, олія); 4. *Токарев В. Іван Богун. 1958 р.* (Папір, вуголь. Копія з картини М.Самокиша. Іван Федорович Богун (?-1664) – військовий і державний діяч, герой визвольної війни українського народу середини XVII ст., подільський, кальницький (винницький) і паволоцький полковник; Микола Самокиш (1860–1944) – живописець і графік, основоположник батального жанру в українському мистецтві); 5. *Колекція листівок А.Ждахи, пов'язана із побутом та діяльністю українського козацтва* (Амвросій Ждаха (1855–1927) – український графік, працював у галузі книжкової графіки і декоративно-ужиткового мистецтва).

До уваги читачеві нижче пропонується кілька портретів, які зберігаються у фондах Одеського державного історико–краєзнавчого музею і були представлені на виставці ““Лицарі козацької доби XVI – XVIII ст.””.

Oleg Gava

Cossack portraits in funds of the Odesa State Historical-museum of Local Lore.

In the article list of portraits and some of their images are published, which present a collection of portraits of representatives of the Cossacks being kept at the Odesa State Historical-museum of Local Lore.

УДК 357.1-058.22(=161.2)“2006–2007”

Сергій Гуцалюк, Вадим Кіров
ОДЕСЬКІ ГАЙДАМАКИ у 2006–2007 рр.

До уваги пропонується інформація про діяльність “Чорноморського Гайдамацького З’єднання” за 2006–2007 рр., зокрема про заходи щодо охорони довкілля, охорони громадського порядку та державного кордону, науково-дослідну та молодіжну виховну роботу.

Протягом останніх 15-ти років відродження та розвитку сучасного козацтва на території Одеської області виникло багато різноманітних козацьких товариств. Одним з них є громадська організація “Чорноморське Гайдамацьке З’єднання”.

Незважаючи на не тривалий час існування товариство зуміло об’єднати навколо значне коло людей, небайдужих до сучасного і майбутнього нашої України, її минулого. Основними завданнями нашої організації є популяризація серед населення кращих історичних традицій українського народу і козацтва, роз’яснення серед населення цілей та завдань сучасного козацтва, пропагування дбайливого ставлення до природи, виявлення та фіксування фактів порушення природоохоронного законодавства, охорона громадського порядку, робота з молоддю, дослідницька діяльність історичної козацької спадщини Одеської області з метою її збереження.

Для більш ефективної роботи наша організація співпрацює з іншими громадськими організаціями і державними установами. Серед яких особливе місце займає співпраця з державним управлінням охорони довкілля в Одеській області, державною екологічною інспекцією з охорони довкілля північно-західного регіону Чорного моря, ОНУ ім. І.І.Мечникова, Відділом історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту історії козацтва, з деякими органами влади на місцях. Завдяки дружнім партнерським відносинам з багатьма засобами масової інформації нашу діяльність систематично висвітлюють одеські міські, регіональні та всеукраїнські ЗМІ.

За два роки існування Чорноморське Гайдамацьке З’єднання має в своєму складі декілька підрозділів. Перший і найбільший підрозділ – це екологічний підрозділ. Другий – це підрозділ охорони громадського порядку та державного кордону. Третій – науково-дослідний підрозділ. Четвертий, і самий молодший, – кінний підрозділ. Йде підготовка, щодо створення молодіжного куріня.

Екологічний підрозділ. Його було створено одним із перших. Отаманом підрозділу став булавничий УК Сапожников К.М. Основним завданням підрозділу є пропагування дбайливого ставлення до природи виявлення та фіксування фактів порушення

природоохоронного законодавства, а також профілактична робота з населенням, особливо зі школярами.

Географія діяльності підрозділу охоплює Комінтернівський і Біляївський райони Одеської області. Щорічно отаман підрозділу укладає угоду про співробітництво з Державним управлінням екології та природних ресурсів в Одеській області. Також щоквартально складаються плани спільних заходів підрозділу та управління. 15 відповідно підготовлених козаків підрозділу мають статус громадських інспекторів з охорони довкілля, з правом складання актів та протоколів про порушення природоохоронного законодавства України.

У 2006 р. екологічним підрозділом Чорноморського Гайдамацького З'єднання було проведено понад 20 рейдів по Одеській області з охорони навколишнього середовища, серед яких: відстоювання території заповідного Козацького Дубу "Чорна ніч" у центрі Одеси, боротьба з браконьєрством на водах Тилігульського та Хаджибейського лиманів, участь у роботі міністерської комісії на Дністрі, боротьба з протизаконним промислом по видобутку морського хробака на Аджаликських лиманах, виявлення незаконних смітників і шкідливих відходів переробки, затримання браконьєрів-мисливців спільно з районними егерями, виявлення фактів незаконної вирубки лісосмуг і багато іншого.

28 червня 2006 р. за сумлінне виконання громадського обов'язку з охорони довкілля відбулось нагородження десяти козаків і старшин Чорноморського Гайдамацького З'єднання почесними грамотами Державного управління охорони довкілля в Одеській області. А саме: Камінського В. Я., Кірова В.І., Сапожнікова К.М., Сапожнікова С.М., Чекотуна О.А., Репуло А.В., Калину К.В., Федика Л.І., Пасічника С.В., Селюкова П.М. За особистий внесок в охорону довкілля, на свято Українського козацтва - 14 жовтня 2006 р. старшин товариства Кірова В.І. та Сапожнікова К.М. було відзначено почесними грамотами Одеського міського голови та Голови Одеської Державної адміністрації. Практично всі рейди, які здійснюють козаки екологічного підрозділу проводяться за участі засобів масової інформації спільно з представниками державного управління охорони довкілля в Одеській області. Вся інформація про порушення природоохоронного законодавства надходить до Чорноморського Гайдамацького З'єднання з районів області завдяки небайдужого ставлення місцевих жителів до природи рідного краю. І дуже приємно, що кількість населення, яких турбує, що залишиться у майбутньому нашим дітям й онукам, зростає з кожним роком.

На жаль в 2006 р. деякі жителі сіл у Комінтернівському районі Одеської області відчули кримінальний тиск зі сторони порушників природоохоронного законодавства і козаки Чорноморського Гайдамацького З'єднання змушені були стати на їх захист. За цим фактом було звернення до прокуратури, проведена прес-конференція за участі районних і регіональних засобів масової інформації.

Все матеріально-технічне забезпечення діяльності екологічного

підрозділу Чорноморського Гайдамацького З'єднання здійснюється за¹ рахунок власних коштів козаків “у складчину”. На сьогодні, на жаль, наша держава не заохочує та не забезпечує природоохоронні заходи громадських інспекторів з охорони довкілля. Всі заходи козаки підрозділу проводять у свій вільний час.

Підрозділ охорони громадського порядку та державного кордону. Підрозділ було створено наприкінці 2005 року, коли до складу громадської організації „Чорноморське Гайдамацьке З'єднання” увійшло громадське формування з охорони громадського порядку і державного кордону “Козацький”, керівник - Радішин М.О, якого і було призначено отаманом підрозділу. Завдяки цьому козаки мають статус співробітників підрозділу сприяння міліції та прикордонним військам. Більшість козаків має у власності мисливську, газову зброю оформлену відповідно до українського законодавства.

У с. Корсунці Комінтернівського р-ну Одеської області під керівництвом полковника УК Камінського В.Я., який є громадським помічником дільничного інспектора, проводяться заходи спільно з міліцією по боротьбі з наркоторгівлею. Місцева влада виділила для цього приміщення у відремонтованому в 2006 р. соціальному центрі села. У с.Калинівка Комінтернівського р-ну Одеської області отаман Чубченко С. також є громадським помічником дільничного інспектора. Калиновські козаки спільно з міліцією та егерями УТМР проводять заходи з охорони громадського порядку та довкілля. У с. В. Дальник Біляївського р-ну Одеської області козаки проводять заходи з профілактики правопорушень у середовищі молоді з метою недопустити вживання підлітками алкогольних напоїв і наркотиків.

Четверо козаків та старшин товариства є депутатами місцевих сільських рад вищезазначених сіл.

Козаки підрозділу охорони громадського порядку та державного кордону приймають постійну участь і в рейдах екологічного підрозділу товариства.

Науково-дослідий підрозділ було створено в числі перших, завдяки тому, що до Чорноморського Гайдамацького З'єднання входять козаки, які мають історичну освіту. З перших кроків існування, науково-дослідний підрозділ Чорноморського Гайдамацького З'єднання плідно співпрацює з історичним факультетом ОНУ ім. І. І.Мечникова і Відділом історії козацтва на Півдні України Науково–дослідного інституту козацтва.

У жовтня 2006 р.і серпні 2007 р. при фінансуванні будівельної компанії “Південна будівельна компанія” і за підтримки голови Одеської обласної державної адміністрації та групи радників при голові Одеської обласної державної адміністрації, науковцями Відділу історії козацтва на Півдні України, на чолі з доктором історичних наук, керівником Відділу Оленою Бачинською та козаками Чорноморського Гайдамацького З'єднання було проведено пошукову роботу з виявлення та опису намогільних кам'яних хрестів, які вважаються козацькими, у 9-ти селах Комінтернівського р-ну Одеської області: Петрівці, Каїрах, Калинівці, Широкому, Кордоні, Ранжевому, Любополі,

Кошарах і Сичавці.

Всі ці села розташовані уздовж узбережжя Тилігулського лиману. Під час проведення експедиції особливо відзначився осавул УК В.П.Батенко.

У результаті дослідження було виявлено понад трьохсот п'ятидесяти надмогильних пам'ятників, які датуються кінцем XVIII – середною ХХ ст. На жаль стан цих пам'яток народної архітектури жахливий. Внаслідок проведеної роботи вироблено наступні рекомендації:

- Управлінню охорони об'єктів культурної спадщини Одеської області занести виявлені об'єкти до списку пам'яток, що охороняються державою;

- місцевим сільським і районним радам врахувати в проектах місцевих бюджетів статтю щодо фінансування охоронних заходів з метою збереження кам'яних надмогильних пам'яток.

Вирішено продовжити дослідження об'єктів історичної спадщини і в інших районах Одеської області, а також виконуючи Указ Президента України "Про заходи щодо розвитку туризму і курортів в Україні", розпочати роботу по інвентаризації туристично-привабливих місць для подальшої розробки тематичних екскурсійних маршрутів в районах області.

Кінний підрозділ. 2 січня 2006 р. було створено кінний підрозділ у с. Фонтанка Комінтернівського р-ну, отаманом якого став Селюков П.М.

Козаки підрозділу протягом 2006–2007 рр. безкоштовно навчали дітей с. Фонтанка верховій їзді, та основам вольтижування і джигітування. Також здійснювались кінні патрулювання по прилежних лісосмугах, з метою недопустити їхньої вирубки та пошкоджень. Старшина Чорноморського Гайдамацького З'єднання розробляє проект створення власного кінно-спортивного клубу та школи.

Досвід діяльності Чорноморського Гайдамацького З'єднання може стати корисним для інших козацьких товариств в Україні, що в свою чергу буде сприяти якісному підвищенню значення і ролі сучасного Українського козацтва.

(Фото див. кольорову вкладку, сторінка 186)

Sergiy Gutsaljuk, Vadim Kirov
Odesa gajdamak's in 2006-2007

In the article the information on activity of "the Black Sea Gajdamak division» in 2006-2007 is offered, including one on actions concerning protection of the environment, public order and frontiers and also on, research and educational work, with youth.

УДК 930.272:357.1-058.22"17-20"

Тетяна Подкупко

**ЕКСПОЗИЦІЇ В МУЗЕЇ КНИГИ ОДНБ ім. ГОРЬКОГО ПІД ЧАС
VIII ВИСТАВКИ-ФОРУМУ "УКРАЇНСЬКА КНИГА НА ОДЕЩИНІ"**

До уваги читачів пропонується інформація про виставки “Шляхи і роздоріжжя Д.І. Багалія: до 150-річчя від дня народження” (з колекції ВРВР ОДНБ і заслуженого працівника культури України Тараса Максим’юка) і “Оберегі української духовності” (з колекції ВРВР ОДНБ), які проходили в Музеї книги Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького у 2007 р.

У середині травня, коли красу і чарівність нашого причорноморського міста підкреслюють квітучі п’янким ароматом дерева, стало вже традицією проведення Всеукраїнської виставки-форуму “Українська книга на Одещині”. Організаторами акції є Міністерство культури і мистецтв України, Одеська обласна державна адміністрація, виконавчий комітет Одеської міськради, Українська асоціація видавців та книгорозповсюджувачів, Одеська державна наукова бібліотека ім. М.Горького. 17-19 травня 2007 р. відбулася восьма зустріч представників провідних видавництв України, наукової і творчої еліти, популяризаторів книги.

Серед низки цікавих заходів - круглих столів, дискусій, ділових і творчих зустрічей, презентацій нових видань та видавничих проектів, - у дні роботи форуму будуть експонуватись дві виставки: “Шляхи і роздоріжжя Д.І. Багалія: до 150-річчя від дня народження” (з колекції ВРВР ОДНБ і заслуженого працівника культури України Тараса Івановича Максим’юка) та “Оберегі української духовності” (з колекції ВРВР ОДНБ).

“Шляхи і роздоріжжя Д.І. Багалія: до 150-річчя від дня народження”. Стало вже традицією під час роботи всеукраїнського форуму “Українська книга” проводити спільні виставки експонатів з колекцій відділу рідкісних видань і рукописів ОДНБ ім. М. Горького та заслуженого працівника культури України Тараса Івановича Максим’юка.

Цьогорічна виставка присвячена ювілею Дмитра Івановича Багалія (1857–1932) – українського історика і громадського діяча, професора, ректора Харківського університету (1906–1910), голови Харківської міської думи (1914–1917), академіка і керівника історико-філологічного відділу ВУАН (з 1919 р.), засновника харківської науково-дослідної кафедри історії України та Інституту історії української культури й Інституту Т.Г.Шевченка, голови Центрального архівного управління при ВУЦВК (1920–1930-ті рр.). Д. Багалій один з найвидатніших українських діячів кінця ХІХ – початку ХХ ст., який одночасно зі своїми університетськими та громадськими обов’язками очолював правління Харківської публічної бібліотеки, був засновником відділу рідкісних видань і рукописів. Він автор першої перспективної програми діяльності бібліотеки за напрямком колекціонування рукописних та книжкових цінностей, їх наукового розкриття, один із засновників фонду україніки.

Д.І.Багалій мав понад 200 наукових праць, найцінніші з яких експонуються на виставці в Музеї книги.

Перший розділ виставки присвячено формуванню Д.Багалія як вченого. Наприкінці ХІХ ст. у багатьох країнах світу, зокрема, і в

Російській та Австро-Угорській імперіях, на академічний рівень вийшли регіональні дослідження. Посилився інтерес до історії України і її окремих регіонів. Історичні погляди Д.Багалія склалися під впливом видатного науковця В.Антоновича, що яскраво відбилось у перших фундаментальних працях, які представлено на виставці - "История Северной земли до половины XIV века" (1882), "Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства" (1887).

На виставці у розділі "Д.Багалій і видатні діячі епохи" експонуються дуже популярні серед дослідників, краєзнавців, істориків і філологів листи Д.Багалія з особового фонду видатного українського бібліографа Михайла Федоровича Комарова (1844-1913). Загалом у відділі рідкісних видань і рукописів зберігається 920 аркушів машинописних копій листів до М.Комарова від 200 кореспондентів. Всі вони були яскравими, харизматичними представниками українських громадських і культурних організацій кінця XIX – початку XX ст. Одним з активних дописувачів М.Комарову був Д.Багалій. У цих листах віддзеркалені важливі історичні факти, колорит епохи, теми, які найбільше турбували тодішніх інтелігентів, питання, якими переймались, події, які залишали найяскравіше враження. Невимушеність дружніх епістолярій дозволяє простежити особисті вподобання, захоплення, наукові інтереси як М.Комарова, так і Д.Багалія.

У цьому ж розділі виставки демонструється низка найцінніших видань, із дарчими написами самого Д.Багалія М.Комарову, професору В.Надлеру, Л.Смоленському.

Як історика Дмитра Івановича цікавило минуле окремих регіонів нашої держави, здебільшого, Слобідської, Лівобережної та Південної України XV–XVIII ст. Невелика частина цих праць представлена на виставці в розділі: "Краєзнавчий доробок". Серед них – "Заселение Харьковского края" (1889), "Очерк из русской истории. – Т. 2. – Монографии и статьи по истории Слободской Украины" (1913), "Історія Слобідської України" (1918).

Питання колонізації південної України займали провідне місце в дослідженнях Д.Багалія. На його думку, фактором народної колонізації півдня України, що існувала задовго до урядової, було запорозьке козацтво. Саме козацтво відіграло важливу роль у заселенні Лівобережної і Слобідської України. Багалій ідеалізував соціальний уклад козацтва, приділяв значну увагу географічному фактору в його появі. Ці погляди відображено у представлених на виставці виданнях: "Колонизация Новороссийского края и первые его шаги по пути культуры" (1889), "Магдебургское право в Левобережной Малороссии" (1892), "Украинская старина" (1896), "Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку" (1920).

До уваги читачів на виставці, представлена одна з найвідоміших праць Д.Багалія "Нарис української історіографії" (1923–1925). Його видання розкривають універсальність генія–дослідника. Самі назви свідчать про широту його наукових інтересів: "Удельный период и его

изучение” (1883), “Опыт истории Харьковского университета (по⁵ неизданным материалам)” (1894, 1896), “Декабристи на Україні” (1926), “Український мандрівний філософ Г.Сковорода” (1926).

Книжкові знаки на виданнях можуть розповісти відвідувачам про те, що твори Д.Багалія зберігались у книжкових колекціях таких шанованих одеських книголюбів, як М.Комаров, і книгозбірнях таких знаних організацій минулого і позаминулого століть, як Одеська “Просвіта”.

Дмитро Іванович Багалій був не лише видатним учнем, а й талановитим вчителем. На виставці представлені деякі роботи його видатних учнів – академіка, доктора історичних наук Михайла Слабченка і першого доктора наук з історії України – Олександра Оглобліна. Д.Багалій та М.Слабченко заснували історико-дослідницькі центри у Харкові та Одесі. Дмитро Іванович називав у 1920-ті рр. М.Слабченка та О.Оглоблина двома головними представниками новаторських підходів до вивчення минулого України.

У 1930-х рр. Д.І.Багалій зазнав переслідувань як “буржуазний націоналіст”. Деякі його роботи надовго осіли в “спецхранах”.

Ім'я видатного дослідника золотими літерами вкарбоване в книгу буття українського народу. Д.І.Багалій залишив нащадкам значну духовну скарбницю, повну перлин мудрості і знань.

“Оберегі української духовності” (з колекції ВРВР ОДНБ). Метою цієї виставки було продемонструвати багатство змісту й оформлення українських рукописних і друкованих книг XVI-XVIII ст. на прикладі примірників, що зберігаються у відділі рідкісних видань і рукописів ОДНБ. Експозиція допомогала відвідувачам збагнути складність кропіткої, тривалої і виснажливої праці наших пращурів над Книгою, продемонструє звичаї і традиції, духовні пріоритети українського народу у XVI-XVIII ст.

Експозиція розпочилась із родзинки недрукованої Україніки – рукопису кінця XVII – початку XVIII ст. Він складається з низки невеликих за обсягом зшитків. Текст написано українською мовою, так званим скорописом, або “канцелярським письмом”, що був ужитку в другій половині XVII-XVIII ст. Дерев'яна оправа обтягнута шкірою, вціліла одна мідна застіжка. Перші аркуші окремих зошитів прикрашено українським орнаментом. Більшу частину збірки становлять твори, характерні для XVII ст., це – богословські, юридичні, історичні, географічні, літературні матеріали, які відповідали духовним потребам тодішнього суспільства. Центральний документ збірки – список “Переяславських статей 1659 р.”, які було прийнято за гетьманства Юрія Хмельницького.

Окремий розділ виставки представляє рукописні етнографічні матеріали, зібрані у XIX – на початку XX ст. у Південній Україні. Це пісні, прислів'я, приказки про різні аспекти життя, складну і суперечливу долю, сенс буття, кругообіг у природі, про невмирущу славу козацтва, захоплення військовими перемогами. Рукописи просякнуті українським національним колоритом, шануванням традицій пращурів.

Традиційно підвищеним інтересом відвідувачів Музею книги користуються рідкісні оригінальні описові твори з географії, етнографії, картографії України. На виставці, зокрема, представлено рукописний Атлас Дніпра, який було створено 1784 р. експедицією на чолі з капітаном другого рангу Савою Коковцовим.

До уваги відвідувачів пропонувалось економіко-господарські матеріали, які містить в “Памятной книге Новороссийского казацкого войска”.

Видовищними є описи України, складені подорожніми іноземцями, які з різних причин мандрували світами. Нам у спадок у друкованому вигляді залишились їх неординарні записи й свідчення про побачене. Серед цих творів: багато ілюстрований “Атлас Європи з 30 окремими картами європейських держав” (Кельн, 1592 р.) і “Опис України” французького військового інженера Гійома Левассера де Боплана (Руан, 1660 р.).

Будь-яка книга в XVI-XVIII ст. була справжнім мистецьким витвором. Про це яскраво свідчать палітурки. На традиції книгодрукування серйозно вплинули традиції рукописної книги. Перші українські стародруки мають такий же ошатний вигляд, як і їхні рукописні “сестри” зазначеного періоду. Майстри-палітурники нерідко створювали обкладинку як дивовижний витвір мистецтва. Книга мала застіжки, зав'язки, що оберігали дошки й сторінки від пошкодження. Зразки таких палітурок представлено на виставці, зокрема, два Службника (Господні літургії), що побачили світ у Сірятині в 1604 і 1606 рр.

Існують певні традиції не лише в прикрашенні обкладинок, а й у внутрішньому оздобленні книги, що формувались століттями на території України. Саме видання XVI-XVII ст. вражають різноманітністю орнаменту і прикрас, рясніють заставками, кінцівками, ініціалами, внесенням до візерункових вставок елементів рослинного характеру. Кириличні шрифти носять художній характер, зокрема, округлість форм, нетрадиційний нахил літер. Це була одна з особливостей, що відрізняла українську книгу того періоду. Саме таке оздоблення притаманне “Службнику чи господній літургії”, видання Києво-Печерської Лаври 1620 року, “Октоїху” (“Шестиденнику”), що вийшов у світ у 1689 р. у друкарні Львівського братства тощо.

У відділі зберігаються прижиттєві видання видатного вченого, літератора, церковного і громадського діяча, ректора Києво-Могилянської колегії Іоанникія Галятовського. На виставці демонструються “Ключ Разумения” і “Наука о сложении казаній”. Зазначені твори друкувались в Києво-Печерській лаврі. За змістом це певного роду настанови з риторики із теоретичними і практичними порадами. Вельми цікаві окремі нотатки про явища природи, про будову тіла людини та інші відомості, які є джерелом пізнання тогочасного стану природничих наук. “Ключ Разумения” зазнав кілька перевидань.

Бібліотека пишається тим, що її фонд зберігають прижиттєві видання творів Петра Могили (1597–1647) – видатного українського церковного і культурного діяча, мислителя. Однією з родзинок колекції стародруків відділу рідкісних видань і рукописів є “Евангеліє учительное”. Твір було надруковано у 1637 р. Видання містить сорок

вісім маленьких гравюр. Крім того, стародрук прикрашено двома великими гравюрами, де зображено Розп'яття і портрет патріарха Каліста. За змістом “Євангеліє учительное” – це збірка повчань на недільні дні протягом усього року, на окремі свята. Повчання були вибрані переважно з творів Іоанна Златоуста. Укладали збірку спочатку – патріарх константинопольський Каліст, який жив у середині XIV ст., а пізніше його наступник патріарх Філофій. Повчання перекладені спочатку з грецької мови на слов'янську в XIV-XV ст. В XVII ст. Віленське братство, здійснило переклад із грецької і слов'янської мов на тодішню українську й видало його у 1616 р. Саме цей варіант “Євангелія учительного” і перевидав Петро Могила. Однак, як сам зазначав, “допустив окремі зміни” у тексті. Стародрук цінний як пам'ятка мистецького оформлення книги. “Євангеліє учительное” було дуже гарно видано, особливо це стосується художнього оздоблення. Крім кіноварі й фігурних ініціальних літер, книга містить мініатюри і заставки.

Бібліотека має в гарному стані примірник “Острозької Біблії”. Це перше повне друковане видання книг Старого та Нового завітів у перекладі на церковнослов'янську мову. Здійснив його Іван Федоров 1581 р. в Острозі на Волині. Острозька Біблія, мабуть, найвідоміше кириличне стародруковане видання. Її обсяг 628 аркушів (1256 сторінок), що зшиті в 104 зошити. Набір здійснено двома шпальтами по 50 рядків у кожній. Оформлена Острозька Біблія строго і просто. Книга має титульний аркуш. Текст взято в гравіровану по дереву рамку. На звороті титулу – герб князя Острозького, на кошт якого вийшла книга, і вірші, які склав Герасим Смотрицький – письменник і педагог, перший ректор Острозької школи (академії). Загальна концепція художнього конструювання книги затверджує тип оформлення, що був властивий надалі українським стародрукам.

До колекції “Україніка” входять альманахи, прижиттєві видання найвизначніших українських письменників, значна добірка літератури з історії України. Фонд відділу дозволяє глибоко познайомитись також з історією і літературою України на прикладі рідкісних видань. Виокремлено краєзнавчу колекцію “Одесика”, до якої входять видання переважно першої половини XIX ст. Серед колекції книги і українською мовою.

Репрезентовані на виставці раритети готові продемонструвати як ретельно, дбайливо працювали наші пращури над створенням Книги, її досконалим оздобленням. Від дошки до дошки рукописні книги і стародруки просякнуті теплом тих, хто їх створював.

Нетлінні скарби людської мудрості, обереги української духовності чекають відвідувачів у Музеї книги за адресою м. Одеса, Пастера, 13.

Tenyana Podkupko

On expositions at the a Museum of the Books in M.Gor'kyi Odesa State Scientific Library of during the VIII exhibition-forum named Ukrainian books in Odesa region

To attention of readers the information is offering "Ways and cross-roads⁸ D.I. Bagalij's: to the 150th anniversary of birthday" (from collection M.Gor'kyi Odesa State Scientific and the deserved art worker of Ukraine Taras Maksum'uk) and "Keepers of the Ukrainian spirituality" (from collection Odessa state scientific library name M.Gorkogo) which have taken place in the Museum of the book of the M.Gor'kyi Odesa State Scientific.

НАШІ АВТОРИ

Бачинська Олена – д.і.н., професор кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Бачинський Анатолій – к.і.н., професор кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Білоусова Лілія – заступник директора Державного архіву Одеської області

Вінцковський Тарас – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Гава Олег – заввідділом "Старої Одеси" Одеського державного історико-краєзнавчого музею

Галкіна Алла – директор комунальної установи "Ізмаїльський архів"

Гончарук Тарас – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Гуцалюк Сергій – отаман Чорноморського Гайдамацького з'єднання, полковник Українського козацтва

Діанова Наталя – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Джумига Євген – бакалавр кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Дорошенко Оксана – аспірантка кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Кіров Вадим – Одеський міський отаман Чорноморського Гайдамацького з'єднання, булавничий Українського козацтва

Кухарук Олександр – к.і.н., доцент кафедри гуманітарних дисциплін Чернігівського державного інститут права, соціальних технологій та праці

Максим'юк Тарас – перший заступник голови правління Одеського обласного відділення українського фонду культури, член Національної спілки журналістів України, заслужений працівник культури України

Мисечко Анатолій – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Музичко Олександр – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Новікова Людмила – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Подкупко Тетяна – к.і.н., зав. Відділом рідкісних видань та рукописів Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького

Полторак Володимир – к.і.н., асистент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Сурай Юрій – к.і.н., професор кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Уварова Олена – к.і.н., викладач кафедри суспільних наук Одеського державного медичинського університету

Харковенко Владислав – начальник відділу використання документів, інформації та зовнішніх зв'язків Державного архіву Одеської області

Цвітков Роман – аспірант кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Чухліб Тарас – к.і.н., провідний науковий співробітник відділу середніх віків і

раннього нового часу Інституту історії України НАН України

Шершун Тетяна – співробітник Наукової бібліотеки Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Шпитальов Геннадій – к.і.н., доцент кафедри соціально-економічних дисциплін Запорізького юридичного інституту МВС України

Зміст СТАТТІ

Чухліб Тарас

Особливості турецької політики гетьмана Б.Хмельницького.....
5

Цветков Роман

Image of Ukrainian Cossacks arising in J.-O. de Thou's work "Histoire universelle son temps" (1581-1617).....
16

Полторак Володимир

Зміна ставлення українців до Донського козацтва внаслідок їх участь у придушенні народних повстань 1768-1775 рр.
.....24

Подкупко Тетяна

Геополітичний чинник в політиці гетьмана "Ханської України" Петра Іваненка (Петрика) 30

Шпитальов Геннадій

Питання військової організації і тактики запорозького козацтва періоду Нової Січі у контексті російсько-турецьких війн XVIII ст. 35

Діанова Наталя

Особливості формування населення Одеси (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) 50

Кухарук Олександр

Формування стану "малоросійських козаків" наприкінці XVIII – на початку XIX ст.....61

Бачинська Олена

Роль чорноморських козаків у формуванні козацьких військ в Південній Бессарабії в першій половині XIX ст.
.....76

Дорошенко Оксана

Розвиток поміщицького господарства козацької родини Скаржинських на території Південної України (остання чверть XVIII–перша половина XIX ст.) ...89

Уварова Олена

Про поховання в Одесі Константинопольського патріарха Григорія V .
93

Новікова Людмила

"История Новой Сечи? или, Последнего Коша Запорожского" А.А. Скальков– ського на Демидівському конкурсі Петербурзької Академії Наук
.....97

Бачинський Анатолій

О.Лазаревський і "Сведения о задунайских запорожцах в 1826

г."....108

Сурай ЮрійМ.І. Костомаров про історичну роль українського козацтва.....
110**Максимюк Тарас**

Дарчий напис Дмитра Яворницького. 1887 р.....115

Музичко ОлександрДіяльність професора Новоросійського університету І.Линниченка у наукових і громадських товариствах у другій половині XIX – початку XX ст. ...
120**Мисечко Анатолій**

Михайло Комаров як дослідник і популяризатор історії українського козацтва..... 129

Джумига Євген

Розвиток Вільного козацтва в Катеринославській губернії (1917–1918 рр.) ..138

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ**Гончарук Тарас**

Бартоломій Галера та його проект розвитку торгівлі Хаджибея (Одеси) 1793 р. 143

Білоусова Лілія, Харковенко Владислав

Замальовки форми чорноморських козаків 1814 р. у фондах Державного архіву Одеської області.....153

Гончарук Тарас, Шершун Тетяна

Документи Державного архіву Одеської області про долю “козака-купця” Дмитра Потилиці.....156

Галкіна Алла

“Акты на владение недвижимою собственностію” козаків Дунайського козацького війська в фондах Комунальної установи “Ізмаїльський архів”....163

Вінцовський Тарас

Документи по виборам до Всеросійських установчих зборів на Півдні України від українських організацій... ..170

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ**Новікова Людмила.** Польський дослідник про українську історію середини XVII ст. [Рец.: Serczyk V.A. Na płonacej Ukrainie. – Warszawa,1998.–379 p.]...155**Гава Олег**

Козацькі портрети в фондах Одеського державного історико-краєзнавчого музею.....158

Гуцалюк Сергій, Кіров ВадимОдеські гайдамаки в 2006–2007 рр.....
162**Подкупко Тетяна**

Експозиція в музеї книги ОДНБ ім. Горького під час VIII виставки-форуму “Українська книга на Одещині”	189
Наші автори	195
Зміст	196

CONTENTS ARTICLES

Chykhlib Taras

The peculiarities of Hetman B. Chmel'nyts'kyj's Turkish policy.....5

Stsvetkov Roman

Image of Ukrainian Cossacks J.-O. de Thou's in work “Histoire universelle son temps” (1581-1617).....16

Poltorak Volodymyr

The Don Cossack's participation in suppression of national revolts 1768-1775 and changing the attitude of Ukrainians to Don Cossack's.....24

Podkupko Tetyana

The geopolitical factor in the politics of Hetman of “Khan's Ukraine”
Petro Ivanenko (Petrik)
.....30

Shpital'ov Gennadiy

The problem of military organization and tactics of Zaporozhian Cossacks during the Nova (New) Sich' period in Russian-Turkish Wars in XVIII c. context.....35

Dianova Natalya

The peculiarities of formation Odesa's population at the end of XVIIIth century – in the first half of XIXth.....50

Kuharuk Oleksandr

The process of forming the estate of “cossack's of Malorosia (Little Russia)” in the end of XVIII – at the beginning of XIX century 61

Bachyns'ka Olena

The role of the representatives Black Sea Cossack army in forming of the

Cossack troops in South Bessarabiya at fist half of XIX century.....	76
Doroshenko Oksana	
Development of the landlord property of the Skarzhyns'kyis in the territory of Southern Ukraine (at the end of the XVIII th – in the fist half of the XIX th c.).....	89
Uvarova Olena	
On Constantinople patriarch Grigoriy the 5-th Burial in Odesa.....	93
Novikova Lyudmyla	
A.O.Skal'kovs'kyi's monograph "The History of Nova (New) Sich or of the last Zaporozhian Kosh" in Demidov's competition of Petersburg Academy of Science..	97
Bachins'kyi Anatoliy	
O.Lazarevs'kyi and "Data about Zadunays'ki zaporozci in 1826".....	108
Surai Urij	
M.Kostomarov on historical role of Ukrainian Cossacks	110
Maksim'uyk Taras	
Dmytro Javornyts'kyjs donative inscription. 1887.....	115
Muzychko Oleksandr	
Activity of professor I. Linnichenko in scientific and public societies of Russian empire in end XIX - beginning XX c.....	120
Mysechko Anatoly	
M.Komarov as o investigator and popularizez of the Ukrainian Cossacks' history.	129
Djummyga Evgen	
The development of Free Cossacks movement in Katerinoslav province 1917–1918....	
.....	138
PUBLICATION OF PRIMARY SOURCES	
Goncharuk Taras	
Bartolomej Gallera and his project of development of trade in Hadzhybej (Odesa) in 1793.....	143
Bilousova Liliya, Kharkovenko Vladyslav	
Sketches of the military form of the Black Sea Cossacks in 1814 from the funds Odessa Region State archives.....	153
Goncharuk Taras, Shershun Tatyana	
Documents of the Odessa Region State archives area about destiny of "Cossack-merchant" Dmitro Potylytsya.....	156
Galkina Alla	
"Statement for possession of the immovable property" Cossacks of a Novorosia Cossack Army in funds of the municipal organisation "Izmail archives".....	163
Vintskovs'kiy Taras	
Documents on elections to Russian Constituent Assembly in the South of Ukraine from Ukrainian organizations.....	170

REFERENCES, CHRONICLE**Novikova Lyudmyla**

The point of view of Polish investigator on history of the Ukraine in the middle of XVII c. [Reference: Serczyk V.A. Na plonacej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny, 1648–1651. – Warszawa,1998. – 379 p.].....
174

Gava Oleg

Cossack portraits in funds of the Odesa State Historical-museum of Local Lore.....180

Gutsaljuk Sergiy, Kirov Vadim

Odesa gajdamak's in 2006-2007.....
184

Podkupko Tenyana

On expositions at the Museum of the Books in M.Gor'kyi Odesa State Scientific Library of during the VIII exhibition-forum named Ukrainian books in Odesa region 189

Our authors.....195

Contents.....198

ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА

**Записки Відділу історії козацтва на півдні України
Науково–дослідного інституту козацтва
Інституту історії України НАН України**

Збірка наукових праць
Випуск 2

Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип.2. – Одеса, 2007. – 199 с., 4 кол. іл.

Комп'ютерний набір: Володимир Полторак
Комп'ютерна верстка та макетування: Олена Бачинська
Редактор англійського тексту: Людмила Новікова